

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE AARBØGER

II. RÆKKE

I. HALVB.

1925

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

D. G. Monrad og Tilbageetoget fra Dannevirke.

Af Erik Skram. †

Skønt Redaktionen ved Optagelsen af en saa stærkt personligt præget Skildring af et saa betydningsfuldt Punkt i vor Historie som Dannevirkes Rømning og af den Mand, der da stod i Spidsen for Landets Regering, kunde have ønsket, at de Resultater, Forfatteren er naaet til, og de Domme, han fælder, havde været mere omhyggeligt dokumenterede ved Henviisning til de Kilder, Synet paa Personer og Forhold er øst af, har vi dog ment at burde give Afhandlingen Plads her i „Sønderjydske Aarbøger“ som et ganske vist ensidigt men dog velskrevet og interessant Forsøg paa at skildre Sider i Monrads Karakter, der kan forklare hans Forhold til Begivenheder, som blev af stor Rækkevidde for hele Landet men især for vor Landsdel.

Redaktionsudvalget.

Monrad var 63 Aar, Biskop over Lolland-Falsters Stift, Enkemand og nyforlovet, da jeg i Sommeren 1874 som ung Mand og Gæst blandt adskillige andre paa en sjællandsk Herregaard lærte ham personlig at kende, idet ogsaa han blev Gæst der i nogle Dage.

Jeg syntes ikke om ham, diger, ret usoigneret, tilsyneladende vel fornøjet med Tilværelsen og indladende som han var, og jeg maa sige, at heller ikke hos de andre unge af begge Køn i det tæt samlevede Selskab paa Herregaarden gjorde han Lykke. Af de ældre var kun Husets naadige Frue ham for Alvor god, men det hidrørte fra særlige Forhold. Jeg antager, at havde ikke denne fremtrædende Tilfredshed med sig selv og med Skæbnen, der nylig havde ført en rig og begavet Dame i hans Arme, ligget ham saa tydelig paa den lidt læspende Tunge, vilde vi unge have taget bedre imod ham.

Han kom ikke ind iblandt os som en ukendt. Vidste vi ikke andet om ham, var det os dog i høj Grad nærværende, at han i 1864 havde staaet i Spidsen for Landets Styrelse, da Danmark led sit bitre sidste Nederlag, at han derpaa var udvandret til Ny-Zeeland — som vi troede for bestandig og for sine politiske Syn-

ders Skyld —, men at han nogle faa Aar derefter uforvarende var vendt tilbage, havde indladt sig paa at tale manende Ord til Folket, var blevet ansat af Staten som lønnet Præst paany til Trods for en Ordning med en kapitaliseret Pension, han havde faaet udbetalt en Gang for alle, da han drog bort, og at han efter to forgæves Forsøg paa at blive Folketingsmand havde slaaet sig til Ro som Biskop paa det grøderige Falster. Havde der nu over hans Væsen været blot Spor at finde af den store Alvor og af Smerten, der for vor Forestilling til evige Tider vilde være knyttet til hans Navn, vilde han vistnok let kunne have gjort paa os et helt andet Indtryk end det, vi modtog, smukt og præget af Aand som hans fyldige Præstansigt var med de mærkelig dybe og — som det saa ud — dybt skuende Øjne.

Det var de Øjne, vidste vi, han forfærdede Lolland-Falsters Præster med. Naar han uanmeldt pludselig ved Gudstjenestens Begyndelse dukkede frem der nede i Kirken blandt Tilhørerne og saa op mod Præsten, der paa Prækestolen skulde til at indlede de opbyggelige Ord, virkede han paa den ulykkelige som den mægtige Boa constrictor paa Fuglen i Tropernes Plantemylder. Uvægerlig gik Præstens Forestillinger til Bunds i disse Øjnes uransagelige Dyb. Bagefter kunde Bispen saa inde i Præstens Lønkammer paa sin venlige Maade sige: »Jeg synes, der var lige som nogle Huller i Deres Præken i Dag, min kære Pastor N. N., det skulde De se en anden Gang at faa anderledes«.*)

---

*) En velvillig Opsamler af Smaatræk fra Monrads Biskoptid fortæller dog, at han ikke altid ved de retledende, gerne ironisk holdte Bemærkninger til Præst eller Skole-

Det var for øvrigt ogsaa de Øjne, ved Hjælp af hvilke, sagde man blandt os, han havde draget sin nye Brud, Emmy Hage, født Tutein, Enke efter Politikeren Hother Hage, Byfoged i Stege, til sig og paa forbløffende kort Tid forvandlet fra en sengeliggende overnervøs Patient til en sund og glad Kvinde, og lad mig sige det med det samme, det var med den Personlighed, der var bag Øjnene, han overfor Hustruen holdt, hvad Øjnene havde lovet. Det blev efter alle Kendinges Udsagn et lykkeligt Ægteskab.

Men derom kunde vi unge paa det Tidspunkt, jeg her taler om, intet vide. Vi lagde kun Mærke til den lidet pilne, fedladne Mand med den langsomme, tyndt lydende Stemme og den slæbende Gang, der ved Kaffen efter Middagsscenerne overfor de nedringede unge Damer en for en under smaa afsides Henvendelser tilbød i Forlovelsesanliggender at være deres Hjerters fortrolige, »for saadan noget forstod han sig godt paa«, og som ved Aftencigaren hos den af os mandlige Gæster, der var begunstiget med to Værelser — Højjærværdigheden mødte her med Rejsepibe og nedtraadte broderte Morgensko —, i tilbagelænet Nyden priste den Tilstand at være i Besiddelse af »saadanne to smaa Værelser, lidt Tobak og intet i Verden at have at tænke paa«, og vi blev ikke lokkede til at glide med ind i det biskoppelige dolce far niente. Jeg blev det saa meget mindre, som Monrad i det almindelige selskabelige Samkvem paa Herregaarden en

---

lærer, han under Visitatserne anvendte, tog Hensyn til om Udtalelsen paa Grund af andres Nærværelse eller ved Sted og Lejlighed kunde blive særlig saarende. »Han kunde ved Bordet og Bægeret sige, hvad der ubetinget hørte Enrum og alvorlige Forhold til«. Herpaa anfører saa Meddeleleren Eksempler.

Aften havde ladet en Ytring falde, som jeg syntes, jeg maatte søge at komme om bagved.

Herren til de mange Herligheder, vi Gæster nød godt af, havde dette Aar i Monrads Nærværelse fortalt den Historie, vi var vant til i det mindste én Gang i Sommerens Løb at faa at høre, fremsagt af en vellydende, lav og noget sløret Stemme: »Fjernt fra Alfarvej groede der i en træfattig Egn en mægtig Eg. Oprindeligt havde den i Højsommerens Tid været Valfartsted for Egnens Befolkning, og under dens Krone var mangan Aften henrunden med Spisen og Drikken og Snakken og Sang og Dans og anden Forsøg paa Glæde. Men efterhaanden havde Egen mistet sin Tiltrækningskraft. Det var blevet klart for alle, at den besad en farlig Egenskab: under dens Grene maatte alle tale Sandhed, og ingen kunde dér gemme paa en Hemmelighed. Højt maatte alle udsige, hvad der hidtil i Skjul havde ligget paa Bunden af deres Sind. Der havde i Ly af Egen fundet en gensidig Meddelen Sted af de mærkeligste Ting. Gamle Venner, der havde sat sig til Hvile i dens Skygge, havde rejst sig som dødelige Fjender, Ægtefolk var Arm i Arm gaaet ind under Egen og havde forladt Stedet med den faste Beslutning aldrig mere at se hinanden, Handeler havde maattet gaa tilbage paa Grund af de under de grønne Blade aabenbarede Kæltringestreger osv. osv., hele Samfundet der paa Egnen maatte gaa sin Opløsning i Møde, hvis ikke man skyede Egens Omraade. Og man gjorde det. Det var kun Folk, som ikke kendte Træets Egenskab, der nu søgte ind under dets Krone. I Livet kan Sandhedens Træ ikke taaes«.

Vi husvante havde, som sagt, hørt denne Fortælling nogle Gange før, og en respektfuld Tavshed ind-

traadte, da den gamle Herre tav. Saa lød Monrads underlige skrattende Stemme: »Det vilde nu alligevel være interessant at have saadan et Sandhedens Træ i sin Nærhed, for under det kunde man da i alt Fald altid faa at vide, hvad man selv mente«.

Det var Danmarks Konsejlspræsident fra hint begivenhedstunge Aar 1864, som lod denne Bemærkning falde, og Tavsheden i Stuens dæmpede Lampe-lys gled fra at være respektfuld over til at være forlegen.

Med en vis pinlig Følelse var jeg fra da af besluttet paa at skaffe mig et Indblik i Mandens Tankegang, og ved en af Aftensammenkomsterne i »de to smaa Værelser« indledte jeg en Samtale af nogenlunde alvorlig Art. Monrad værgede for sig, han vilde som sædvanlig blive ved den godsnakkende spøgefulde Tone, men jeg holdt ham fast, og der kom efter ung akademisk Sædvane den Gang en og anden filosofisk Vending frem i mine Ord. Det syntes Biskoppen aldeles ikke om, for filosofisk Tænkning var han øjensynlig bleven fremmed, og mere og mere søgte han under Bevarelsen af alle Høflighedens Former at fremskynde en Afslutning af Samtalen. Paa en ret almindelig Bemærkning fra min Side om vor intellektuelle Famlen, der forvirrede saa mange Mennesker, idet vor Viden aldrig kunde naa ind til Tingenes egentlige Væsen, svarede han, let skuttende sig og tyende ned, lige som til et sikret Tilflugtssted, i Lænestolens Dyb, at der altid vilde være Hjælp at finde for et søgende Menneske, naar det for Alvor gjorde sig fortrolig med —: »Bønnens Verden«. Jeg skal efter Sigende paa dette Tidspunkt have set noget opgivende ud, og vist er det, at jeg efter denne Bemærk-

ning, der ikke stod i Forbindelse med noget af det, der var blevet berørt i Samtalens Løb, følte mig underlig tanketom og intet havde imod at gaa over til en Undersøgelse af et af Dagens lettere Emner, hvilket derpaa skete.

Naturligvis var vi unge uretfærdige mod Monrad den Gang. Det er den fremadstræbende Slægt altid mod de gamle. Vi forstod ikke, at det var en utaalmodig Mand, vi havde for os, at Livet paa en Maade var blevet nyt for Monrad og nu atter skulde leves, og at alt da skulde foreligge færdigt med det samme. Der var ikke Tid til at vente, indtil de i Tilværelsen fordelte smaa smilende Ting føjede sig af sig selv efter hans Ønsker og Evner. Og fremfor alt vilde han have Fred nu, for én Gangs Skyld være fri for det Jeg, der havde sat sine Mærker i andre Folks Bevidsthed. Han fordrede Ret til at være den nye Mand, han for sin Kærlighedssejers Skyld følte sig at være, umiddelbart runden af Naturens Skød eller, som han vel vilde sige, stegen frem ved Guds Naade, og denne Ret tænkte vi ikke paa at indrømme ham. En erotisk svært bevæbnet klæder nu engang ikke mellem unge ligeglade Mennesker, hvis Forelskelser berører deres Hjærter saa let som Søndenvinden deres Øjenlaags Vipper, og Elskovslængsel hos en Præst til Aars, hvor meget Ørn han end senere monne vise sig at være, vækker ikke Deltagelse; man tænke paa Modstanden inden for Grundtvigs egen Kreds mod hans to sidste Ægteskaber. Sagen var, at Monrad manglede selskabelig Tække og vidste det ikke. Han gav sig i god Tro Blottelser, hvor en i Selskabslivets Sædvaner mere forfaren vilde være kommet uanfægtet igennem.

Da Monrad som 37-aarig lollandsk Præst, efter i hele sit voksne Liv at have været en aandelig Nr. 1, for en kort Tid blev Minister, og noget efter at være traadt tilbage fra denne Stilling blev Biskop, og efter sin Afskedigelse som saadan under et fjendtligt sindet Ministerium — da en uvelkommen Ventetid var gaaet — blev den højeste Embedsmand i Kultusministeriet næst Ministeren, og endelig paa ny Minister og denne Gang fik Titel og Rang med Ekscellenser, tilegnede han sig foruden den Myndighed, der passede i »den røde Bygning« og saa nogenlunde i Ministerværelserne ved Folketingssalen paa det gamle Christiansborg, til Brug i »Selskabet« en Elskværdighed, som ikke gjorde Lykke.¹⁾ Talrige er de Historier, der i Monrads Ministertid fortaltes om de Fejltagelser, han begik i de »højere« og »højeste« Cirkler, som hans Rang gav ham Adgang til, og hvor han mente at burde optræde som smidig Selskabsmand.²⁾ Naar man er kommen ind i Verden som en indesluttet Dreng i smaa Kaar og er bleven opdraget i et lille Hjem i en Provinsby for senere indtil Studenteraarene at leve med sine Lærebøger paa Landet hos

---

¹⁾ En her henhørende Anekdote skal jeg meddele. Da Monrad anden Gang var Biskop, kom han under en af sine talrige Visitationer til en Præst paa Lolland, hvor han befandt sig vel, og efter den traditionelle »store« Middag i Præstegaarden vilde han over for Husets unge Datter, der i Dagligstuen tragtede Kaffen, give Udtryk for sit Velbefindende. Han traadte hen til Bordet, hvor hun stod bag den dampende »Maskine«, og sagde med sin mildeste Læspen: »I Sandhed, der skal en lykkelig Kvindehaand til at tragte god Kaffe.« »Ja, og Bønner,« svarede den unge Dame, og dertil havde Biskoppen intet at sige, fortæller man.

²⁾ Se bl. a. Kriegers Dagbøger II, 99, 150—151, 214.

en Landsbypræst, tilegner man sig ikke, selv om Hjemmet i Præstegaarden var mærket af Tidens bedste Dannelse, og man forholdsvis tidlig bliver en lykkelig Familiefader i trygge og livlige Hovedstadsforhold, en Patriciers lette Væsen, fordi man faar en Mængde af Maanedens Dage besat med Indbydelser til »fine« Huse, og man gør uklogt i at mene, at det her blot kommer an paa at lade, som om alt i denne Henseende er i Orden, naar man da ikke, som Baggesen var det, er i Besiddelse af en vis Serie af Egenskaber, der hjælper en over Vanskelighederne.

Endog i Monrads Tid klarede man sig højt op i Samfundet uden at kende meget til egentlig selskabelig Pligt, uagtet ganske vist Fordringerne i den Retning ikke var saa forsvindende smaa, som de senere er blevet. En Mand som Minister P. G. Bang slæbte Kontorvanerne med sig ind ved Kongens Tafel ikke mindre end ved sit eget Bord, og han var lige meget og lige lidt anset for det, men han gjorde heller ikke Fordring paa eventuelt at blive taget for en Celadon. Skipperenkens Søn fra Flensborg, Hans Lassen Martensen — ham, Prinsesse Caroline uvægerlig kaldte Mortensen —, var trods Bispeskrud, Fru Heibergs Gunst og efterhaanden intim Stilling ved Hove ret kejtet til sin Dødsdag; Aandens fineste Riddersmand i Danmark, som for øvrigt for sit paafaldende Udseendes Skyld af den respektløse Frederik 7. blev kaldet »Stangrotten«, Gehejmeetatsraad og forhenværende Minister A. F. Krieger,¹⁾ der talte det

---

¹⁾ »Man har mangan lystig Historie om,« hvorledes Frederik 7. gav Krieger »adskillige Lektioner i, hvad Etiketten fordrede,« skriver P. Vedel ved Kriegers Død 1893. Lettersiedtske Tidsskrift. 1893, 587.

smukkeste dansk med et Organ saa bøjeligt og stærkt og lyst, som var det drejet i Elfenben, lærte aldrig at tage Hænderne af Lommen, hvor det gjordes Behov, selv ikke naar han i næsten ekstatisk Lykke, let parfumeret og i sin bedste Frakke, der var skævt knappet, stirrende over Brillerne sad i Rosenvængevillaens intime »Lanterne«, som der særlig indladt, lyttende til Fru Heibergs selvbevidste, snart følelsesfulde, snart djærve, altid ladylike Fortrolighed.

Og saaledes kunde man gaa Mændene fra hin Periode igennem uden at finde mange, der kunde gøre Figur i en Salon. Orla Lehmann var vel den, der i saa Henseende kom en tidligere Tids Fordringer nærmest. Ogsaa den i de unge Aar forlegne Hall,¹⁾ nu med alle Evropas Storkors og Stjerner skødesløst hæftet paa Kjolebrystet og længere nede paa Figuren, vakte ved sin duvende Anselighed, sin Ro og smukke Skikkelse, naar han glad af Sind traadte ind under Lysekronernes bløde Skær, endog de kræsnes Sympati. Men Monrad opnaaede, som sagt, ikke dette, skønt det kunde være faldet i hans Lod, hvis han ikke netop saa ivrig havde stræbt derefter.

Det, der i 1874 fik os unge til selskabelig at holde os tilbage fra Monrad og til i Krogene at være morsomme paa hans Bekostning, var i lille Format det samme, som i de store Øjeblikke i hans sidste Minstertid var hans Ødelæggelse: han passede ikke ind i og tog fejl af de Forhold, hvori han selv havde bragt sig.

---

¹⁾ »Bødkerdrengen,« som Frederik 7. undertiden i Vrede kaldte ham. Han var Søn af den velhavende Bødkermeister Hall paa Christianshavn.

Monrads Deltagelse i det offentlige Liv her i Landet begyndte hin Decemberaften 1839, da han ved et tilfældigt Møde paa Gaden med Studenterkammeraten, den da vildt konservative siden saa frisindede Frederik Barfod, lod sig bevæge til at tage Del i det af den ham personlig ukendte candidatus juris Orla Lehmann sammenkaldte Studentermøde i Hotel d'Angleterre, hvis Hensigt var at faa vedtaget en Adresse til den nye Konge, Kristian 8., om Indførelse af en fri Forfatning i Danmark. For en stor Del ved Monrads improviserede Bistand blev Planen gennemført.

I de 24 Aar, som strækker sig fra denne Aften til den sene Eftermiddagstime den sidste Dag i 1863, da Monrad i det gule Palæ i Amaliegade præsenterede sit nydannede Ministerium for Kristian 9., stod Monrad saa for den almindelige Bevidsthed og staar for den historiske Overlevering i Nutidens Danmark, som en Mand, der med Rette kunde have baaret paa sit Hoved Borgerkronen for fremragende politisk Daad inden for Kongerigets Enemærker: i Begyndelsen en mere beskeden, i 1848 en med Laurbærblade omvunden, i 1861 en gylden med brede Tinder. Og alligevel, da Efterretningen 1. Jan. 1864 kom ud om, at Monrad havde dannet den ny Regering og nu som Konsejlspræsident nogenlunde ene — i Ministeriet sad der, næst Chefen, lutter for den offentlige Mening lidet betydende Mænd — skulde bestemme Landets Politik i de vanskelige Tider, alle vidste, vi gik i Møde, var der ikke Glæde mange Steder i den Anledning uden sikkert i Monrads Sjæl og med Maade hos forskellige af Modstanderne af den Politik, den nu afgaaede Hall bar Ansvaret for.

»Monrad — ja, hvad vil han?« skrev med et ængsteligt Krads i Pennen i et Brev fra Kiel den der som Professor i dansk ansatte Chr. K. F. Molbech til Vennen, Docent i Filosofi ved Københavns Universitet, senere Professor, Hans Brøchner, og som Molbech spurgte, blev der spurgt Landet over. Brøchner svarede fra København med en Vending, der i Datiden om den omspurgte hyppig blev anvendt. »Monrad kan nok have Lyst til Eksperimenter,« og han føjer saa til for egen Regning: »men der er en Grænse, han ikke gaar ud over.«¹⁾ Megen Beroligelse kunde der dog ikke hentes ud af denne sidste Sætning. Hvor Monrad vilde sætte Grænsen for sine Forsøg, vidste Brøchner ikke, og det var der ingen, der vidste, heller ikke Monrad selv.

Glæde var der i Monrads Sjæl hin Nytaarsnat, skønt han senere har villet nægte det. Han skriver 16 Aar efter Tildragelsen i sin — dog først 1914 af Aage Friis udgivne — »Redegørelse« for sin Deltagelse i Begivenhederne i 1864: »De politiske Forhold [ved Overgangen fra 1863 til 1864] var iøvrigt af den Beskaffenhed, at man [o: den tiltrædende Konsejlspræsident] selv med den gunstigste Udvikling [ikke] kunde vente et Udbytte. Den, der tog Ledelsen, maatte være fattet paa dermed at ende sin politiske Løbebane.«²⁾ Disse Ord giver som saa meget andet af, hvad Monrad i sit 69.-70. Aar skrev i sin »Redegørelse«, et meget afbleget og ufuldstændigt for ikke at sige fejlagtigt Billede af det, der foregik i den

---

¹⁾ Hans Brøchner og Chr. K. F. Molbech, en Brevveksling, 334—335 og 338.

²⁾ Aage Friis: D. G. Monrad, 56—57.

Mands Sind, som i den sidste bevægede Uge af 1863 forberedte sig paa at blive og tilsidst virkelig ogsaa af Kongen blev anmodet om at stille sig i Spidsen for Nationen. Monrad skød ingenlunde den Mulighed fra sig, at der kunde komme et »Udbytte« ud af hans Indgriben i Begivenhederne. Ganske vist imødesaa han dette Udbytte med Spænding men ingenlunde med Mistillid til sig og Skæbnen, hvorfor skulde han ellers træde i Stedet for Hall som første Mand i Kongens Raad?

At være den, der tog Ledelsen for blot at føre en for Monarkiet uundgaaelig Katastrofe ind i et taaleligt Leje — saaledes som det et halvt Aar senere efter Monrads fuldbyrdede Gerning blev Opgaven for det da tiltrædende Ministerium —, tænkte Monrad ikke et Sekund paa, og det var der vel her i Landet paa det Tidspunkt overhovedet ikke noget politisk Menneske, som tænkte paa. Heller ikke følte Monrad sig foruroeligt ved Forestillingen om, hvad der kunde blive Følgen for ham personlig, hvis han, efter i og for sig fængslende Forhandlinger med de fremmede Diplomat, mulig svingede bort fra sin Forgængers populære »stærke« Politik fra de sidste Aar for med Kongens Tilslutning at søge en af disse, atter og atter prøvede, vigende Overenskomster med vore tyske Modstandere. For det første havde han ikke, da han dannede sit Ministerium, denne Hensigt. Hvad der end i den Retning nogle Aar tidligere og nu paany for faa Dage siden havde foresvævet ham som den ene betryggende Udvej af den farefulde Strid med Tyskland¹⁾

---

¹⁾ P. Andræ: Andræ og Fællesforfatningen 264 og 270 Anm.

saa var dette Standpunkt i Øjeblikket af mange Grunde forladt, og en af de mest talende Grunde her-til var, at denne Fremgangsmaade nu vilde tilføje Kongehuset en maaske ubodelig Skade i dets Forhold til det danske Folk. Monrad var i 1864 fuldt saa meget baaret af Forestillingen om at være Kongens som at være Landets Minister.¹⁾ Og for det andet frygtede Monrad ikke, da han overtog Magten, for det Ansvar, der fulgte med. »Giv mig Magten, Ansvaret tynger mig ikke,« havde han udtalt en halv Snes Aar forinden. Nu skulde der ikke gaa lang Tid, før han lærte denne Tyngte at kende.

Straks i Februarrevolutionens Dage i 1848 blev Monrad i sin Præstegaard paa Lolland greben af Tanken om, at han nu skulde være Minister, og ikke før meget langt op i Aarene forlod den Vished ham, at han var skabt til at beklæde en Magtstilling i sit Fædreland. Tanken om, at han, da han i Februar 1860 af Frederik VII blev hjemkaldt fra Paris for efter den daværende Konsejlspræsidents Død at danne det ny Ministerium, havde maattet afgive Chefspladsen i dette til Hall for selv at blive almindelig Minister, som han havde været det kort forinden, sad ham endnu som en Pæl i Kødet,²⁾ og Pælen var bleven trykket end dybere ind, da Hall i Efteraaret 1861 tog det for Monrad dyrebare Indenrigsministerium fra ham for at give det til Orla Lehmann og kun lod ham beholde Kultusministeriet, som han kunde udenad paa sine Fingre, og som ikke under de daværende Forhold for ham frembød nogen Opgave af Betydning.

Han aandede derfor dybt op, da han om Aftenen

¹⁾ Rigsraadstidende 1864. Folketinget. Friis: Monrad.

²⁾ J. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer, 226—227.

ved Aarets Udgang som det ny Ministeriums Chef indtog den ham forbeholdte Plads i Kongens Vogn i Ekstratoget til Korsør under denne Kristian IX's første Rejse til Hæren for med Majestæten at træffe nærmere Aftale om de Forholdsregler, der nu først og fremmest maatte sættes i Værk.

Meget indgaaende har Samtalen, medens Waggonens Hjul ramlede henad Skinnerne, ikke kunnet være. Trods al sin høflige Imødekommen og den Lettelse, Kongen følte ved at være bleven af med Ministerne Hall og Lehmann og i det hele med det fra Frederik 7. arvede Ministerium, kunde Kong Kristian i sit Væsen ikke fuldstændig udslette Sporene af den Misstemning, han bar paa, over heller ikke nu at have faaet Raadgivere efter sit Hjerte. Han havde lært Monrad at kende under sin Tronfølgertid fra Samværét med ham i Statsraadet i de sidste 4-5 Aar og fra den personlige Opvartning, Ministeren i den Tid ikke havde ladet det mangle paa, og fra intet af disse Forhold bevarede Kongen et udelt behageligt Indtryk saa lidt som fra sin korte Regeringstid. Tværtimod, for Kongen, der hele sit Liv havde ondt ved at glemme, stod der bl. a. fra saa nyt et Tidspunkt som fra Foråret 1863 et endog ualmindelig ubehageligt Minde om saa vel Monrads som de andre Ministres — vel særlig Lehmanns og den daværende Krigsminister Thestrups — ligefrem korreksende Holdning overfor ham, da han som omsorgsfuld Fader under Forhandlingerne i Statsraadet i Anledning af den unge Prins Vilhelms Modtagelse af den tilbudte græske Krone tog sine finansielle Forbehold. Og hvad Monrad angik som Beriger af det daglige eller selskabelige Liv

ved Hove, maatte Majestæten tilstaa, at han kunde undværes.

Imidlertid, ét var dog vundet, nemlig at denne Ministers Maade at udtrykke sig paa kunde Kongen følge og forstaa, ogsaa naar han var uenig med ham. Naar Hall havde været hos ham for at udvikle sin Opfattelse og — hvad der ikke helt sjældent hændte — havde brugt Timer dertil, var Tingen blot bleven saa meget mere dunkel for Kongen.

Monrad havde forøvrigt i smukke Ord bevidnet sin Hengivenhed for Dynastiet og sin Tro paa, at til dettes Skæbne var nu Danmarks Fremtid knyttet, og en fuldblods Nationalliberal og Skandinav var Manden jo ikke, ventelig maatte han da under Følelsen af det Ansvar, der herefter vilde hvile paa ham, nærme sig den Politik, Kongen gik ud fra, at hans Regering under de givne Forhold ene var henvist til at følge. En Krig med Tyskland var Vanvid, og den i de senere Aar af de ledende Mænd i Kongeriget valgte Fremgangsmaade i den dansk-tyske Strid, der havde ophidset Stemningen overalt i det tyske Rige i den Grad mod Danmark, at et væbnet Sammenstød nu vel ikke var til at undgaa, maatte hurtigst muligt forandres. Havde det ældgamle danske Rige ikke fra Arilds Tid været sammensat af forskellige Folkeslag, der efterhaanden ved Tidernes Ugunst var bleven indskrænket til to omtrent lige talrige, hvor kunde det da for dette Riges Skyld forsvares at gøre det nationale Skel mellem disse to Bestanddele næsten uoverstigeligt? Rigets Kraft, der i Sandhed ikke var for stor i sig selv, beroede netop paa, at Delene holdtes samlede, at Integriteten fremtraadte saa stærkt som muligt, og til Varetagelsen af denne Opgave var

Kongen bleven Konge under Samstemning af Europas Stormagter. Hans Pligt som Hersker over det trods al Modgang endnu fuldt levedygtige Danmark fra Elben til Skågerak og fra Nordsøen til Øresund laa lige for, og hans Konsejlspræsident burde være den første til at indse dette og anvise ham formaals-tjenlige Midler i saa Henseende.

Monrad var ifølge hele sin Udvikling ingenlunde fremmed for Kongens Tankegang, som ikke var væsensforskellig fra Helstatsmændenes i Almindelighed, men han var gennemtrængt af Overbevisningen om, at det netop var denne Maade at tænke paa, der gjorde Kongens Stilling mislig i den rent danske Del af hans Rige. Kongen forstod ikke den umaadelige aandelige Forskel, der var paa det Danmark, han havde lært at kende, den Gang han som trettenaarig Prins var kommen fra sit sydslesvigske Hjem til København for under Frederik 6.s faderlige Forsorg at udvikle sig til den pligttro og beskedne Officer i Kongens Tjeneste, han blev — og det Rige, som efter at have overstaaet det treaarige augustenborgske Oprør havde indsat ham til Tronarving for hans Loyalitets Skyld, og fordi han var gift med en arvenær Prinsesse og formodedes at være særlig vel set af den russiske Kejser. Han kunde ikke gøre sig det klart, at den Enhed i Riget, han paaberaabte sig, alt i hans Løjtnantsdage var omtrent »en saga blott« og senere uigenkaldelig var gaaet til Grunde paa de slesvigske og nørrejydske Valpladser, og at han for at blive en Konge efter de danskes Sind maatte fornægte med et Ord: sin tyske Oprindelse¹⁾. Han saa vel, at det var

---

¹⁾ Om Stemningen i Kongeriget ved Kristian 9.s Tronbestigelse over for den nye Konge, der i de toneangivende

Tyskerne inden for Landets Grænser, som intet vilde have med ham at gøre, men rent instinktivt rejste han ikke Anklage mod dem i den Anledning, det var det yderliggaaende danske »Parti« i Riget, som havde fordærvet Spillet for ham, og naar han lejlighedsvis villig førte den Erklæring i Munden, at han var saa dansk som nogen Mand i Landet, forstod han andet derved end f. E. baade den højt talende grundtvigianske Pastor Birkedal og den i dette Anliggende betydelig mere omsigtsfuldt overvejende Konsejlspræsident. Denne sidste udpegede da nu for sig selv blandt de Opgaver, han som Førsteminister mente sig kaldet til at løse, med Forkærlighed den: at bringe Kongen til ikke alene at forstaa men i Hjertet at føle, at den nationalt bestemte Ejderpolitik havde været nødvendig i Kongeriget Danmark forud for hans Tronbestigelse

---

nationalliberale Kredse var yderlig ugunstig, faar man et tydeligt og stilfærdigt Indtryk ved at læse nogle Linjer i et Par Dagbogsoptegnelser af Biskop Engelstoft (den senere Kultusminister i Ministeriet Monrad) fra November 1863. Mandag, 16. Novbr. noterer han, efter om Frederik 7. at have skrevet bl. a.: »Gud glæde den ædle Konge i Evigheden, hvor det kgl. i hans Tanke og Hjerte kan udskille sig fra al timelig Blanding«: »Ængstelig ser vi en Konge i Møde, der ikke kan tale Dansk : vælge de rette Ord og udtale dem rent Dansk, men giver Vokalerne tysk Udtale — og som er decideret Helstatsmand.« Han anker saa over, at Kongen ved Proklamationen fra Altanen paa Christiansborg ud mod Slotspladsen traadte anden Gang — men ikke tre Gange som »Berlingske Tidende« meddeler — frem og hilste ned til det ikke for ham hurra-raabende Folk: »...de to Gange var desværre allerede for meget, naar han ikke havde Aandsnærværelse nok til at istemme eller udbringe et Hurra for Grundloven.« 30. Novbr. skriver Biskoppen imidlertid: »Den 30. var første ordinære Audiens — jeg fandt ham dog ret kongelig, rolig, værdig, artig.« H. T. 8 R. V., 101, 103, 105.

og var det endnu, hvad der saa end senere mulig kunde ske.

Nu i Waggonen var Kongen da henvist til at tilnikke Ministeren sin Begriben omend ikke sin Billigelse af de i Korthed fremførte Grunde for, at det foreløbig — og ikke mindst for Kongehusets Skyld — var umuligt i den store Politik at forlade det af det afgaaede Ministerium indslaaede Spor. Krigen hang derfor over vore Hoveder, og Konsejlspræsidenten, der forøvrigt ikke vilde undlade at fremhæve sin Forstaaelse af Hs. Majestæts Uvilje mod at lade Landet gaa i Krig for den nys trufne Ordnings Skyld med Hensyn til Slesvig, kunde kun i høj Grad billige Kongens Beslutning om ved sin høje Nærværelse at bestyrke Hæren i dens Fortrøstning til vor gode Sag. Det var en i alle Henseender formaalstjenlig Handling, som Kongen vilde faa Glæde af.

Umuligt var det vel imidlertid ikke, at vi kunde slippe uden om Krigen. Hs. Majestæt kendte de Forsøg, der var i Gang, paa at opnaa, til at begynde med, en Udsættelse af Afgørelsen, og ligesom Majestæten maatte være forvisset om fra nu af bestandig — i Modsetning vistnok til tidligere — at ville blive holdt nøjagtig à jour med Begivenhedernes Gang, kunde han stole paa, at enhver Antydning af en brugelig Udvej i den antydede Retning skulde blive forsøgt. Populært udtrykt — om Ministeren maatte benytte en saadan Vending — vilde han sige, at han regnede med omkring 30 mod 70 for en Udsættelse af Krigen, og han havde derfor ikke taget i Betænkning — paa Forhaand sikker paa Kongens Billigelse — i Dag at træffe Aftale med Marineministeren om Købet af det Panserskib, der var under Bygning paa et Værft ved

Clyde Floden, det eneste, vi kunde faa. Var vi heldige, kunde det være færdigt og i vore Hænder, inden Udbruddet af Krigen hindrede Udleveringen. Købte vi det ikke, vilde naturligvis Prøjsen sikre sig denne for os overmaade farlige Forøgelse af sin Flaade.

Som Udenrigsminister ad interim, hvortil han ikke mødte slet saa uforberedt, som Majestæten maa-ske kunde tro, idet han alle Dage som Medlem af Statsraadet havde benyttet de sig frembydende Lejligheder til at kaste et Blik bag de diplomatiske Kulisser, gjorde han Regning paa at kunne gaa til en Forhandling med Repræsentanterne for de fremmede Magter med friskere Kræfter og mindre bunden af alt tagne Beslutninger end sin ærede Førgænger, der unægtelig var kommen i en noget skæv Stilling til de venskabelige Staters særlige Udsendinge ved sine kategoriske Afslag paa deres Advarsler og Henstillinger om at skaffe den saa meget omstridte Forfatning af 18. November ud af Verden — den Forfatning, Hs. Majestæt, det kunde alle indviede se nu, saa sikkert som noget ikke uden Grund havde tøvet med at underskrive. Naa, under alle Omstændigheder vilde vor Gesandt i Berlin, Kammerherre Quaade, hvis Indsigt i de udenrigske Forhold, Majestæten havde saa megen Tillid til, nu indtræffe i København, og hvem vidste, om ikke hans Overtagelse af Udenrigsministeriet kunde føre med sig en hidtil ikke øjnet Udgang af Vanskelighederne. I Monrads Tonefald lød det, som om Toget, hvori Kongen og han befandt sig, alt for mod denne Udgang. Man havde jo Lov at haabe, ja det var ligefrem enhver Pligt, der havde med Livets Alvor at gøre, ikke at vise Haabets Glæde fra sig.

Kunde det saa forøvrigt ikke under en saadan

Stemning — Ministeren kunde her gerne tilføje: modsætningsvis — indgaa i Hs. Majestæts Overvejelser som rigtigt at hædre paa synlig Vis den nu afgaaede Udenrigsminister og Konsejlspræsident for de mange Aars omhyggelige Røgt af hans ansvarsfulde Ger-ning? Det maatte ganske vist efter de Udmærkelser, Hall alt havde modtaget af højsalig Kong Frederik 7., ske paa ualmindelig glimrende Maade, men kunde man sige, at Bortgivelsen af Elefanten ved denne Lejlighed vilde være for meget? Lehmann maatte vel saa benaades med Storkorset.

Kongen blev her, hvad der i denne Tid kun yderst sjældent skete, ligefrem opmuntret. Han følte sig som Regel stærkt tynget af Begivenhederne og navnlig af aldrig at kunne komme et Skridt frem ad de Veje, han ansaa for at være dem, der tjente hans og dermed Monarkiets Interesser bedst, og det skulde ikke hjælpe paa hans Stemning, at Dronningen, som det blev sagt, »græd ved Dag og ved Nat.« Med noget af et Smil erklærede han nu, og maatte under Kørlens Larm løfte Stemmen for at blive hørt, at sikkert var det i al den Tid, han som Prins og Konge havde iagttaget og været misfornøjet med Halls Politik udadtil som indadtil, ikke noget Øjeblik faldet ham ind, at Ministeren der havde gaaet og gjort sig fortjent til en Dag at modtage af hans Haand det højeste Udmærkelsestegn, han som Monark kunde bortskænke, men det var det samme: Kunde Monrad skaffe ham og Landet Fred, skulde han være villig til at dekorere, hvem denne vilde indstille, og med hvilken Orden, det skulde være.

Monrad nød Kongens opklarede Mine og søgte at holde den fast. Han skiftede Emne, blev konversabel

og fortalte personlige Data. Hjemme havde han en Søn, som han læste Lektier med — det var i det hele noget, han ikke ved nogen Begivenhed i sit Liv havde ladet sig afholde fra: at læse med sine Børn —, men det var ham næsten ikke muligt at faa bibragt dette unge Menneske blot det rent elementære Grundlag for den tyske Gramatik, i saa høj Grad var det tyske Sprog ham forhadet. Og Fænomenet var langt fra enestaaende: Fra sin Virksomhed som Undervisningsminister kendte han de Klager, der indkom over Elevernes Forhold i saa Henseende. Undre sig herover kunde man ikke, saadan var Stemningen i Landet, og hvad de gamle sang for, knæbrede de unge efter. Der var nu for Eksempel dette Spørgsmaal om Skandinavismen. Denne Sag var blevet drejet helt bort fra en Sympati med Huset Bernadotte. Nu drømte man om en Sammensmæltning ved Hjælp af et fyrsteligt Ægteskab, gensidige Adoptioner og forandrede Arvefølgelove, og Ministeren talte videre herom i halvt forblommede Udtryk.

Kongen hørte opmærksomt og forundret paa sin Førsteminister og indbød ham sluttelig til Aftensmaaltid i Korsør Havn om Bord i Damperen, som skulde føre Kongen og hans Følge til Hæren i Hertugdømmerne. Da Kong Kristian efter at have taget Afsked med Monrad var bleven ene med sine Kavallerer, kunde han dog ikke tilbageholde den Bemærkning, at Biskoppen ganske vist var en interessant Mand at tale med, men han var noget eksentrisk i sin Tankegang.

Monrad havde med Vilje ikke i Waggonen talt til Kongen om den militære Situation. Denne Side af Sagen forstod han sig ikke paa, og her mulig at

skulle tage imod Belæring af Majestæten vilde kun virke forstyrrende paa ham, han vilde dog sikkert ikke opnaa en virkelig Indsigt. Saa meget stod fast, at vi havde en ypperlig Stilling ved Danevirke, krigserfarne Førere og modige Soldater i den største af alle de Hære, der nogensinde var stillet paa Benene i Kongeriget Danmark, og at vor Flaade, selv om den mulig ud paa Sommeren kunde komme til at prøve Kræfter med en østerrigsk, ikke alene gav os Bevægelsesfrihed indadtil, men ogsaa ved Blokade af de tyske Havne vilde virke i høj Grad hæmmende paa Fjendens hele økonomiske Liv og saaledes bringe hans Krigslyst til at dale.

Det, der imidlertid ved denne Lejlighed mest havde fyldt Monrads Sind, var ikke kommet til Orde i Samtalen med Kongen, det indbød dennes Person ikke til, og det kunde vel ogsaa vanskelig siges med Ord. Det var først Forestillingen om, at skulde Krigen bryde ud — og det maatte vel ske —, saa var der dog den Trøst derved, at dette var den korteste Vej, ad hvilken Majestæten en Gang for alle kunde lære, at i Danmarks Rige var det de danske, han maatte slutte sig til. Dem var det og deres Ministerchef, som vilde redde Riget for ham. Og saa formede der sig bestandig mere og mere levende for ham en vaagen Drøm: Haardt vilde det i denne Krig gaa til. Ved Danevirke vilde der blive ført rasende Kampe, en Tredjedel af Hæren vilde blive ofret. Krigen trak ind i Jylland, Folket rejste sig, Monrad kom til Stede, hvor det gjaldt, og Kongen, der lagde sin Skæbne i hans Haand, fulgte ridderlig med. Overmagten var dog for stor, Fjenden naaede over til Fyn, Folket vaklede, Kongen blev betænkelig, men Monrad op-

gav ikke Haabet og udsendte flammende Depescher til de tre interesserede neutrale Stormagter og til den svensk-norske Konge. Stemningen i Europa begyndte at vende sig til Fordel for det lille heltedige Folk, der holdt ud i den ulige Kamp. Og endelig, da den overmodige Fjende, efter et ulykkeligt Sammenbrud af den danske Flaade under en Kamp med et overlegent Antal østerrigske og prøjssiske Skibe, stod paa Sjælland og nærmede sig København, medens Resterne af den danske Hær, styrket af de frivilliges Skarer, beredte sig til den sidste fortvivlede Modstand, standsede som ved et Trylleslag de fjendtlige Kanoners Ild.

Den tyske Hærfører havde modtaget telegrafisk Ordre til at afbryde Fremrykningen. Inden den og den Dag havde han at rømme de danske Øer og Jylland, ja endog Slesvig. Fra London, Sct. Petersborg og Paris var der indtruffet enslydende Noter i Wien og Berlin om, at Angrebet paa Danmark var ført frem langt ud over alle Forudsætninger, og at de tre Magter maatte som Underskrivere af Londontraktaten, der sikrede Rigets Integritet, forlange, at de politiske Tilstande i de danske Lande blev bragt tilbage til Stillingen ved Kong Kristians Tronbestigelse. Hvad der laa Danmark og Tyskland imellem vilde være at ordne paa en Kongres i Paris. At sidde Noten overhørig betød Krig med dens Udstedere. Kong Kristians Taknemlighed overfor sin stærke, ikke altid lige velvilligt bedømte Førsteminister var det rørende at lægge Mærke til, og Ministeren forbedrede sig med hele sin fra et langt parlamentarisk Liv øvede Forhandlingsevne til ved Kongressens Hjælp at skabe sin Konge og sit Land en ærefuld og

betrygget Fremtid. Et midlertidigt Resultat vilde han ikke lade sig nøje med.

Var det ikke faldet naturligt for Monrad at lade Kong Kristian faa Indblik i disse Drømmerier, gik det forholdsvis let for ham at give den engelske særlige Udsending, Lord Wodehouse, og Gesandten, Sir Augustus Paget, et Udtog deraf, og begge indberettede den mærkværdige Tale til deres Regering. Der blev i Diplomaternes Kreds i København talt adskilligt om denne Monrads Optræden, man var ikke vis paa, hvad der i den var beregnet Lyrik, og hvad der var umiddelbar Stemning og Beslutning hos denne »Efterkommer af Biskop Absalon«¹⁾, men i det hele synes man at have godskrevet en vis Impulsivitet, som Monrad forøvrigt kun til en vis Grad var i Besiddelse af — i sin officielle Gerning var han sig sine Handlinger som Regel vel bevidst —, disse Bebudelser om Nationens og hans egen Holdning under en kommende Krig, og ved en senere Lejlighed, da han var betydelig mere fredsvenlig, fik han i den engelske Indberetning Anerkendelse for baade modig og statsmandsmæssig Handlemaade ²⁾. Drønet i Monrads personlige Optræden var nu, lige som da han i sine unge Kandidatdage første Gang søgte at gøre sig politisk gældende, endog det ved denne Lejlighed skete paa et fremmed Sprog, han kun mangelfuldt beherskede³⁾, af betydelig Virkning.

Men, som fremhævet: i den langt overvejende Del af Nationen var man ikke tryk ved Tanken om,

---

¹⁾ Les origines diplomatiques de la guerre de 1870—71 II., 19—21.

²⁾ Neergaard II, 1012.

³⁾ Krieger.

at Danmarks Fremtid paa afgørende Maade vilde være afhængig af den uberegnelige Monrad. Som Drømmer kendte man ham ganske vist ikke. Hans Fremgangsmaade havde tværtimod hidtil bestandig været positiv, hans Ord mættet med Realiteter, han var den Fagminister, der bedst havde haft Rede paa og bedst kunde gøre Rede for de Hundreder af Enkeltheder, som hørte ind under hans Virkekreds, og den Omstændighed, at han var en gejstlig Person og for saa vidt fortrinsvis skulde have sine Tanker henvendt paa et Rige, som ikke var af denne Verden, havde ingensinde grebet forstyrrende ind i hans Adfærd. Hans politiske Interesser syntes helt at have suget Styrken fra de religiøse, men — og dette »men« var afgørende — man var ikke sikker paa, at træffe ham i Dag dér, hvor man i Gaar havde forladt ham. Det var ikke Mistillid fra Dag til Dag til hans Ord netop, man nærrede — til hans Erklæringer og Udtalelser i sin store Almindelighed —, i saa Henseende havde han et bedre Lov paa sig end hans tidligere Ministerchef Hall, som af lutter menneskelig Forstaaelse ikke ret kunde bringe det over sit Hjerte at lade en Mand, han havde indladt sig i personlig Forhandling med, eller en Ansøger, gaa bort uden Haab, og derfor maatte bære paa manges Harme over fejlslagne Forventninger — Monrad kunde udmærket godt sige nej —, det var Mistillid til hans Handlinger, der som Ukrudt groede paa hans Vej. Grunden til denne Mistillid var vel fremfor alt at søge deri, at Monrad aldrig vilde føle sig, og aldrig følte sig bunden af noget Partihensyn.

I hin vor politiske Tilværelses Urtid, da der endnu ikke ud af de parlamentariske Taagemasser hav-

de dannet sig helt faste Legemer om de Interessecentrer, der i Folkeuniverset øvede Tiltrækning, da Partigrupperingen tværtimod var ret løs og hyppig lod sig spalte eller omvendt pludselig kunde klumpe sig stor, var det muligt for en Mand som Monrad med sin stærke Hjerne, sit hurtige Skarpsyn, sin Ærgerrighed, sine nødtørftige Kundskaber, sin parlamentariske Behændighed og store administrative Indsigt, paa Rigsdagen at skabe sig et Slags arkimedisk Punkt uden for det almindelige politiske Kredsløb, hvorfra han med sin umaadelige Arbejdsevne kunde paavirke dette efter sit Tykke. Og han satte sit Mærke paa en Mangfoldighed af Rigsdagens Beslutninger.

Han var optaget af og som Regel fortrolig med alle Tidens politiske Spørgsmaal, og Ordningen og Gennemførelsen af denne og hin Sag var hans Lyst. Hans aandelige Syn var ikke rettet mod det fjærne, hans Handlinger ikke beregnede paa at aabne Muligheder, som Omgivelserne ikke endnu kunde forstaa, han stod dér, hvorhen den nu ret vel fordøjede fransk-engelske Liberalisme fra Fyrreerne havde bragt Europa, med det Forspring i borgerligt Frisind, han og adskillige med ham her hjemme havde taget i 1848—49. Som oftest var han om det enkelte Anliggende enig med de Nationalliberale, hvis Kredse han ved Dannelse og Smag tilhørte, men ogsaa i Bondevenernes og i de andre Partiers Syn paa Tingene kunde der være fortræffelig Hjælp at finde, naar det gjaldt om at faa en Sag til at glide, og for dette Formaals Skyld var det ham ligegyldigt, hvem han i det givne Øjeblik arbejdede sammen med eller modarbejdede. Han var en Resultaternes Mand, og han vilde have

dem nu. »At være Bedstefader til en Bevægelse forekommer ikke en Politiker nogen misundelsesværdig Lod«, skrev Monrad endnu i en af sine i 1870 offentliggjorte »Politiske Afhandlinger«. Og Partiinteresser som saadanne kendte han, som sagt, kun ved Iagttagelse af andre Politikeres Færd.

Imidlertid saa guldalderlig uskyldig var ikke de indrepolitiske Tilstande i Danmark i den Tid, der her er Tale om, at Monrad ikke én Gang for alle og uoprettelig havde maattet betale Udnyttelsen af sit arkimediske Fund med Tilsættelsen af den store Tillid til hans Person. Man fulgte ham, som sagt, hyppigt — undertiden netop ved meget vigtige Afgørelser —, man beundrede hans Dygtighed, og ved politiske Fester holdt Førstemændene i de forskellige Lejre Taler for ham, og efter Tidens Skik drak man sig en hel eller halv Rus til Ære for ham, men det faldt ikke nogen ind at gaa ud i Alverden og prise Monrad for hans politiske Trofastheds Skyld. Man kunde nu paa en Maade godt have gjort det. Om Monrad vidste man i den Henseende ikke andet, end at han var trofast mod den politiske Idé, han i de store Beslutningers Dage i 1848 havde viet sig til: den almindelige Valgret til Folketinget. At hans Trofasthed, naar Anfægtelserne kom, kunde antage en noget platonisk Karakter, var ukendt, til Dels endog for ham selv.

Om alt muligt andet i Stat, i det borgerlige Samfund, i Kirke og Kommune kunde der med ham af »velsindede« og modne Mænd forhandles og handles. Og Monrad forhandlede med disse velsindede, og han handlede og bøjede sig og fandt Udveje og førte Sagerne igennem begge Ting. Men for hver parlamen-

tarisk Sejr, han vandt, sad der saa og saa mange forbløffede eller forbitrede Modstandere eller Tilhængere tilbage, som havde ventet noget andet. Man læse til Eksempel H. N. Clausens Udtalelser om Monrad i hans »Optegnelser«: »Mit Forhold til Monrad — en Gang varmt — havde længe været køligt, fra dette Tidspunkt [1862] sank det til Frysepunktet [i Anledning af Monrads eftergivende Optræden som Kirkeminister overfor Grundtvigianernes Fordring paa Udvidelse af Retten til Kirkernes Benyttelse] uden igen at hæve sig. Jeg kunde ikke finde Bund i Manden. Det vilde ikke lykkes mig at opdage noget, der stod saa ubetinget fast for ham, at han ikke skulde kunne findes villig til at gaa paa Akkord¹⁾. Og et halvt Aar før Clausen følte denne Vrede over Monrads fra et højkirkeligt Standpunkt ret vaklende Holdning, skriver Hostrup til Ploug: »Monrad er trykket af sin Fløjelsmave og viser denne gejstlige Bornerthed i Behandlingen af alle kirkelige Spørgsmaal²⁾. Hostrup anker altsaa over det stik modsatte af, hvad der for Clausen er Monrads utilgivelige Svaghed. Paa denne Vis var der til alle Tider Klager over Monrads uensartede Handlemaade.

Men det var ikke alene Monrads udadvendte Færd, der gav Anledning til Mistillid. Der var over hans personlige Optræden til alle Tider noget, man ikke kunde komme til rette med. Hans Ven fra de unge Dage, den senere bekendte Præst, Vilhelm Birkedal, betegner dette som noget, Folk undertiden kaldte »en vis Jesuitisme, der gjorde hans Ord og Handlinger tvetydige.« »Jeg talte«, fortæller Birkedal, »en Gang

¹⁾ H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned, 482—483.

²⁾ Breve fra og til C. Hostrup, 493.

med ham derom, og han sagde da: »Jeg siger aldrig andet, end hvad jeg mener, men jeg siger ikke altid alt, hvad jeg mener«¹⁾, og Birkedal lader Sagen bero dermed, som han i det hele helst slipper paa Halvvejen de Ytringer af Tvivi om Monrads ubetingede Troværdighed og faste Karakter, som han ikke formaar at holde borte fra Fremstillingen af sit Forhold til Monrad.

Helt anderledes udtaler Orla Lehmann sig om denne Egenskab hos Monrad i nogle Bemærkninger, han fremkommer med i Anledning af, at hans tidligere Kollega i det Hallske Ministerium, den daværende Direktør i Finansministeriet, C. E. Fenger, i en Redegørelse skriver, at Monrad har det »Uheld«, at han bliver mistænkt for at ville og mene andet end det, han siger«. Lehmann udbryder da: »Er det sandt, som ogsaa Fenger vidner, at han (Monrad) almindeligen bliver mistænkt for at mene andet, end han siger, saa maa dette have en dybere Grund — Grunden kan ligge to Steder, hos ham eller hos Publikum —, end at den kan affærdiges som et »Uheld«. Derved kan end ikke en Ven akviescere, naar han staar som Vidne for Historiens Domstol«.²⁾ Og Monrads kloge Forsvarer fra de senere Aar, Ekscellensen P. Vedel, (der som Direktør i Udenrigsministeriet havde haft meget med ham at gøre i 1864, omtaler foruden hans »bidende Ironi«, »der skaffede ham mange personlige Uvenner«, den forunderlige »Kølighed og Tilbageholdenhed, han kunde vise imod sine Venner,« og som Vedel hidleder fra det Væsen, han i sin forladte Barn-dom en Gang for alle havde faaet paatrykt: »Han gav

1) V. Birkedal: Personlige Oplevelser I., 108 ff.

2) J. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer 227.

sig ikke hen, og naar han meddelte sig, følte man, at det mindre var af virkelig Fortrolighed, end fordi hans Tanker behøvede et Afløb, eller han vilde høre andres Mening. Hans Sind var i en bestandig Uro og Gæring, og han kunde pludselig slaa fra en Stemning over i en modsat«.¹⁾

Om dette sidste fortæller Birkedal, at Monrad ved Sammenkomsterne i Studenteraarene med Vennerne snart var overstadig lystig og talende, »skönt ofte saaledes, at man følte en Baggrund af Smerte«, snart tavs og tilbagetrukket i sig selv. Han sad da drømmende i en Krog og kunde pludselig springe op, svinge sit Puncheglas og støde det mod en andens, idet han raabte: »Kamp og Sejr, Du!« »Det var,« tilføjer Birkedal, »som om han anede, at han skulde bestaa en streng Kamp, før han kunde komme til Fred med sig selv,«²⁾ men Birkedal tilføjer ikke noget om, naar denne Fred da indtraadte. General Cai Hegermann-Lindencrone, i hvis Forældres Hus Monrad som Student undertiden kom, omtaler »den lynsnare Hurtighed,« hvormed han kunde gaa fra den dybeste Alvor til »dristig Satire i populær Stil«³⁾. Og saaledes videre, de fleste, som har kendt Monrad, er standset ved denne Ejendommelighed hos ham. A. F. Krieger skriver i sin Dagbog fra Oktober 1859, at »Monrad iblandt de mange rige Gaver, der er forlenede ham, ikke har faaet den: at indgyde Tillid,«⁴⁾ og den afgaaede Statsminister C. E. Bardenfleth udtaler i sine

1) Dansk biogr. Lex. XI, 447, 450—451.

2) V. Birkedal: Personlige Oplevelser I, 108 ff.

3) C. Hegermann-Lindencrone: Betragtninger i Anledning af D. G. Monrads politiske Breve. 7.

4) Krieger II., 63.

»Livserindringer«, at »Monrads egentlige Mening som oftest bliver et uudgrundeligt Dyb«. ¹⁾

Monrad var altsaa fra sine unge Dage og op efter i Aarene mere eller mindre dulgt omgivet af det Forbehold, hans eget forbeholdne Væsen fremkaldte, og de Omslag fra Alvor, ja Patos, til Spas, som pludselig kunde forekomme i hans Adfærd, og som paa nogle virkede, som gjorde han Nar ad dem, paa andre som uforstaaelige Smagløsheder, og atter paa andre, som havde han ikke til fulde Herredømme over sit Aandsliv, befæstede i intet af Tilfældene Behaget ved og Tilliden til hans Person.

Alle disse Indtryk under Samkvemmet med Monrad kom nu og svandt i uberegnelig Rækkefølge. Nogle af dem hørte Kulisserne til, andre af dem opstod for aabent Tæppe, hvor imidlertid som Regel Bifaldet ombølgede ham, præget som hans Optræden var der af Kløgt og Styrke i hver enkelt Afgørelse.

Men altsaa, den Glæde, som Monrad følte ved nu endelig at være naaet derop, hvor der, saa vidt sligt var muligt, var frit mellem ham og de for Konge og Fædreland vigtige Beslutninger, deltes ikke af ret mange i det danske Folk, om end Pressen i København — og det var den eneste i Danmark, som havde Betydning —, selv hvor den tog alvorligt Forbehold, ikke var ham ond.

Monrad synes ikke at have haft Forstaaelse af den Afstand, der var mellem ham og hans Landsmænd. Den ham fra et langt Bekendtskab særdeles velsindede C. E. Fenger omtaler som en Mangel ved hans Iagtagelsesevne, at han gik ud fra at staa sig

---

¹⁾ C. E. Bardenfleth: Livserindringer 156—157.

bedre med Folk, end han gjorde, og betegner denne Side af hans Jeg som Godtroenhed.¹⁾ Snarere var det et vist Overmod, en rolig Følelse af Overlegenhed. Sjældent rejste han paa dette Tidspunkt af sit Liv i sit stille Sind Anklage mod andre for deres Optræden mod ham: de handlede, som de kunde, og naar deres aabenlyse eller fordækte Spil imod ham som oftest faldt ud til Ugunst for dem selv, var dette jo kun Bevis paa, at deres Beregninger var urigtige og hans de rette, og saa var der vel ikke synderlig mere at sige om den Ting.²⁾ Og tog han dem ikke deres Fremgangsmaade mod ham ilde op, heller ikke, naar han trak det korteste Straa, maatte de vel lade ham med Fred. Hans Gerninger skulde nok staa deres Prøve til Ære for ham og til Gavn for det hele.

Det var en i det væsentlige lykkelig, det vil sige, en med sig selv tilfreds Mand, der fra Nytaarsdag 1864 havde overtaget Ledelsen af Landets Forhold indad til og udad til. Forlængst havde Monrad ved Hjælp af sit virksomme politiske Liv opnaaet den Fred med sig selv, som Birkedal tvivlende taler om. Og den Mand, der her traadte frem foran de andre, var en, som troede paa sin Lykkestjerne.

Monrad var Romantiker. Det er saaledes at forstaa, at da han blev voksen, og de sjælelige Kim i ham søgte Bund at gro i, var det aandelige Jordsmon hos ham som hos omtrent alle »dannede« herhjemme frodig dækket af Romantikens Efterblomstring og egentlig kun egnet til at bære et Flor af denne Art, og derfor, da der i hans første teologiske Studenteraar

1) J. Clausen: Af Orla Lehmanns Papirer 227.

2) D—d Politiske Afhandlinger 1869, 120. Fiis: D. G. Monrad 4 ff.

rørte sig digteriske Kræfter i ham, og disse ikke betog ham som oprørske Tilbøjeligheder, men tværtimod var trofast knyttede til Tidens Tanker, blev det Fjernlængsler, han gav sig i Vold, og overvirkelige Forestillinger.

I Ynglingsaarene havde han i den hjemlige Præstegaard været stærkt kristelig grebet, men tidlig i Studentertiden kunde han hverken etisk eller forstandsmæssigt finde Hvile i Kristendommen, og under sine hyppige Fantasi-Forelskelser gav han under den stuebundne og stiltfærdige Levevis, han førte paa Regensen, sine mange erotiske Digte en frit svulmende Billedpragt, som højlig imponerede Kameraterne. Og snart forelaa der fra hans Haand en Tragedie »Jefta og hans Datter«. Dens Skæbne blev imidlertid krank, idet Monrads første Beskytter fra Drengaaarene, Digteren og Præsten Nicolai Søtoft, dømte om den, at den vidnede om dens Forfatters fuldstændige Mangel paa Menneskekundskab.

Kort Tid derefter var Monrad tungt fordybet i Udarbejdelsen af et bloddryppende Sørgeespil »Kong Saul«. Han var den Gang en spædlemmet, noget svagelig, ærgerrig, daarlig klædt og forlegen Student, der baade higede mod Livet og jævnlig var foruroliget af kristelig-asketiske Tilbagefald, hans Stemning var derfor i Enrum som oftest sort melankolsk, og hans Digtning fik Farve derefter. Men naar en af Monrads Biografer, Frederik Nørgaard, mener, at den Sygdom, Monrad under Frembringelsen af »Kong Saul« faldt i, og som i Datiden gik under Navnet »Nervefeber«, der blandt andet tilkendegav sig ved stærke Vildelser, som kunde stige til Selvmordsforsøg, havde til egentlig Aarsag hans overophidsede

Aands- og Sjæleliv under denne digteriske SysseL, tager han sikkert fejl. »Nervefeber« er Tyfus, og denne Sygdom har ikke noget med Patientens psykiske Tilstand at gøre, om end naturligvis et overanstrengt NerveLiv ikke er egnet til at give Sygdommen et gunstigt Forløb. Og naar Nørgaard videre med andre formoder, at Monrad i de gennemlevede Feberfantasier ængstelig har sporet en Arv fra sin i den modne Alder sindssyge Fader¹⁾, er dette ganske vist muligt under den Tids ringe Forstaaelse af Sygdomstilstande, men særlig sandsynligt er det ikke. Overstaaede Feberforestillinger rammer som Regel ikke Sjælelivet dybt, og under alle Omstændigheder var Ængstelsen, om den har været der, hurtig overstaaet, hvilket blandt andet kan ses deraf, at Monrad umiddelbart efter Rekonvalescensen uden Frygt for den Sjælespænding, han derved paadrog sig, paa ny tog Arbejdet op med sit alvorsfulde Drama og gjorde dette færdigt i saa højstemt en Form som vel muligt.

Arven efter den sindssyge Fader kan vistnok eftervises paa et helt andet Omraade i Monrads psykiske Tilstande, nemlig i de ubeherskede, »lynnsnare« Stemningsovergange, han vedbliver at være underkastet fra Ungdomstiden til den sene Alder, og maa ske endnu mere i den dybe Uro, der kendetegner hele hans Livsførelse.

»Kong Saul« blev altsaa tilendebragt og vakte stor Bevægelse i Kameraternes Kreds. Dramaet blev blandt andre Steder læst højt af Forfatteren hin blæsende Foraarsdag 1834 i Kroen ved Frederiksdal, da Vennerne var samlet der til Afskedsfest for de to

---

¹⁾ Fr. Nørgaard: D. G. Monrad 19—20.

unge juridiske Kandidater C. C. Hall og F. M. Knuth, der da skulde tiltræde en længere Udenlandsrejse. Og de unge Piger, for hvem Monrad havde Lejlighed til efter overvunden Beklemmelse at foredrage sit Digterværk, Marie Brøndsted, den senere for sin djærve Originalitet saa bekendte Fru Hall, og hendes yngre Søster, senere Fru Treschow, Døtre af den berømte Professor P. O. Brøndsted, græd hjemme i den fornemme Dagligstue paa Vestergade stride Taarer over den gammeltestamentlige Konges Sjælekvaler. Men da Tragedien blev forelagt Oehlschläger til Bedømmelse, udtalte denne, at Forfatteren næppe var Digter, om end han havde en poetisk Aare, og der var skønne Ting i hans Værk.

Monrad bøjede sig for denne Afgørelse og opgav Digteriet om end med Smerte, men aldrig tørrede det Kildespring ud, Digterkongen med Rette havde ment at kunne spore i hans Sjæl. I Monrads skriftlige Udarbejdelser om politiske og sociale Spørgsmaal, hvormed han nogle Aar efter begyndte sin kraftige Paa-virkning af Datidens bevægelige Aander, og hvori han som oftest benyttede det ret ligefremme noget gejstlig farvede Udtryk for Tanken, gav Kildespringet sig til Kende ved en pludselig Fylde og Friskhed, der kunde komme over Stilen, og i de bevægede Øjeblikke i Monrads senere parlamentariske Liv meddelte det hans Foredrag en frodig Kraft, som dette til daglig ikke besad, det kunde endog være tørt og virke trættende ved idelige Gentagelser — dem, han i frit Foredrag aldrig kom bort fra.

Monrads Tale 1845 i Ridehuset ved det skandinaviske Studentermøde i København for den nordiske Kvinde var et Digt i Prosa, der til Trods for hans

uskønne Organ og for den sene Plads i Talernes Række, det havde faaet, gjorde et saa stærkt Indtryk paa Tilhørerne, at denne Tale endnu halvhundrede Aar efter ved en Sammenkomst til Minde om Mødet fremhævedes af de da til Stede værende Deltagere med stærkt bevægede Ord¹). Og saaledes bestandig kom der i de lyse og mørke Afsnit af Monrads Tilværelse nogle af de »skønne Ting« til Syne, som Oeh-lenschläger havde set i hans Ungdomspoesi, og romantiske og længselsstemte vedblev disse smukke Ting at være.

Den Tilsætning af Mystik, der var i Monrads Stemningsliv, og som ofte fremhæves som særlig karakteristisk for ham, synes i Betydning ikke at have adskilt sig væsentlig fra, hvad der under en noget anden Form var almindeligt hos Periodens unge og gamle. Den Omstændighed, at han paa en Tid, da slige Fornemmelser endnu ikke var draget frem i Dagslyset og indordnet under beslægtede eller formodet beslægtede Tilsyneladelser, følte sig sikker paa at kunne i det fjerne opleve i hele sit aandelige Befindende sin elskedes netop i samme Nu raadende Sjælstilstand, førte ham ikke ind i det Mørkerige, hvor de Millioner samtidige var, som troede paa Varsler, Dobbeltgængere og Spøgelse (hvad Monrad ikke var tilbøjelig til), al den Stund han satte Overbevisningen om Tilforladeligheden af sin Fjernfølelse i Forbindelse med den Enhed og Sammenhæng i Naturen, H. C. Ørsted i hans Nærværelse havde doceret i en Form, der for Monrad var videnskabelig fyldest-

---

¹) Fr. Nørgaard: D. G. Monrad 56—59.

gørende¹). Og Monrads Religiøsitet, der steg og sank som forholdsvis længevarende men uberegnelig Flod og Ebbe i hans Sind, og som tilsidst, en Gang der var Flod, blev fastholdt af den gejstlige Stands Spærreluse, antog først i hans senere Aar den Form for Inderlighed, som kan henføres under Betegnelsen kristelig Mysticisme, saafremt man da ikke vil hæfte ved ethvert »credo« Ordet Mystik.

Hemmelig var og blev Monrad en Drømmer²). Det var den Rest fra Ungdomsaarenes Digterliv, som ingen kritisk Forkastelse af hans tidlige Aandsfostre kunde udrydde. Men alt som Livets Virkelighed traadte ham nær og gav ham Glæde, fik disse Drømme et andet Indhold, end Studenterdagens Syner havde haft. De angik hans egne Forhold og blev efterhaanden mere og mere prægede af den Selvtillid, han ved den Fremgang, der var ved det meste af, hvad han foretog sig, ikke kunde undgaa at føle. Men selvfølgelig, ingen skulde ane noget som helst om dette Drømmeliv, og hans Forbehold over for sine Omgivelser skyldtes for en ikke ringe Del netop Frygten for at røbe paa urette Sted en indvortes Tilstand, der ikke svarede til det Billede af en klar

---

1) Forfatteren Pastor Johannes Fibiger, der endte som Præst paa Falster og paa sine gamle Dage var noget betaget af den i firserne opkommende »Okkultisme«, som han mente, »maatte ligge en Kristen nær«, fortæller, at Monrad, over for hvem han havde bragt dette Emne paa Bane, strengt afvisende erklærede: »Dette er jeg aldeles uden for«. Joh. Fibiger: Levned.

2) P. Vedel meddeler, at Monrad i sine yngre Dage lagde megen Vægt paa de Drømme, han i Søvn havde haft, og at han bestandig kunde huske dem. Tilskueren 1904, 51—53.

og fast Personlighed, Monrad ikke mindre end andre Politikere ønskede at give sin Samtid og Eftertiden. Det var først sent i Monrads Liv og efter Udstaaelsen af haarde Sjælekampe, at det passede ham at optræde for sine Landsmænd som den Drømmer, han var.

Quaades Komme til København¹⁾ og hans modstræbende Overtagelse af Posten som Udenrigsminister i Monrads Kabinet førte ikke med sig nogen Anvisning paa en Udgang af de Vanskeligheder, hvori Landet var stedt. Tværtimod kastede hans nøgterne Opfattelse et grellere Lys over disse, end der stemte med Monrads forholdsvis hurtig tilendebragte Iagttagelser. Men paa et Hovedpunkt veg denne ikke under Samtalerne med Quaade, og tilsidst blev den forsigtige og i sin Varsomhed lidet iderige Diplomat saa nogenlunde draget over til Ministerchefens Mening: den Krigsførelse mod to Stormagter, som vel, til Trods for vort endnu ikke helt glippede undvigende Forsøg, maatte blive Følgen af den Udenrigspolitik, Nationens Holdning mere end noget andet havde ført os ind paa, og som nu ikke pludselig kunde ændres uden at bringe Kongehusets Stilling i selve Riget i Fare, kunde naturligvis knuge det nu fra al Bistand afskaarne Danmark til Jorden, men haabløs var vor Stilling dog ikke, hvis det kom til Kamp. Der var en Mulighed for, at de to kunstig sammenbragte Magter Prøjsen og Østerrig kunde blive tidligere betænkelige ved Tingenes Tilstand end

---

¹⁾ Monrad havde alt truffet Quaade Nytaarsaften i Korsør ved Gesandtens Ankomst dertil fra Berlin. Dagbladet 1864 2. Jan.

vi, idet Forholdene i Tyskland og i Europa i det hele, der nu var os saa overvældende ugunstige, meget hurtig kunde skifte Karakter — der behøvedes ret beset kun en for os gunstig Afstemning i det engelske Parlament dertil. Og til syvende og sidst: Vi havde intet Valg. Krigen maatte modtages, hvis der da ikke i det afgørende Øjeblik blev budt os helt andre Vilkaar end de ydmygende, som Truslerne gik ud paa¹⁾).

Indtraf ganske vist saa Fjendtlighederne et Par Maaneder før i Aaret, end vor i Henhold til de sagskyndiges Mening paa et langt Forsvar vel indrettede militære Ordning efter Sigende ret vel kunde taale, var Spørgsmaalet om at afbøde den særlige Fare for os, som der ved et Vinterfelttog opstod, dog, naar alt kom til alt, kun en militærteknisk Opgave, som vi trygt kunde lægge i Overkommandoens Hænder, bistaaet og kontrolleret som denne var af den fra sin tidligere og nuværende ministerielle Virksomhed erfarne Krigsminister, den dygtige Højskoleofficer Oberst Lundbye, der tilmed havde sikret sig et ud-søgt Personale i sit Ministerium²⁾).

Derfor, da Prøjsen og Østerrig 16. Jan. rettede deres Fordring til Regeringen om at sørge for inden 48 Timer at faa den 1. Jan. 1864 i Kraft traadte Fællesforfatning for Kongeriget og Slesvig taget tilbage for Slesvigs Vedkommende, hvis den danske Regering vilde undgaa, at de to Magter besatte denne Landsdel for at beskytte den mod det af Danmark begaaede Overgreb, blev dette Ultimatum kort og godt afvist.

¹⁾ Les origines diplomatiques de la guerre 1870—71 I, 132; II, 19—21, Dolézac à Drouyn de Lhuys 1864 14. 1., 23. 2.

²⁾ Jfr. Sofus Høgsbro: Mit Forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad 39.

Og den politiske aktive Del af det danske Folk gik til Festbordene og raabte Hurra for Ministeriet: man havde til det sidste frygtet, at Konsejlspræsidenten, naar det store Skridt skulde tages, vilde finde et Mid- del til at bøje af. Monrad, der i den kort efter Nytaar sammentraadte Rigsdag nøje kunde følge den natio- nale Stemnings Bevægelser, følte sig højt løftet af denne, han var jo traadt frem foran alt Folket og havde budt Fjenden Trods — det, Folket netop ven- tede af sin Høvding: i vor Ret laa den Magt, vi ikke ved Eftergivenhed maatte forspilde. Men han følte tillige med en vis Uhygge, at det foreløbig vilde blive de sidste Hurraer, der vilde blive istemt for Ministe- riet Monrad.

Alt flere Dage før 16. Jan. var han blandt de Ud- veje, hans Tanker syslede med — paavirket som han var af den i hele dette Tidsafsnit virksomt optræ- dende engelske Gesandt i København — fortrinsvis standset ved en Plan, der forelaa færdig udarbejdet omtrent samtidig med Regeringens energiske Afvis- ning af det prøjssisk-østerrigske Ultimatum, og som 21. Jan. udgik fra det danske Udenrigsministerium i Form af en Fællesnote til de venskabelige Magter:

Kabinettet i København var villigt til, saa snart ske kunde, at lade vælge og sammenkalde det nys oprettede kongerigsk-slesvigske Rigsraad for med alle til Ministeriets Raadighed staaende Midler at be- væge dette til at ophæve den saa stærkt angrebne Fællesforfatning, mod, at der umiddelbart derefter ved en Konference mellem de interesserede Stater og Danmark paa et nærmere angivet Grundlag blev truffet den Ordning af Slesvigs Stilling i Monarkiet,

som man kunde blive enig om. I den Tid, der nødvendig hengik hertil, maatte ingen Hær overskride Slesvigs Grænse.

Med et Pennestrøg var herved opgivet den Afvisningspolitik, som Danmark nu i de sidste Aar havde sat sine Kræfter ind paa at gennemføre, som Monrad for en Dag eller to siden med Stolthed havde fastholdt, og som hele den toneangivende Del af Nationen højlydt forlangte fremdeles skulde være vort Mærke. Ejderpolitiken var uden Spor af Varsel forladt! Monrad var og blev Manden for de hastige Overgange. Nu med et kunde Dynastiet taale denne af Helstatsmændene attraaede Vending i Nationalpolitikken.

I den forvirrede Tale, Monrad 20. Jan. holdt i Folketinget, da han under allehaande Omsvøb vilde lede Offentlighedens Tanke ind paa, hvad der i »Begivenhedernes Strøm« vilde komme: det pludselige Brud med Ejderpolitiken, var der et Afsnit, som ved sin Patos gjorde Virkning og efter sin Hensigt førte Forestillingerne bort fra den partipolitiske Side af Sagen. »Husk paa«, udbrød han, »at for dens Blik, som maa bære et saa vigtigt Ansvar i disse Begivenheders Udvikling, som jeg maa bære...., maa der af og til fremstille sig Billedet af det Blod, der maaske vil flyde, af de Dynger af Lig, der vil optaarnes, af al den Ulykke og Jammer, der vil kunne komme«,*) og bag disse Ords retoriske Opstemthed laa der foruden Planen om at nedkæmpe Nationalforsamlingens krigerske Stemning det ærlige Ønske, at Krigen kunde und-

---

*) Rigsdagstidende 1863—64. Folkt. Forh. Sp. 200—205.

gaas. Krig var i og for sig en sørgelig Udvej¹⁾, og de Folk, der nu raabte paa at lade Vaabnene tale, var jo i Virkeligheden ude af Stand til at bedømme den Fare, vi løb.

Ejdertanken — den mod Tyskland rettede knyttede Haand — havde saa været et naturligt Udslag af Nationens Selvhævdelsesvilje, men en Svingning bort derfra maatte indtræde, Quaae havde set rigtigt, og heldigvis, endnu var der Tid. Det modtagne Ultimatum var næppe saa alvorlig ment, som Ordene lød, og hans Note, varmt billiget af Englands Udenrigsminister, skulde netop danne den Bro, ad hvilken Regeringerne i Berlin og i Wien under den Pression fra engelsk Side, de vilde blive Genstand for, med fuld Honor kunde tiltræde Tilbageetoget fra den fremskudte Stilling i det danske Spørgsmaal, som Forholdet til det tyske Forbund meget mere end deres egen Tilbøjelighed havde faaet dem til at indtage. Og havde Noten ikke hele denne Virkning, vilde den i alt Fald bringe os saa meget nærmere til den engelske Bistand, der ligesom kunde vejres bag Gesandtens, Sir Augustus Pagets, ikke altid lige forsigtig Ordvalg. Under alle Omstændigheder: Kong Kristian vilde her komme til at staa sammen med sit

---

¹⁾ Monrad havde for Aar tilbage tilkendegivet sin Utilbøjelighed til at tage Del i en Politik, som kunde føre til Krig. I et Ministermøde i 1861 udtalte han, at han ved i sin Tid som Overskoledirektør at have haft Invalidekontoret i Nærheden af sit Arbejdsværelse i Ministeriet daglig havde faaet et »saa alvorligt Indblik i Krigens rædselsfulde Følger«, at det vil falde ham tungt om mulig at skulle tage Del i Ansvaret for, at Danmark paany kom i Krig. Krieger II., 197—198.

Ministerium, og den Ophidselse i Nationen, man kunde imødesee, naar Notens Ordlyd blev kendt herhjemme, maatte vel kunne holdes inden for rimelige Grænser, Rigsraadet vilde tilsidst falde til Føje. Et Ministerium skulde ikke beherskes af, men forstaa at lede Bevægelsen.¹⁾

Og vilde det saa ikke lykkes paa den kommende Konference under de formodentlig vidtløftige Forhandlinger om Slesvigs Stilling i Monarkiet at holde udenfor disse den gamle Plan fra 1848 om Slesvigs Deling efter Nationaliteterne, der ulykkeligvis var dukket frem paany rundt om i Europa blandt de i denne Sag interesserede Diplomater,²⁾ vilde hans ubetingede Afvisning af denne Tanke være et ypperligt Middel til atter at bringe paa Fode den glippede Forstaaelse mellem paa den ene Side Folket og paa den anden Side Kongen med Ministeriet. Planen, der for de uindviede kunde synes at være præget af den praktiske Politik's Klogskab, og som han selv i 1848 havde været Tilhænger af om ikke paa anden Maade, saa som en sidste Udvej,³⁾ var med Rette forhadet saa-

---

¹⁾ Jvfr. D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864, 52.

²⁾ Monrad kendte nøje dette Forhold fra vore Gesandters Indberetninger.

³⁾ M. H. Rosenørn fortæller i sine Livsminder 34, at Minister Bardenfleth en Dag i 1848 var blevet yderst forbausset ved, at Monrad til ham havde udtalt sig for Tanken om Slesvigs Deling, og da Bardenfleth havde betvivlet, at den nationale Presse vilde gaa ind paa Tanken, havde Monrad svaret: c'est mon affaire, det kunde man rolig lade ham sørge for. Ludvig Hertel meddeler i sin Bog om Faderen, Præsten i Sønderjylland, Hans Wilhelm Hertel, der som næsten alle patriotiske Slesvigere den Gang var en ivrig Modstander af Planen om en Deling af Slesvig,

vel i Kongeriget som i Hertugdømmet. Den fornægtede for Tid og Evighed den danske Krones og det danske Folks dyrebare og dyrt hævedede ældgamle Ret til Slesvigs Jord fra Ejderen til Kongeaaen, og den berøvede hvert af de stejlt mod hinanden staaende slesvigske Partier Udsigten til en skønne Dag, naar Tid var gaaet, enten at blive det endelig raadende indenfor hele det egentlige Hjemland, eller til muligvis at slutte en Overenskomst med Modstanderne, som ikke forulempede nogen af Parterne.

For Monrad var det altsaa en naturlig Ting under 2. Behandling i Landstinget af den nu 27. Jan. forsøkkede Tillidsadresse til Kongen og hans standhaftige Ministerium — Rygterne om de fra dansk Side i sidste Øjeblik indledede fredssøgende Underhandlinger havde alt antaget fast Form —, da han følte Uviljen fra Tingets ordførende Medlemmer slaa sig i Møde, at kaste ind i Forhandlingerne Erklæringen om, at lige som han selvfølgelig ikke kunde tage imod et Slesvig-Holsten eller et fra Kongeriget løsrevet selv-

---

at da denne i Forsommeren 1848 havde Audiens hos Monrad i Kultusministeriet, trak Ministeren et lille Bord frem, hvorpaa der laa et Kort over Hertugdømmet med en Delingslinje angivet ved Hjælp af smaa Naale udstyret med røde og hvide Flag. Monrad bad Hertel om at se nærmere paa denne Delingslinje, men Præsten svarede: »Aa, jeg gider ikke se paa, hvorledes man vil stikke Knappenaale i det danske Folks Hjerte!« og slog ud med Haanden. Men derved kom han til at ramme Bordet, som væltede, og Kortet røg hen ad Gulvet, saa at alle Naalene trillede. Han gjorde naturligvis Undskyldning og hjalp Monrad med at samle Kort og Naale op. Ministeren tog Sagen meget godmodigt og sagde blot: »De maa virkelig ikke være saa hidsig«. Ludvig. Hertel: Hans Wilhelm Hertel 213—214.

stændigt Slesvig, kunde han ikke tænke sig Muligheden af at gaa ind paa en Deling af Slesvig.

Der var paa det Tidspunkt, formodentlig kun et Par Mennesker, nemlig Lehmann og Krieger, foruden Monrad i Salen, der vidste, at denne Tanke paany var draget frem i Udlandet paa en Maade, som vilde kunne faa Betydning, og Erklæringen virkede derfor saa langt fra saaledes, som den efter Planen skulde, at den nærmest opfattedes som urimelig i sin Overflødighed. Ploug, der ved sit Indlæg i Debatten havde givet Anledning til Monrads Udtalelse, svarede, at han ikke troede, noget fornuftigt Menneske nu havde tænkt paa Slesvigs Deling, og Krieger, der gemte paa en ikke ringe Bitterhed mod Monrad i Almindelighed, og en særlig, fordi han til Trods for trufne Aftaler¹⁾ ikke nu indtog Pladsen som Udenrigsminister i Monrads Kabinet, lod nogle bidende Bemærkninger falde om den Mangel paa udenrigspolitisk Erfaring, hvormed Monrad i Spidsen for sit Ministerium havde stillet sig frem overfor Europa: Ingen af Tingets Medlemmer, saaledes sluttede han, vidste, hvorledes det var gaaet til, at Monrad var bleven Konsejlspræsident, og ingen af dem vidste, hvad Monrad vilde.²⁾

Heller ikke paa vore Fjender havde Monrads Statskløgt gjort den tilsigtede Virkning, om end Quaades Note efter rigtig Beregning havde ført med sig en Pression fra Lord Russell i Wien og Berlin. Den eneste virkelige Bekymring med Hensyn til det danske Spørgsmaal, Bismarck i Berlin nærrede, var Frygten for, at Danmark skulde indtage en saa efter-

¹⁾ Krieger III., 36—37.

²⁾ Rigsdagstidende 1863—64, Landst. Forh. sp. 263—300.

givende Holdning, at et Angreb paa Landet blev en politisk Umulighed¹⁾, men heldigvis betød det sidste Paafund i København i saa Henseende intet, enhver maatte kunne se, at det kun var beregnet paa at skaffe de danske Tid til yderligere Rustninger ved at skyde Krigens Begyndelse ud til hen paa Foraaret, hvor desuden den danske Flaades Optræden i Østersøen og Nordsøen kunde give Tysklands Handel det ønskede Afbræk.

I Wien indrettede man sig efter Anvisningerne fra Berlin, og 1. Febr. 1864 overskred de allieredes Hær Ejderen. Begyndelsen var inde til den Sværdtid i Europa, der i sit første Afsnit gav os Nederlagets Smerte at tære, men som et halvt Aarhundrede senere, da endelig vore krigende og altid krigsberedte Modstandere ved Krig var ført til Afgrundens Rand, skænkede os den Forening med vore Landsmænd i Slesvig, som disse og vi indtil Ulykkerne i 1864 ikke havde tænkt paa at forberede, og som til Dels for denne vor aandelige Blindheds Skyld ikke den Gang opnaaedes.

• Krigens Udbrud gjorde i de ledende Kredse i Danmarks Hovedstad — og efter Stemningerne der rettede i det væsentlige Meningerne i Landet sig — paa Baggrund af den Spænding, hvori man havde levet, et »godt og oplivende« Indtryk, som Datidens indflydelsesrigeste Avis, Dagbladet, samtidig skriver²⁾ omend der naturligvis ogsaa indenfor denne Del af Nationen var Folk, som holdt paa, at Opgaven over-

---

¹⁾ Neergaard II., 898 ff og Les origines I., 281 Talleyrand à Drouyn de Lhuys 1864 8./2.

²⁾ Dagbladet 1864 2./2.

steg vore Kræfter, og om end der bag nogle af vore politiske gode Hoveders overlegne Uforstand begyndte at dæmre Forestillinger om, at Kampen, vi, foreløbig alene, havde at udfægte med Prøjssen og Østerrig, for tidlig kunde tage en for os ugunstig Vending, den fjendtlige Hær var saa mærkelig hurtig rede til Angreb, Opmarchen af saa store Troppestykker skulde efter alle kendte Regler have taget betydelig længere Tid¹⁾.

Monrad havde i de seks, syv Dage, hvori dette overhovedet var muligt, stolet paa, at hans med Quaades Navn forsynede Note vilde virke efter sin Hensigt. Han følte sig beroliget, og der blev Tid til at tænke ogsaa paa andre Ting end paa vort Forhold til Udlandet. Den Nærmelse til Rigsdagens Venstre, han samtidig med Dannelsen af sit Ministerium havde planlagt²⁾, maatte nu sættes i Værk, de Nationallibérale havde under Behandlingen af Adressen til Kongen for tydelig vist, at de kun ventede paa en Lejlighed til at falde ham i Ryggen. Han udsendte da som Indledning Indbydelse til Middag til adskillige indflydelsesrige Venstremænd hos sig 31. Jan. i Brogade paa Christianshavn³⁾. Ganske vist syntes, da Dagen var der, Uvejret i Syd atter at være overhængende, men nu som altid gjaldt det om ikke at lade sig forstyrre.

Han havde for nogle Dage siden med Kongens Billigelse gjort Visit hos den østerrigske Gesandt i Danmark, Baron Brenner, der sammen med Prøjssens Gesandt Balan havde tilkendegivet for den danske

1) Jvfr. Dagbladet 1864 18./1.

2) Neergaard II, 985.

3) Sofus Høgsbro l. c. 38—39.

Regering, at de havde Ordre til at forlade København. »Hvad skal vi med Kongres eller Konference eller Mægling?« havde Monrad sagt til Gesandten, idet han havde undgaaet at nævne Ordet »Krig«. »Send os, eller optræd selv som, Underhandlere, og i Løbet af faa Dage skal Uoverensstemmelserne være bilagt! Jeg indrømmer, at Forfatningen af 18. Nov. ikke svarer til Aftalerne med Tyskland i 1851—52, men denne Forfatning er ikke urokkelig fastslaaet, og jeg er meget tilbøjelig til at gaa ind paa en Ordning af Forholdene i Hertugdømmerne, hvorved det tyske og det danske Element i Befolkningen kan bestaa i Fred under samme Forfatning«.

Den østerrigske Baron var bleven højlig forundret over denne diplomatiske Henvendelse paa Falderebet — han kendte ikke de Former, hvorunder indrepolitiske Forhandlinger i Danmark var lykkedes fortræffelig for den Minister, der nu som Chef for Kong Kristians nye Kabinet mente at kunne frugtbar gøre sine Erfaringer paa et større Omraade — og spurgte, om den danske Regering da vilde gaa ind paa en Ordning, hvorved Foreningen mellem de samlede Hertugdømmer og Danmark kun kom til at bestaa i en fælles Regent, ligesom Tilfældet var med Foreningen mellem Sverrig og Norge.

Monrad havde ganske vist da alt faaet nok. Østerrigeren, der for sin Stillings Skyld i Modsætning til den prøjssiske Gesandt godt kunde være gaaet med til en Udjævning af Striden, hvad der selvfølgelig var klart for Monrad, havde i al Stiltfærdighed faaet anført den Udvej, som gjorde enhver Forhandling umulig — den i Danmark forhadte Personalunion —, men Monrad afbrød dog ikke Samtalen, og Baron

havde da tilsidst sagt: »Vi har kun Valget mellem en Borgerkrig og en Krig med Danmark, og vi foretrækker Krigen med Danmark«, og i disse Ord havde den danske Minister ligesom »hørt Drønet« af en mægtig Folkrejsning i Tyskland, hvilket havde stemt ham meget uhyggeligt.¹⁾

Imidlertid sad han nu 31. Jan. for Enden af det festlig dækkede Bord i sit Hjem og havde holdt den første af de Taler til sine Gæster, disse ventede. Den havde handlet om Hæren ved Dannevirke. Monrad havde en Søn dernede, og alles Sind var opfyldt af Tanken paa den Krig, Ministeren nu indrømmede kunde komme, hvad Øjeblik det skulde være. Næppe havde man tømt Glassene til Ære for dem, der stod Vagt ved Rigets gamle Værn, før et Telegram blev bragt Monrad om, at Fjenden allerede ved Midnat vilde gaa over Ejderen. Han maatte rejse sig fra Bordet for uopholdelig at begive sig til Kongen, med hvem han ved Fjendtlighedernes Udbrud skulde følge til Hovedkvarteret i Slesvig. Det vil sige, han havde indbudt sig selv til denne Rejse, det var ikke faldet Kongen ind at anmode sin Konsejlspræsident om at drage med ned til Hæren, hvor der jo ikke skulde drøftes Politik.²⁾

Det var imidlertid netop Monrads Frygt, at der mellem Generalerne og Kongen skulde blive talt

¹⁾ Krieger III. 60., Les origines I., 243, Dotézac áDrouyn de Lhuys 1864 1./2; Rigsraadstidende 1864. Folket. Forh. sp. 1813—1814 og D. G. Monrads Deltagelse 40.

²⁾ Rigsdagstidende 1863—64, Folket. Forh. sp. 952—958, 1016—1017, 1020—1026, 1029—1031, 1034—1036; Landst. Forh. sp. 394—399; D. G. Monrad: Politiske Breve 1874 Nr. 1—4, Side 62—67, D. G. Monrads Deltagelse 64—65, 68—71; Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1864 I., 248. Jvfr. C. Th. Sørensen: Den anden slesvigske Krig 4. Bog 5—9.

endog indgaaende om politiske Sager. Der var gaaet mærkelige Frasagn om Udtalelser af Folk i de høje Kommandoposter. De skulde have ladet sig forlyde med, at der næppe vilde være Lykke, ved at føre Soldaterne i Kamp for en »Lap Papir« — saaledes betegnedes Fællesforfatningen af 18. Novbr.¹⁾ og faktisk var det, at der bestod en paa visse Maader intim Forbindelse mellem Medlemmer af den holstenske Adel og Dele af vor helstatsvenlige Officersstand. Planen om en Personalunion mellem Kongeriget og et Slevig-Holsten — altsaa den for os fordærveligste Udvej af alle men vel set i nogle holstenske Kredse og vistnok ogsaa ved Hoffet i Berlin²⁾ — vilde ingenlunde blive skudt hen blandt de Umuligheder, hvor den hørte hjemme, om visse Generaler, Kongens personlige Venner, fik raade, og Kongen var saa ny paa Tronen og ved Fødsel og Opdragelse saa vanskelig stillet paa hele dette Omraade — dansk og tysk dannede jo ikke for ham afgørende Modsætninger, at det ikke kunde forsvares af hans Førsteminister at lade ham være uden Bistand og uden Opsigt under disse Forhold. Paa Forhaand kunde den Mulighed ikke afvises, at der tværs over Ildlinjen kunde gaa Bud af denne Art mellem de paa begge Sider af denne Linje enige. Quaade havde jo alt hin Nat i Korsør umiddel-

---

¹⁾ Bl. a. H. Holbøll: En Brigadeadjudants Erindringer 117—118.

²⁾ En Fejltagelse af Monrad. Prøjsserkongen og særlig Kronprinsparret i Prøjssen interesserede sig for den augustenburgske Prætendent, »Fritz Holstein«, som de kaldte ham, hvorimod Bismarck vilde gaa med til en Personalunion — som et foreløbigt Holdt paa Vejen mod Hertugdømmernes Opgaaen i Prøjssen. Neergaard II., 898; Les origines I., 281, Talleyrand á Drouyn de Lhuys 1864 8./2.

bart efter sin Ankomst til Danmark slaaet paa noget saadant som en rimelig Udgang af Krisen. Højest sandsynligt vilde der under alle Omstændigheder i det tyske Hovedkvarter blive drevet Politik, og den vilde selvfølgelig ikke benytte de officielle Veje.

Der kunde under disse Omstændigheder opstaa Vanskeligheder, som Ministeren maatte sørge for at faa kvalt i Fødselen, det gjaldt om at være paa sin Post, og Posten kunde ikke være andre Steder end ved Kongens Side. Og bogstaveligt, der stod Monrad i den efter Datidens Vilkaar uopvarmede Kongevogn, da Ekstratoget med Kristian 9. og hans Følge 1. Febr. gled ind paa Banegaarden i Byen Slesvig. Konsejlspræsidenten var vel dækket i en Bjørneskindspels, medens Kongen, der kun bar en Rytterkappe uden paa Generalsuniformen, saa ud, som om han frøs, og i Flensborg, hvor Kongen med Følge fra Dampskibet var steget i Toget, var der i den Anledning fra loyale plattyske Borgere faldet Bemærkninger om, at man Gott verdamme skulde tro, at Monrad var Kongen, og Majestæten hans Adjudant¹⁾.

Dette var nu i den Grad ikke Tilfældet, at Monrad fra første Færd i disse Omgivelser følte, at her havde han alligevel vistnok intet at gøre. Der sagdes her ikke et Ord, han i og for sig kunde tage sig af. Af de Bemærkninger, der blev gjort om militære Enkeltheder, og det var derom man talte, forstod han bedst og dog kun antydningvis dem, som angik den og den, der stod der og der, og dem, der behandlede Spørgsmaalet om, hvorvidt den lange for Forsvaret fordærlige Frostperiode eller det nu pludselig indtraadte Tøvejr plagede Mandskabet mest, foruden dem, der

1) Th. Graae: Gamle Minder 62.

drejede sig om Forplejningsvanskeligheder osv. Saa indtraf overraskende Meldingen om Kampen ved Mysunde, hvor Artilleriet og 3. og 18. havde indlagt sig stor Hæder, og hvor den og den var saaret eller faldet. Kongen havde straks begivet sig ned mod venstre Fløj for at tale med de Folk, som havde været i Ilden. Ikke en Audienssøgende af nogen som helst betænkelig Art havde der været at spore, politisk Interesse syntes overhovedet ikke nu at forekomme mellem disse før i den Retning saa malkontente Herrer¹⁾. Ordknaphed var der overalt og en uforanderlig stilfærdig Optræden. General Hegermann-Lindencrone havde ganske vist paa hans Spørgsmaal givet ham Oplysning om visse Mangler ved vort Krigsberedskab, men samtidig havde denne fra Karakterens Side førsterangs Personlighed, der fra sin Hofstilling og Kampen mod Kammerherre Berling foruden selvfølgelig fra Forbindelsen i de unge Dage var ham vel kendt, fremhævet den udmærkede Aand i Armeen.²⁾ Alt i alt var Forholdene vistnok saa nogenlunde beroligende.

Men hvad var det? Var der noget ved selve Danevirkestillingen, der ikke var, som det skulde være? Ved Danevirkestillingen! Hvorfor kom man til ham med denne Tale? Han forstod sig jo ikke paa den Slags Ting. Var det Kongens Nærværelse ved Hæren, det var galt med? Ogsaa det. Men i det hele: alt her var bygget paa en fejlagtig Forudsætning. Var der maaske mindste Mulighed for Hjælp, og hurtig Hjælp, fra Sverrig og Norge? Absolut ikke. Nu vel, vor samlede Styrke var for lille til den udstrakte

---

1) Rigsraadstidende 1864 Folket. Forh. sp. 1470.

2) Cai Hegermann-Lindencrone: Betragtninger i Anledning af Monrads politiske Breve, 62—64.

Fæstningslinje ved Danevirke, som tilmed ikke var færdig, særlig ikke paa Fløjene. Der manglede desuden noget af det vigtigste ved enhver Befæstning, nemlig Opholdsrum til Mandskabet. Vore Soldater maatte under Kampberedskab kampere paa aaben Mark, og kampberedte maatte de paa Grund af deres ringe Antal og Tabet af en stor Del af vort Forpostterræn være fra Døgn til Døgn, Folkene kunde i denne haarde Vintertid umulig holde til det. Søvn fik de ikke, Hvile fik de ikke, tilstrækkelig varmt klædt var kun en Del af dem. Og i Morgen kunde vi med den Frost, der atter herskede, blive omgaaet baade i Øst og i Vest, hvor der til den ene Side i den islagte Sli kun kunde holdes aaben en smal Rende, og det ikke engang nu ved Fjendens Nærværelse, og hvor til den anden Side de brede Oversvømmelser alt var saa haardt tilfrosne, at Kanoner og Træn der med Lethed kunde føres frem.

Opgav Overgeneralen, de Meza, ikke i Tide Danevirkestillingen, var Hærens Tilværelse som Hær sat paa Spil, og Kongen, der havde vovet sig alt for nær til Fjenden, maatte flygte over Hals og Hoved. Maje-stæten holdt ikke af, at man talte til ham derom, han kendte godt Forholdene, men alligevel —. Nu maatte Konsejlspræsidenten sætte hele sin Indflydelse ind paa at bevæge Kongen til at forlade Hovedkvarteret. Omsorgen for hans Sikkerhed kunde blive en ligefrem Ulæmpe for Hærledelsen og dermed til en Fare for Armeen. Og nu greb Kanonerne i Fronten ind. Der var faldet en fjendtlig Granat paa Isen ikke langt fra Kongens Vinduer paa Gottorp Slot. Vore Forposter i Centrum var jo i Dag, 3. Februar, efter en blodig Kamp blevet drevet tilbage, de forreste

Skanser var paa Skudhold med Fjenden, imorgen havde vi maaske Angrebet.

Men Monrad, der midt paa Dagen havde haft en Samtale med de Meza i dennes Kvarter i »Prinsens Palæ«, fulgte ikke Opfordringen til at gribe ind. Generalen havde været noget kort i Tonen, som saadanne ældre militære Herrer¹⁾ i ansvarsfulde Stillinger plejede at være, men forøvrigt behagelig, og han havde ikke røbet den mindste Utilfredshed med den ham af Regeringen givne Instruks for sin Optræden ved Danevirke. Han havde, som det nu engang laa til ham, set ret paafaldende ud med den underlige lille Hue paa Hovedet, det gamle Slag over Skuldrene og Slobrokken i Stedet for den i Livet indknebne, langskødede Uniformsfrakke a la française, hvori han ellers viste sig, men fuldkommen rolig havde han været, og hans Haandtryk havde været fast, da Ministerchefen havde grebet Lejligheden til at forsikre ham om Regeringens Tillid. Hvad enten han vilde modtage Fjendens Angreb paa Skanserne eller ansaa det for rigtigere at opgive Stillingen og i Tide gaa tilbage, havde han frie Hænder. Hvad han gjorde, vilde have Regeringens Bifald, den vilde støtte ham til det yderste.

Tydeligere, mente Monrad, kunde man ikke være, naar man vilde kalde en Erklæring frem fra Generalen om, hvorvidt et Tilbagetog var nær forestaaende, og som Følge deraf Kongens Ophold paa Gottorp maatte anses for uhensigtsmæssigt. Da de Meza intet sagde herom, var de forebragte Bekymringer sikkert overdrevne, og Monrad begav sig til sine Væ-

---

¹⁾ General de Meza var født i Januar 1792 og var alt-saa nu 72 Aar.

relser for at skrive private Breve og for med en vis smertelig Undren at tænke paa, hvor helt anderledes Sagerne tog sig ud her i umiddelbar Nærhed af Fjenden end i Ministerværelserne i København. Saa meget havde han dog lært at se under sit Ophold i udelukkende militære Omgivelser, at der bag den store Ro og alle Tings tilsyneladende Indpasning i hverandre kunde skjule sig en umaadelig Fejltagelse, hvis Følger var saa uberegnelige, at det vel var klogest at gøre som de uniformerede: være forberedt, men spare sin Energi op, til Begivenheden var der.

Kort efter at han var gaaet til Ro, blev han vækket ved, at den hos Kongen fungerende Generaladjutant for Landetaten, Oberstløjtnant Dahl, lod sig melde hos ham, og nu saa indtrængende, at egentlig ikke noget Afslag var muligt, opfordrede ham til paa ny at søge de Meza for denne Gang positivt at forelægge ham Spørgsmaalet om, hvorvidt der ikke burde rettes en Henstilling til Kongen om at vælge et Opholdssted længere bag Fronten end paa Gottorp og gøre det snarest muligt. Samtlige Kavalerer i Kongens Følge stod bag denne Opfordring. Monrad klædte sig altsaa paa og var hurtig hos den kommanderende General. Forholdene var i Henhold til denne Generaladjutantens Henvendelse uden Tvivl alligevel betænkelige. Han havde intet imod, at man for at komme over Vanskeligheden med Hensyn til Hs. Majestæt, nu atter havde paakaldt hans Bistand, hans Nerver var i fuldkommen Orden, og det var ikke uden Interesse i det hele taget, at man ved denne Lejlighed havde søgt hans Mellekomst.

De Meza var gaaet til Hvile ved Monrads Komme, og denne betænkte sig paa at lade den gamle General

vække. Han søgte i Stedet for Stabschefen, Oberst Kauffmann, der i den sene Aftentime opholdt sig i Hovedkvarterets Bureau. Det var lettere at tale med denne end med Overgeneralen, og Mødet fik nu en friere Form end Sammenkomsten fra om Formiddagen med de Meza. Ministeren vilde imidlertid ikke falde med Døren ind i Huset ved straks at forelægge sit Spørgsmaal, det vilde tage sig saa underlig hæsblesende og civilt forskrækket ud, han angav derfor, at han var kommen for at spørge Stabschefen, om der var noget i den Overkommandoens meddelte Instruks, som forekom ham utydeligt. Paa Stabschefens benægtende Svar gentog Monrad for denne sin til de Meza udtalte ubetingede Tillid til, at Generalen vilde handle efter Øjeblikkets sande Tarv, og de to Herrers Samtale gled derefter ind paa Spørgsmaalet om, hvilken Modstand der overhovedet kunde ydes ved Danevirke.

Monrad havde hørt eller læst et Sted, at mere end en Tredjedels Tab kunde en angribende Styrke ikke taale, indtraf dette Tab, vilde Angrebet bryde sammen, det psykologiske Moment for Gennemførelsen af Fremstødet var forpasset. Og med en Forveksling af Spørgsmaalet: Angreb og Forsvar, som han ogsaa før i sine Fantasier om den Kamp, der nu i Virkelighedens Verden var begyndt, havde begaaet, udtalte han til Stabschefen, at der vel kunde ofres en Tredjedel af Armeen under Kampen i Skanserne, inden Tilbagegangen tiltraadtes¹⁾. Oberst Kauffmann blev ilde berørt af denne, som han tænkte sig, med Hensigt udtalte blodige Maksime, og han forklarede med

---

¹⁾ Jvfr. Hans Brøchner og Chr. K. F. Molbech, en Brevveksling 337.

en vis Styrke, at et saadant Tab overskred al rimelig Grænse samt forudsatte en Kamp, hvis videre Følger var uberegnelige og sandsynligvis vilde medføre Hærens Tilintetgørelse eller dog ikke tilstede Overkommandoen Beslutningsfrihed over dens Bevægelser, langt mindre et ordnet Tilbagetog, som Instruksen udtrykkelig foreskrev. Monrad opgav uden Vanskelighed sin udtalte Formodning, der ikke paa nogen Maade maatte opfattes som en Fordring eller blot Forventning, men kun skulde tjene til at fremkalde en Udtalelse fra Stabschefen om, hvorvidt denne mente, Armeen overhovedet var i Stand til at holde Dannevirkestillingen. Paa Stabschefens Svar, at han ikke ansaa det for sandsynligt, at Hæren ret længe kunde modstaa Fjendens overlegne Angreb, men at den nu stod rede til at modtage Kamp, ytrede Monrad, at Modtagelsen af en Kamp her i Dannevirkestillingen unægtelig var det ønskeligste i politisk Henseende, men at han maatte gentage, at hvad Overkommandoen end bestemte sig til, havde den Regeringens Tillid og kunde gøre Regning paa dens Støtte.

Til Monrads Glæde slog nu Stabschefen selv paa, at det var urigtigt, at Kongen forblev i Hærens umiddelbare Nærhed, og det besluttedes, at Oberstløjtnant Dahl skulde gaa til Kongen til Trods for, at man nu maatte lade Majestæten vække, og forestille ham Sagernes Stilling. Det skete, men havde ikke den ønskede Virkning. Først da Monrad havde faaet Foretræde og under Henvisning til Kongens almindelige Ansvar med Hensyn til sin Person overfor sit Folk, og i Ord, iklædte Farver hentede fra Indtrykkene i den nys sluttede Samtale med Stabschefen, bad Majestæten om at vælge et mere tilbagetrukket

Opholdssted, befalede denne Opbrud næste Morgen, idet han erklærede sig enig med Monrad i, at hvad han end selv vilde vælge, skulde man ikke søge at indvirke paa den kommanderende Generals Beslutninger.

4. Febr. Kl. 5 om Morgenen red da Kongen med sine Adjutanter til Flensborg, hvor Ankomsten skete ved Ottetiden, og hvor Kongen besøgte de fra Kampene ved Danevirke hertil evakuerede lettere saarede. Resten af Følget fulgte til Vogns. Endnu paa denne Tur, der næste Dag fortsattes til Sønderborg, udtalte Monrad under de utilslørede Samtaler om Forholdene ved Danevirke, som forefaldt, at Regeringen, hvad enten Overkommandoen valgte at levere Slag i den nu havende Stilling eller at gaa tilbage forinden, vilde støtte den til det yderste.

Man havde i Kongens Omgivelser i Flensborg saa lidt lagt Skjul paa, hvad der ventedes, at Præsten ved den danske Menighed der i sin Dagbog fra 4. Febr. 1864 skriver, efter at have anført Kongens Ankomst: »Om Formiddagen slemme Rygter i Omløb. Det blev sagt, at man maatte være forberedt paa, at Hæren snart blev nødt til at trække sig tilbage fra Danevirke. Jeg sagde harmfuldt, at det var kun Løgn og Sludder. Man beraabte sig paa Ytringer af Hofmarskalk Løvenskjold, Livlæge Konferensraad Lund og Kassereren Justitsraad Sally«, og Uhyggen bredte sig. Om Aftenen bedredes Stemningen ved Ankomsten nordfra af et Par Tusind Forstærkningsmænd, der lystig sang »Den tapre Landsoldat«, og udenfor Præstens Bolig raabte: »Det kniber nok her nede, men nu kommer vi gamle fra Præstø Amt¹⁾. Det var

---

¹⁾ Th. Graae: Gamle Minder 65 ff.

netop paa det Klokkeslet, da i Hovedkvarteret det Krigsraad sammentraadte, som under General de Mezas Forsæde 5 Timer senere underskrev Beslutningen om, at Hæren næste Dags Aften skulde forlade Danevirkestillingen.

Kun et Par Dage forinden havde de Meza til en nær Ven blandt sine Officerer omtalt sin Frygt for, at den Meddelelse skulde være rigtig, der gik ud paa, »at Forholdene var nok saaledes, at han kunde vente Ordre til at opgive Forsvaret af Danevirkestillingen uden Kamp«. Generalen havde tilføjet, at han hellere vilde ligge 3 Favne under Jordens Overflade, end udføre denne Ordre. Saa lidt svarede Rømningen af Danevirkestillingen til Overgeneralens personlige Ønsker¹).

I Hovedkvarteret ventede man næste Dags Formiddag et Angreb i Centrum, som Hæren rolig skulde oppebi. Det udeblev imidlertid — som bekendt fordi den fjendtlige Overkommando overfor det danske Fodfolks haardnakkede Modstand og Skansekanonernes sikre Skydning foretrak at afvente Udfaldet af den omgaaende Bevægelse, der var sat i Gang mod Øst —, og Kongen forlod uforstyrret Flensborg. I Mørkningen kom de Meza kørende i Wiernervogn til denne By, tog ind paa Madam Raschs Hotel, spillede et Par Symfonier paa det Klaver, som stod i Hotelværelset og gik saa til Sengs. Da var Tilbagetoget under fuld Udvikling²).

Samme Nat Kl. 1, altsaa tidlig Morgen Lørdag 6. Februar, modtog Kongen i Sønderborg Telegram fra Overkommandoen om, at Danevirkestillingen var

¹) C. Hegermann-Lindenchrone i Betragtninger, 79—80.

²) Th. Graae: Gamle Minder 67.

opgivet og Hæren paa Tilbagemarch siden Fredag Aften. Kongen sendte straks Telegrammet til Konsejlspræsidenten, som først mente, »at der ikke var videre for ham at foretage«, men som kort derefter fandt det rigtigt, at han begav sig til København. I den Anledning indfandt han sig Kl. 2 Nat hos Kongen. Her modtog han fra Krigsministeren i København telegrafisk Meddelelse om Tilbagetoget og om, at Ministeren havde tilkendegivet Overgeneralen sin Misbilligelse af, hvad der var sket. Dette stred i den Grad imod, hvad Monrad nu nylig med ikke ringe Styrke saavel overfor de Meza som overfor Stabschefen og overfor Kongens Følge havde tilkendegivet som Regeringens Stilling, at han umuligt kunde undlade at gribe ind.

Han forlangte først at komme i telegrafisk Forbindelse med Krigsministeren. Dette mislykkedes, Krigsministeren havde forlængst søgt Hvile, men der var i København paa hans Vegne en Embedsmand [Major Ankjær (?)] til Stede paa Telegrafkontoret, og med ham indledede Monrad en telegrafisk Samtale, hvori han i Korthed meddelte de Grunde, han kendte, som maatte antages at have bevæget Overkommandoen til at fatte Beslutningen om Opgivelsen af Danevirkestillingen, samt sin Mening om, at en krigsministeriel Misbilligelse af dette Skridt under alle Omstændigheder ikke burde være fremkommet nu, da Overkommandoen frem for alt maatte være uforstyrret i Gennemførelsen af den maaske skæbnesvangre Beslutning. Som Svar fik Monrad Underretning om, at Retræten fra Danevirke var kommen Krigsministeren aldeles uforberedt, at han ikke havde haft Anelse om, at den saa tidlig skulde være sket, og at

der derfor intet var, at ændre ved den tilkendegivne Misbilligelse.

Monrad var i høj Grad pinlig ramt af Krigsministerens Optræden. For det første kunde denne i København umulig bedømme Situationen nu ved Dannevirke, og dernæst indvarslede det overfor de Meza foretagne Skridt en ubehagelig, maaske farlig Strid indenfor Ministeriet. Ganske vist syntes der at foreligge en disciplinær Fejl fra Overkommandoens Side, og i og for sig maatte det indrømmes, at Efterretningen om Rømningen af Dannevirkestillingen kunde, naar den kom uforvarende, friste en Krigsminister næsten over Evne, men denne burde kunne sige sig selv, at Øjeblikket til at »misbillige« var saa uheldig valgt som muligt. Det gjaldt altsaa nu først og fremmest om at hindre onde Følger af Krigsministerens Telegram, og da det Dampskib, hvormed Monrad havde tænkt at gaa om Morgenen over Korsør til København, var blevet beordret til Flensborg, tilbød han under en ny Sammenkomst med Kongen at følge med Skibet paa et kort Besøg i denne By for der at søge de Meza og yde ham den moralske Støtte, han under de for Haanden værende Omstændigheder mulig kunde trænge til.

Kongen, der utvetydig udtalte som sin Overbevisning, at det vilde have været en Ødelæggelse for Hæren, om den ikke i Tide havde forladt Dannevirke, hvad han i et Telegram havde tilkendegivet de Meza, og som nu udtalte den Formodning i Nærværelse af sine Kavalerer og Monrad, at denne havde haft Del i den af Overkommandoen tagne Beslutning, syntes godt om Ministerens Plan, og Monrad tog da Afsked med Kongen efter at have mindet Majestæten om de-

res Enighed Onsdag Nat om, at man ikke burde søge at indvirke paa den kommanderende Generals Beslutninger. Denne Opfattelse havde været ledende for ham ikke mindre end for Majestæten under hele Opholdet ved Hovedkvarteret.

Saa snart det i det indtraadte Snevejr ved Dag-gry blev tilstrækkelig sigtbart til, at man fra Skibet kunde skelne Vand fra Land, forlod Damperen med Ministeren om Bord Sønderborg, og Kl. 10 var den i Flensborg. Under Vejs havde Monrad i Kahytten udarbejdet et Udkast til en Proklamation fra Kongen til Hæren.

Først nu om Bord paa Dampskibet, da han var bleven helt ene med sig selv, havde Monrad mærket, i hvor høj Grad han var sjælelig greben af, at den Begivenhed, der i flere Dage havde optaget hans Tanker som en nærliggende Mulighed, var bleven til Virkelighed. Den særegne Kreds af Mennesker, der i denne Tid havde udgjort hans Omgang og lige som aandelig havde omsluttet ham, havde ved sin udvortes rolige, militære Opfattelse af Sagen tvunget ham ind i en lignende Betragtningssmaaade, men nu blev Opgivelsen af Danevirkelinjen for ham til det ulykkelige Sammenbrud af en Nations Forhaabninger, som det var. Alle i Danmark havde jo troet paa denne Sommerstillings Styrke til enhver Tid af Aaret som paa Evangeliet, han selv med, ja Krigsministeren ogsaa. Til dette Fantom var Danmarks politiske Holdning i aarevis for en væsentlig Del blevet støttet. Hvordan vilde Folket komme over denne uhyre Skuffelse? Hvad vilde der — ogsaa inden for Hærens Rækker — nu ske?

I Proklamationen, som i hans Hjerne hurtig blev formet, og som hastig blev nedskrevet, kom der, efter

en Indledning, der indeholdt en Tak til Soldaterne for deres Udholdenhed i at døje Savn ved Danevirke, til at staa: »Soldater! . . . Danevirke er opgivet. I Fjendens Vold er de Kanoner, der skulde have tæmmet hans Hovmod. Aabent ligger Landet for Fjenden. Dybt føler jeg med Eder, hvad vi derved har tabt. Men, mine Venner: Jeg har kun denne ene Armé til Landets Forsvar, og Eders krigskyndige Førere har forment, at jeg ej længer vilde have nogen Armé, dersom I ej nu trak Eder tilbage. Derfor tog de Beslutningen at vige. Soldater! Jeg staa ene i Verden med mit Folk. Hidtil har ingen Magt erklæret i Gerningen at [ville] staa os bi. Jeg stoler paa Eder og paa min Flaade. Rede er I til at udgyde Eders Blod, men vi er faa mod mange, og derfor maa det dyrt betales. Den almægtige Gud give, at Hævens Time snart maa slaa for al den Vold og Uret, der tilføjes mig og mit Folk!«

Med dette Udkast i Lommen skyndte Monrad sig ved Ankomsten til Flensborg gennem de af det vigen- de Træn og af marcherende og hvilende Soldater opfyldte Gader til de Meza.

Generalen var tilsyneladende upaavirket af Krigsministerens Telegram, som han maatte have modtaget tidlig om Natten. Der var ikke Forandring at spore hos ham fra da han befandt sig umiddelbart bag Danevirke, og Monrad følte sig nærmest skuffet. Hans Plan om — selvfølgelig uden formelig Fornægtelse af sin Kollega — ved nogle vel beregnede Ord i Samtalens Løb at faa den krigsministerielle Misbilligelse skudt til Side i Overgeneralens Bevidsthed, var der ikke Brug for, idet det under Sammenkomsten overhovedet ikke lykkedes ham at faa en egentlig Samtale bragt til Veje. De Meza syntes i al Høflig-

hed forundret over Ministerens Besøg. Han nævnede hverken Telegrammet fra Krigsministeren eller fra Kongen, og angaaende Beslutningen om Tilbagetoget, der jævnt og træt gik sin Gang uden for Vinduerne, hentydede han kun med et Par Ord til den i Krigsraadet optagne Protokol. Iøvrigt veksledes der blot almindelige Talemaader, og Monrad følte sig hurtig henvist til at trække Udkastet til Proklamationen frem og anmode Generalen om nogle Øjeblikkes Opmærksomhed, han vilde ikke forelægge Udkastet for Hs. Majestæt, forinden det havde været underkastet Overgeneralens Kritik.

Sætning for Sætning af Proklamationen blev altsaa læst op, men fremkaldte ikke nogen Bemærkning fra de Meza. Den kuldske General svøbte sig i sin Slobrok og var aabenbart ikke i mindste Maade tilbøjelig til at drøfte Hærens Anliggender med Konsejlspræsidenten, hvis Haand han trykkede til Afsked. Dette Haandtryk huskede Monrad senere, og det rolige Blik, der under Kalotten fulgte ham ud ad Døren, og uvilkaarlig fæstnedes i hans Sind den Respekt, hvormed han, alle Indvendinger til Trods, omfattede denne sære Mand med den smukke Krigshistorie og den usvigelige Ro under alle Livets Forhold.

Han kunde altsaa have sparet sig sit Besøg hos Generalen. Men dumt havde Meza*) alligevel baaret sig ad overfor Konsejlspræsidenten i det Kabinet,

---

*) General de Mezas Navn blev, medens han levede, hyppig ja maaske hyppigst anført uden Tilføjelse af »de«. Monrad sløjfede som Regel dette »de«, og de menige Soldater ved Danevirke, der raabte Hurra, hver Gang de saa Generalen, kendte ham kun under Betegnelsen »Meza«. Hans nære Ven og Vaabenfælle General Hegermann-Lindencrone kaldte ham altid kun »Meza«.

hvori der sad en Krigsminister, som uden Tvivl nu, efter hvad der var sket, vilde ham til Livs. Med ringe Umage vilde General Meza dog ved denne Lejlighed kunne have sikret sig baade Forstaaelse og Sympati hos den, paa hvis Stemme det for en stor Del vilde komme an ved Afgørelsen af det indgribende Kompetencespørgsmaal, som var under Opsejling. Mandens Selvsikkerhed overskred det fornuftiges Grænse, og han burde have indset og værdsat, at der til Grund for Ministerens Besøg laa Viljen til at staa saavel ham som Fædrelandet bi i et for alle danske overmaade alvorligt Øjeblik. Monrad var nærmest vred.

Paa Vejen til Telegrafstationen, hvorhen han hurtigt begav sig, mødte han Oberst Kaufmann, der umiddelbart forinden var indtruffen i Flensborg med hele Stabens Personale og nu gik for at melde sin Ankomst hos Overgeneralen. Monrad fortalte Stabschefen om Krigsministerens Telegram og tilføjede i Fortsættelse af sin Meddelelse som en formildende Forklaring af Telegrammets Indhold, at Misbilligelsen, efter hvad der var telegraferet til ham, maatte bero paa, at Ministeren saa sent havde faaet Underretning om Tilbagetogets Tiltrædelse. Der var ikke Tid til yderligere Samtale, men ogsaa fra dette Møde, og særlig fra dette, bevarede Konsejlspræsidenten Indtrykket af overlegen Koldblodighed hos den overste Hærledelse.

Paa Telegrafstationen telegraferede han til Krigsministeren sit Udkast til en Proklamation og udbad sig mulige Indvendinger sendt telegrafisk til Sønderborg. Derhen afgik han nu med en Damper, som førte nogle Fanger og forskelligt Materiel dertil.

I Sønderborg forelagde han Kongen Proklama-tionsudkastet, men her gik det ikke glat igennem som hos Overgeneralen. Kongen indvendte straks, at for det første maatte Sætningen: »Aabent ligger Landet for Fjenden« forandres. Fordi Danevirke-stillingen var opgivet, laa Landet ikke aabent for Fjenden, vi havde Dybbølstillingen, og vi havde Ud-faldsstillingen ved Fæstningen Fredericia og maaske andre Stillinger, hvorfra vi kunde »trække Fjenden i Kjoleskødet« og mulig vælte ham bagover. Og der var andre Udtryk i Proklamationen, som ikke syntes helt at svare til deres Hensigt. Mon for Eksempel ikke Ønsket om, at den almægtige Gud snarest skulde lade »Hævnens Time slaa«, bedre kunde vendes til et Ønske om, at den almægtige Gud snart vilde lade »Sejren krone en retfærdig Sag«, eller noget lignende, og Ordene »de Kanoner, der skulde have tæmmet hans (Fjendens) Hovmod«, vilde vist tage sig noget besynderlig ud i en Henvendelse som denne fra Kon-gen til Soldaterne, det vilde være at foretrække blot at sætte: »de Kanoner, der skulde have forsvaret Stil-lingen«, og saaledes videre. Ogsaa i Indledningen var der Vendinger, som ikke dækkede den indtraadte Tilstand, men Konsejlspræsidenten kunde selvfølgelig ikke gaa ud fra en militær Betragtning, som dog her var paa sin Plads, og han fortjente sin Konges Tak, fordi han midt i sin Optagethed havde fundet Tid til at udarbejde dette veltalende Udkast. Mon-rad forsøgte at være tilfreds med denne Anerkendelse.

Fra Krigsministeren forelaa der ikke nogen Med-delelse, og Konsejlspræsidenten gik om Bord i Dam-peren »Slesvig«, der bragte ham til Korsør næste Mor-gen Kl. 4.

Noget af det første, Monrad blev opmærksom paa ved sin Ankomst til Sjælland fra Sønderborg Søndag Morgen 7. Febr., var til hans Forskrækkelse og Ærgrelse en Offentliggørelse i Berlingske Tidende Lørdag Aften af det Udkast til en Henvendelse fra Kongen til Hæren, som Majestæten den foregaaende Dag havde modtaget fra hans Haand med saa tvivlsom en Tilfredsstillelse, og som han fra Flensborg havde telegraferet til Krigsministeren for af denne at æske en Kritik. Og her fremtraadte Udkastet som en fiks og færdig, virkelig til Hæren udstedt Proklamation, underskrevet: Kristian 9. og kontrasigneret af Konsejlspræsidenten, og man meddelte ham, at overalt i København var denne Proklamation med store Bogstaver opslaaet paa Gadehjørnerne. Hvilken Malkonduite af Krigsministeren!

Men dette var kun Indledningen til den Modgang, der ventede ham i København. Straks tidlig Morgen ved sit Komme modtog han Melding om, at der Aftenen og Natten forud i Anledning af Efterretningerne fra Overkommandoen til Krigsministeren om Opgivelsen af Dannevirkestillingen havde været alvorlige Uroligheder forskellige Steder i Byen, navnlig i Amaliegade uden for det gule Palæ, hvor Dronningen residerede med Prinserne og Prinsesserne. Saavel Fodgarden som Hestgarden havde maattet kaldes til Hjælp for Politiet, og man ventede denne Aften en Gentagelse af Tumulterne.

Hvad Politidirektøren mente om disse Optrin? — At de vel havde en vis ondsindet Karakter, men at der foreløbig ikke var Grund til at frygte, at den offentlige Magt ikke med nogenlunde Lethed skulde kunne forblive Herre over Situationen. Ikke mindst

vilde Opgaven i saa Henseende lettes, hvis Konsejlspræsidenten medbragte Efterretninger, der kunde virke beroligende paa Stemningen i Hovedstaden. Der var i Gaar i Gaderne blevet raabt stærkt op om Forræderi, og baade Dronningens og Kongens og Ministerens Navne var blevet bragt i Forbindelse med disse Raab, men det »bedre Publikum« havde ikke taget Del i Demonstrationerne, om end en meget betydelig Menneskemængde ogsaa af ældre Borgere havde været paa Benene en stor Del af Natten. Studenterne havde bistaaet Politiet under Forsøgene paa at berolige Folk¹).

— Hvad Slags Forræderi man sigtede til med sine Raab? — At der mellem Generalerne paa den ene Side og Kongen og Konsejlspræsidenten paa den anden Side var Forstaaelse om, at Danevirkestillingen ikke var et Forsvar værd, og at der med Fjenden var en eller anden Aftale om, at der ved den frivillige Opgivelse af denne Stilling kunde opnaas en Fredsslutning, hvorved Slesvig nok bevarede en Slags Forbindelse med Kongeriget, men knyttedes fast til Holsten.

Monrad havde straks ved Ankomsten til København tilsagt Ministrene til Møde i Konsejlspræsidiets. I hans Bevidsthed var der, efter at Sigtelsen for Forræderi var kommen til hans Kundskab, foregaaet en Forskydning: det var ikke Tilbage-toget men denne Anklage, hvormod Sagen for Alvor drejede sig. Anklagen var farlig, fordi den i sin Uforstand aad sig som Gift ind i det alt paa forskellig Maade angrebne Forhold mellem Kongen og Folket, og fordi den, saalænge den endog blot antydningvis bestod, tilintet-

---

¹) F. Hendriksen: Kristian Zahrtmann 67.

gjorde enhver Mulighed for ham til at faa Indflydelse paa Nationens Sindelag.

I og for sig forstod han, at den oplevede Skuffelse kunde i Befolkningens brede Lag vende sig til en voldsom Beskyldning mod dem, der her stod nærmest for Skud, men lige vigtigt var det at faa denne Mistanke ryddet af Vejen. Kongens og hans egen trygge Søvn i Sønderborg Natten mellem Fredag og Lørdag, da Telegrammet fra Overkommandoen indtraf hos dem, og deres Forundring over, at Opgivelsen af Danevirkestillingen var indtraadt saa hurtigt efter deres Opbrud fra Gottorp, blev da for hans Forestilling til en efterhaanden mere og mere tydelig Tilkendegivelse af, at Tilbagetoget fra Danevirkestillingen egentlig var kommet dem lige saa uventet, som den var kommet alle andre i Danmark, og sikkert var det da, at de intet som helst havde haft at gøre med den i Krigsraadet tagne Beslutning. Optaget af disse og dermed beslægtede Tanker begav han sig til Mødet med sine Kolleger.

Det blev et bevæget Ministermøde. De civile Ministre indfandt sig med umiskendelige Tegn paa den dybe Skuffelse og Sorg, de var grebet af, Krigsministeren var nervøs og kampberedt, og der var hos Flerpartallet af de mødende en bestemt Afstandstagen lige over for Konsejlspræsidenten. Monrad vejrede øjeblikkelig Stemningen og fandt det klogt nu at følge sin umiddelbare Lyst. Han indledede Mødet med et i Formen behersket men i Virkeligheden dybt irriteret Fremstød mod Krigsministeren: Inden han gik ind paa Mødets egentlige og alvorlige Genstand, vilde han gerne i Forbigaaende, hos sin kære Kollega, Oberst Lundbye, udbede sig en lille Forklaring af,

hvordan i al Verden det var gaaet til, at det fra Flensborg sendte Telegram med hans Forslag til Formen i en ved Situationen nødvendig bleven officiel Henvendelse fra Kongen til Hæren og hans tydelig fremsatte Spørgsmaal til Krigministeren i den Anledning, i Ministeriet var blevet opfattet som en afsluttet Tilkendegivelse beregnet paa Offentliggørelse? Men her fik han Svar paa Tiltale:

Krigsministeren havde været isoleret som paa en øde Ø. Overkommandoen havde behaget at stoppe op med sine Meldinger eller valgt at sende forsinkede eller lidet sigende Meddelelser for pludselig Fredag Aften sent uden Spor af Forbindelse med tidligere givne Oplysninger i tjenstlige Indberetninger, mir nichts dir nichts at underrette ham om den fuldbyrdede Skandale, at den danske Hær havde forladt Danevirkestillingen uden Kamp, der var værd at tale om. Fra Konsejlspræsidenten ikke en Linje hverken ved Brev eller Telegram! Saa Fredag Nat Anmodning om en telegrafisk Samtale, hvori Ministeriets Chef søgte Lejlighed til at føre et Forsvar for de Meza's Opgivelse af Danevirkestillingen! Og Lørdag Middag den fuldt færdige Tekst til en Proklamation fra Kongen til Armeen i Overensstemmelse hermed.

Her i Byen havde Krigsministeriet været formelig belejret af tætte Skarer af ophidsede Mennesker, der fyldte Trapper og Gange og trængte ind i Kontorerne og gjorde Ministeren ansvarlig for det ubegribelige Faktum, at vor ubesejrede Hær var veget tilbage fra den Plads, den var sat til at forsvare, ikke blot som man forsvarer Symbolet paa Landets Ære og Magt, men tillige og først og fremmest som man forsvarer det virkelige Værn for Riget. Hvad skulde

han sige til de bekymrede Mennesker andet, end at han intet Ansvar havde for de indtraadte Begivenheder, han havde intet vidst? Og fulgte det saa ikke som af sig selv, at han havde kastet i Gabet paa den ventende Mængde et Aktstykke, hvis Fremkomst dog røbede, at der i Krigsministeriet endnu bestod en Slags Forbindelse med de ledende Kræfter i dette Sammenbrud, men som ganske vist tillige tydede paa den, som man længst gørligt ønskede at tro umulige, Tingenes Tilstand, at Kongen og Konsejlspræsidenten billigede, hvad der var sket?

»Aabent ligger Landet for Fjenden!« Han som militær Person og Krigsminister, der efter Pligt og Evne havde dannet sig en Mening om vort Forsvars Opgave, maatte tilstaa, at han fattede ikke Visdommen i den paa dette Tidspunkt tagne Beslutning, hvis denne da ikke udelukkende var politisk, og saa forstod han den heller ikke. Og saa meget var sikkert, at skulde han vedblive at beklæde den Stilling, han indtog, vilde han ikke et Minut finde sig i at holdes uden for, naar de store Afgørelser skulde træffes. Men selvfølgelig, han var fuldt forberedt paa, at hans Fratræden som Minister var den logiske Konsekvens af de Forhold, hvor maaske og maaske ikke den mærkelig raadsnare General Meza stod for Styret.

Den vrede Krigsminister var øjensynlig støttet af Kollegerne, og Monrad behøvede ikke nogen yderligere Paavisning for til Bunds at se, at han tilligemed Kongen for det Bifalds Skyld, de formodedes at skænke Meza's Handling, var bleven af den almindelige Folkedom sendt i den aandelige Isørken, der øjeblikkelig danner sig, stor eller lille, mellem

Folk, hvor den uoprettelige Mangel paa Forstaaelse indtræder. Og her var Ørkenen af betydeligt Omfang, for det var hele det danske Folks Ubegriben, der var mellem Parterne. Medens denne klare Opfattelse arbejdede sig ind i hans Bevidsthed, indlod han sig i en fra hans Side mere og mere venkabelig holdt Samtale med Krigsministeren om de faktiske Omstændigheder, der kunde antages at have bevæget ikke blot Meza men, saavidt han vidste, samtlige Generaler til at anse en øjeblikkelig Tilbagegang fra Danevirke for nødvendig.

Lundbye indrømmede intet, men blev efterhaanden nogenlunde rolig, alt som Konsejlspræsidentens Stilfærdighed fik øvet sin dulmende Virkning, og den meget vigtige Erklæring af Monrad kom til at foreligge, at Overkommandoen havde begaaet en ikke ringe disciplinær Fejl ved ikke i Tide at underrette Krigsministeren om den i Krigsraadet fattede Beslutning.

Monrad vogtede sig foreløbig for at berøre, hvad der var blevet hvisket ham i Øret, umiddelbart før han Lørdag Aften forlod Sønderborg, at Overkommandoen aabenbart med beraad Hu havde indrettet alt paa, at Krigsministeren i København ikke skulde erfare noget om Tilbageslaget, før det var positivt umuligt at kontramandere det, derimod udhævede han lige som lejlighedsvis, at Krigsministeren jo kunde være vel tjent med den foregaaede disciplinære Overtrædelse, idet han derved var kommen til personlig at staa fri af Begivenheden og kunde træffe sine Forholdsregler derefter. Det varede noget, inden Krigsministeren forstod at udnytte den Fordel, der her ret uforvarende blev ham budt, det var at

opmarchere paa en fuldstændig ny Front, men saa kom det: Om Kongen og Monrad da vilde indvilge i, at de Meza og Oberst Kauffmann blev kaldet til København for at staa til Regnskab for deres Optræden baade ved Dannevirke og overfor deres Minister?

Det var den sidste Anfægtelse, der overgik Monrad i dette Møde. Han saa for sig Kongen, som han havde forladt ham i Sønderborg —; den sandru Konge, der aldrig vilde fravige sin Overbevisning og sit Udsagn om, at Hæren vilde være gaaet sin Undergang i Møde, hvis de Meza ikke havde haft det moralske Mod at vige i rette Tid. Skulde saa Overgeneralen og hans Stabschef nu for hele Verdens Øjne sættes paa Anklagebænken, blot fordi den paa sin Stilling nidkære Minister ikke forstod, hvad der var sket, eller gav sig Udseende af ikke at forstaa det? Lundbyes Krænkelse blev i Sammenligning med, hvad der her havde staaet paa Spil, for næsten intet at regne. Og Meza havde hans Tilsagn om Regeringens Støtte, hvad Generalen saa end besluttede!

Monrad undgik saa længe som muligt at svare direkte paa Krigsministerens Spørgsmaal og talte om det betænkelige ved at kalde Førerne bort fra deres Post nu netop, da Hæren var i særlig Grad vanskelig stillet, de Télégrammer, som i Dag forelaa, meldte jo om Kampe paa Retrætelinjen. Krigsministeren svarede, at han kunde gaa ind paa at sende Tilbagekaldelsesordren saaledes, at den først naaede de Meza og Kauffmann i Sønderborg, naar altsaa Tilbagetoget maatte antages at være tilendebragt. Samtidig med deres Fjærnelse fra Armeen maatte der naturligvis sørges for Indsættelse af en midlertidig Overkommando.

Men Kongen vilde ikke samtykke i denne Forholdsregel! Det behøvedes heller ikke, det var en Handling af rent administrativ Art, som laa inden for den ministerielle Beføjelse. Om Lundbye da virkelig var saa sikker paa, at General Meza havde overskredet den Myndighed, der var givet ham i Instruksen?¹⁾ Ja! Han havde uden Nødvendighed — der var Tid nok til Indberetning — tilsidesat alle Regler for sin Stilling som Hærfører i et konstitutionelt Monarki, hvor det var Krigsministeren og ikke nogen anden, over for hvem han var ansvarlig for sine Handlinger! Men naturligvis, dækkede Hs. Majestæts og Konsejlspræsidentens Vilje de Meza, saa betød Krigsministerens Indvendinger ved denne Lejlighed intet, men hans Begæring om Afsked fra sin Plads i Kongens Raad forelaa da med det samme. Han gik imidlertid næppe ene ud af Ministeriet.

Monrad oversaa i et Nu Situationen. Hvis Krigsministeren nu blev fjernet med adskillige, formodent-

¹⁾ I den Overkommandoen 1864 24./1. meddelte Instruks af 22./1. hedder det bl. a.: »Hvorvidt vi skal drive [Danevirke-] Stillingens Forsvar, er det umuligt forud bestemt at afgøre, og det maa i hvert enkelt Tilfælde blive den kommanderende Generals Sag at fatte Beslutning herom i Overensstemmelse med Begivenhedernes Gang. Til Vejledning i denne Henseende skal Ministeriet gøre opmærksom paa, at saa stor Interesse det end maa have at bevare Landet mod fremmed Vold og derved kun at vige tilbage efter en afgørende Kamp, saa er det dog... af endnu større Betydning, at det kommende Foraar finder os i Besiddelse af en dygtig og slagfærdig Hær. Kampen i Danevirkestillingen tør altsaa ikke føres saa vidt, at Hærens Tilværelse som Hær kompromitteres, hvad der ogsaa følger ligefrem deraf, at vi bag denne Stilling har en anden Forsvarslinje i vore Flankepositioner, og at vi til disses Besættelse kun kan gøre Regning paa den samme Hær, som kæmper ved Danevirke«.

lig de fleste, af de andre Ministre — Ansigterne tydede derpaa —, og General Meza uanfægtet beholdt sin Stilling, »hvilken Olje vilde man ej have gydt paa den flammende Mistanke« mod Kongen og ham selv! Det vilde være en Bekendelse, om ikke i Ord saa i Gerning, af den uhyre Usandhed, at »Generalen havde handlet efter en højere, hemmelig Befaling«, det Baal af Vrede, som derved vilde opstaa, vilde ikke være til at slukke¹⁾. Og naar alt kom til alt, en Tilbagekaldelse til Afgivelse af Forklaring var jo ikke i og for sig at gaa Manden for nær, den Mangel paa Begriben af, hvad der var sket, der som en ætsende Taage dræbte Roen i alles Sind, var i sidste Instans Mezas Værk, hvorfor havde han ikke i rette Tid givet Krigsministeren Underretning og en første nødtørfdig Forklaring? Generalens Holdning i Flensborg overfor hans Regerings Konsejlspræsident var i saa Henseende vejledende. Men saa turde netop en Indgriben fra oven være paa sin Plads. Det var ikke nok i Realiteten at have Ret i et Anliggende som det foreliggende, ens Adfærd skulde ogsaa give Nationen Adgang til at forstaa, hvor Retten var at finde. Men Majestæten? Endnu skete der jo ikke Meza noget virkelig ondt. Han var angrebet, han vilde faa en glimrende Lejlighed til at forsvare sig. Og nu gjaldt det først af alt: ved en Optræden, som ikke kunde mistydes, at faa kvalt den Mistroens onde Brand, hvis Kvalm slog imod en endog i selve Ministerraadet. Monrad var ikke længer i Tvivl.

Om Eftermiddagen blev der fra Krigsministeriet sendt til Sønderborg følgende Telegram at aflevere i Hovedkvarteret : »General de Meza og Oberst Kauff-

¹⁾ D. G. Monrads Deltagelse 70.

mann begive sig uopholdelig til København. General-løjtnant Lüttichau overtager midlertidig Overkommandoen med Major Stjernholm som Stabschef«. Ministerkrisen var undgaaet.

Efter Ministerraadet forhandlede Monrad med en Del højere Officerer af Garnisonen og andre om Situationen i København. Det Forslag om Erklæring af Belejringsstilstand i Hovedstaden, som Tscherning ved denne Lejlighed fremsatte, fandt ikke Støtte hverken hos Officererne eller hos Monrad og bortfaldt saaledes med det samme.

Til Kl. 12 Middag havde Monrad sammenkaldt til sin Bolig foruden forskellige Redaktører tillige Formanden i Arbejderforeningen af 1860 — hvilken Forening da som nu repræsenterede den jævne Middelstand — og Studenterforeningens Seniorat som dem, der formodedes at have størst Indflydelse paa den offentlige Mening i København, og han gav i Korthed de forsamlede en Fremstilling af sit og Kongens Forhold ved Tilbagetoget fra Danevirke: Det var kommet for dem lige saa uventet som for alle andre, de havde intet vidst om Krigsraådets Sammenkaldelse, end mindre om det Resultat, hvortil dette var naaet, og det Udkast til en Proklamation, de Herrer her i København havde læst paa Gadehjørnerne, var affattet, efter at Meddelelsen om, at Danevirke var forladt, var modtaget i Sønderborg, ikke før, som han til sin Forundring erfarede, at nogle antog. Offentliggørelsen var en beklagelig Fejltagelse. Disse positive Oplysninger maatte de Herrer nu give en saa stor Udbredelse som muligt.

Studenterforeningens ledende Senior, Vilhelm Rode, svarede paa Forsamlingens Vegne, at de givne

Meddelelser skulde blive bragt videre, men han vilde lige saa lidt indestaa for, at de vilde virke beroligende paa Stemningen i København, som han kunde forsikre noget om, at de havde beroliget de tilstedeværende. Forbitrelsen i saa godt som alle Kredse i Hovedstaden mod Konsejlspræsidenten personlig var overordentlig stor. Hertil føjede saa Formanden for Arbejderforeningen, C. V. Rimestad, at Gædedemonstrationerne denne Aften sandsynligvis vilde faa et endnu mere ondartet Forløb, end de havde haft den foregaaende Aften. Efter at Mødet havde varet omtrent et Kvarter, skiltes man med betydelig Kølighed paa begge Sider.¹⁾

Monrad var overrasket og betænkelig ved den Uvilje, han mødte fra disse Kanter. Det var ham en Advarsel og en Anvisning for sin Optræden i de Møder, han endnu havde tilbage at bestaa.

(Sluttes).

---

¹⁾ H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie II, 542 ff.

Minder fra Tandslet Præstegaard paa Als 1850—1867.

Af **A. P. Tuxen.**

I.

Fra 1585—1602 virkede Lorenz Tuxen som Sognepræst i Store Solt ved Flensborg; en af hans Sønnesønner var den fra Svenskekrigen 1657—1660 bekendte sønderjydske Patriot, Lorenz Tuxen, Dronning Sophie Amalies Ridefoged (Amtsforvalter) paa Hørsholm Gods, en anden var dennes Fætter og Nabo, Søren Petersen Tuxen, Sognepræst til Asminderød og Grønholt, fra hvem den udbredte Slægt af dette Navn nedstammer. Af hans Efterkommere kom de 2 Fætre: Laurids Regner Tuxen og Mandrup Peder Tuxen i 1850 som Sognepræster til Sønderjylland, den første til Angel, den anden til Als. Skønt de næppe har haft Anelse om Slægtens sønderjydske Udspring, som først jeg har konstateret i 1895, følte de sig hurtigt knyttede til den Landsdel, hvor de skulde virke i deres bedste Manddomsaar. I sin Bog: Det plattyske Sprog i Angel, har L. R. Tuxen givet et godt Bidrag til Sprogkampens Historie; hans Fætter er vel ikke optraadt som Forfatter, men han vandt sine Sognebørns Hengivenhed i saa høj Grad, at hans Navn endnu efter saa mange Aars Forløb har en god Klang i Tandslet, og han indpodede sin Hustru og de af deres Børn, der fødtes paa Als, Følelsen af, at de

ikke blot var Danske, men ogsaa Sønderjyder og ganske specielt Alsingere. Jeg var knap 14 Aar, da jeg blev sat i Skole paa Sjælland; men ved fortsat Brevveksling med Legekammeraterne og andre Venner og ved gensidige Besøg har jeg vedligeholdt Forbindelsen med min Fødestavn og dens Beboere; da jeg i Februar 1920 ved Afstemningen stod paa Talerstolen i Forsamlingshuset i Tandslet, kunde jeg med Sandhed sige, at jeg ikke var en fremmed, men følte mig hjemme. Mine Brødre, der ikke kom til at opleve Genforeningen, skønt de var yngre end jeg, holdt ogsaa Forbindelsen vedlige; den ældste af dem fik i 1871—72 sin første Uddannelse som Landmand paa Als, og alle tre bevarede vi Kendskabet til det alsiske Tungemaal, som vi ofte benyttede, naar vi sammen mindedes vor lykkelige Barndom; jeg taler det endnu med Færdighed; men Kendere siger, at mit Sprog er noget gammeldags, idet jeg anvender Ord og Vendinger, som nu er forældede.

I forskellige historiske Aarbøger har jeg tidligere skildret et Par af mine Forfædres Præstegaarde i det 17. og 18. Aarhundrede; jeg skal nu fortælle lidt om, hvorledes det midt i det 19. Aarhundrede gik til i den alsiske Præstegaard, hvor mine Forældre levede og virkede; her er jeg ikke alene henvist til Arkivernes støvede Dokumenter, jeg kan bygge paa mine gamle, endnu lyslevende Minder, og de skrevne Kilder, jeg kan ty til, rinder livligt og friskt. Min Fader har ført Journal lige fra den Dag, han tiltraadte sit Embede, og til Aaret før sin Død; er den end grumme tør og kortfattet, saa er den dog højst paalidelig, og den suppleres af de talrige Breve, mine Forældre har vekslet med hinanden eller med Venner og

Slægtninge, ogsaa jeg selv har bevaret mine Alsinger Breve fra 1866 og til Dato. Gennem de gamle Breve ser man Fortidens Foreteelser med dens egne Øjne; man har Følelsen af at leve samtidig med dem; ens egne Oplevelser, alt hvad man kun dunkelt mindes, træder lyslevende frem for Erindringen.

Min Fader, Mandrup Peder Tuxen, der i en Aarrække havde været Huslærer paa Bregentved hos Grev Adam Vilhelm Moltke, blev ved dennes Indflydelse den 19. Maj 1850 kaldet til Sognepræst i Tandslet; han var knap 32 Aar gammel, ugift og uforlovet. Den 20. Juni holdt han sit Indtog i Præstegaarden, hvor Formanden, Mathias Gundermann Berings Enke modtog ham med reserveret Venlighed, flankeret af sin Moder, sin Svigermoder, sin Broderdatter og sin Mands Tante, Fru Sabro, Enke efter Berings Formand. Foruden denne betydelige kvindelige Garnison rummede Præstegaarden endnu en Oberstløjtnant med Stab; det var jo i Treaarskrigen. Allerede den første Dag indfandt et Par Nabopræster sig til Hest for at tage den nye Embedsbroder i Øjesyn; det første Indtryk paa begge Sider var, at Typen var noget fremmedartet; men de 3 Præstemænd blev ikke blot gode Kolleger, men ogsaa virkelige Venner. Den første halve Snes Dage gik hen med officielle og private Visitter; den 28. Juni fandt »Bispeeksamen« Sted, og den 30. blev den unge Præst ordineret; alle Herredets Præster og nogle Officerer var budne til Middag i Tandslet Præstegaard. »Jeg var Vært og betalte Gildet«, staar der i Journalen. Den 3. Juli blev den 72-aarige Jens Knutzen, Degnens Fader og Forgænger, begravet, og Ane Cathrine Berthelsen døbt: Pastor M. P. Tuxen havde tiltraadt den Gerning, som

han samvittighedsfuldt og nidkært skulde fortsætte gennem mere end 41 Aar. Han var gennemtrængt af Pligtfølelse, og det er betegnende for ham, at han den 4. Oktober 1891 lod sig bære fra sit Dødsleje over i Esbønderup Kirke for siddende i en Lænestol at forrette Konfirmationen; han vilde ikke være Skyld i, at Børnene ikke kunde tiltræde deres Konditioner i rette Tid. Nogen betydelig Prædikant blev han aldrig: »Jeg var i Tandslet Kirke, og hørte en kedelig Prædiken«, skriver en Deltager i Krigen 1864 i sin Dagbog; men han var en ypperlig Lejlighedstaler, der kunde tale hjerteligt og trøstende til syge og sorgfulde, muntert og vittigt til glade; han var en udmærket Pædagog, hans Konfirmationsforberedelse og Katekisation var fortrinlig, og han var en human og forstaaende Tilsynsmand for Sognets Lærere. Han kendte alle sine Sognebørn, havde besøgt dem alle, delte deres Sorger og Glæder, var altid rede til at hjælpe med Raad og Daad, ogsaa i verdslige Anliggender; han var en god Mand, der levede, som han lærte. En talrig Menighed fyldte Tandslet Kirke; var hans jævne Forkyndelse end ikke særlig vækkende, var han end ikke ualmindelig veltalende, saa vidste man, at der stod en Mand bag Ordene. Han var kraftig og frygtløs, en tillidvækkende Personlighed.

Ved Udgangen af April 1851 forlod Fru Bering Tandslet; Naadensaaret var udløbet; Forholdet mellem hende og mine Forældre blev meget venskabeligt, og hun var ofte Gæst i det gamle Hjem; ogsaa Forpagteren rømmede Præstegaarden; den nye Præst overtog selv Avlingen; skønt Københavner af Fødsel, interesserede han sig levende for Agerbruget, som han jo havde haft Lejlighed til at gøre Bekendtskab

med under sit lange Ophold paa Bregentved; han drev sin Præstegaard til sin Død og erklærede, at han saa sin Fordel derved; han paastod, at den skulde drives meget slet for ikke at indbringe mere, end en Forpagter kunde give; naar Præsten selv var Landmand, traadte han Menigheden nærmere, kunde bedre dele sine Sognebørns Interesser, kunde virksomere hjælpe de fattige og kunde udfolde den Gæstfrihed, der krævedes i hine Tider, da nærmere og fjernere Naboer uanmeldt gæstede hinanden, og da nærmere og fjernere Slægtninge som en Græshoppesværme ved Sommertid dalede ned over de Familiemedlemmer, der boede paa Landet. At han stod sig ved det, viste sig ved hans Død, idet han ejede Besætning og Inventar kvit og frit, og hans Enke kom derved i Besiddelse af en lille Kapital, der hjalp paa den kummerlige Pension.

Tandslet Præstegaard saa i 1850 ganske anderledes ud end nu, da Stuehuset er ombygget, Udhusene nedrevne, og Chausséen ført over den nordligste Del af Gaardspladsen. Denne omsluttedes tidligere af 4 Længer, af hvilke kun den nordlige og østlige var sammenbyggede. I den første fandtes Stalde, Karlekammer og Huggehus, en mindre Lo, en Lade, der fortsatte sig ind i Østlængen, som endvidere rummede en større Lo, Indkørselsport, Vognport, Brænderum og — i en Tilbygning — Faaresti. Stuehuset optog hele den sydlige Længe, som Fader ved en overdækket Gang satte i Forbindelse med den vestlige, hvori der fandtes Bagerovn, Bryggers, Mælkestue, Viktualiekælder, Rullestue, Hønsehus, Vognport for Arbejdsvogne, Tørverum, Svinesti og Retirader; de sidste vendte, som rimeligt var, ud imod den rummelige

Mødding. Gaarden laa lige Syd for Kirken, parallel med denne og adskilt fra Kirkegaarden ved en smal Markvej; mellem Østlængen og Landevejen laa en temmelig stor Plads, hvor de kirkesøgende Bønder fra de fjernere Dele af Sognet parkerede deres Vogne, medens Hestene blev sat ind i de lave, endnu eksisterende Stalde, der begrænsede Pladsen mod Syd. Stuehuset var som de andre Længer en straa-takt Bindingsværksbygning; mod Syd havde det 10 Fag Vinduer, der vendte ud mod den store Have; Nordsiden havde 7 Fag Vinduer og Hovedindgangsdør i Stueetagen samt Frontispice med 2 Fag. I begge Gavle fandtes Vinduer i 2 Etager. I Gaardens vestlige Del dominerede et stort Lindetræ, der skyggede over Brønden, som i Reglen gav rigeligt og godt Vand. Husets Indretning var upraktisk og ubekvem, og, skønt Fader foretog en Del Forandringer, blev Resultatet aldrig helt godt; til Dels fordi man i de Tider skulde have en Sal, Stadsstue, der ikke brugtes til dagligt. Til Sovekamrene, der laa i Østgavlen, kunde man kun komme gennem Dagligstuen; af Værelser fandtes i alt 10, deraf 2 i Loftsetagen, desuden Pigeværelse, Folkestue, Køkken med Fadebur og forskellige Forraadskamre. Præstegaardens Jordtilliggende var henved 56 Tdr. Land, hvoraf omtrent 10, der sammen med den lille Skovpart laa i Tandsholm, var bortforpagtede. Besætningen var 3 Heste, 10—12 Malkekøer, en Del Ungkvæg, 1 Grise-so og 3 Ungsvin samt en temmelig stor Faareflok; hver af Folkene havde jo et Faar med Yngel. Folkehølet var stort: 2 Karle, en fast Daglejer, der om Sommeren var Havemand, om Vinteren Tærsker, 1 Kokke-, 1 Stue- og 1 Malkepige, hvortil senere kom 1—2 Bar-

nepiger, om Efteraaret en Vogterdreng, i Høsttiden adskillige mandlige og kvindelige Hjælpere samt ved særlige Lejligheder^o som Vask, Strygning o. s. v. anden midlertidig Hjælp. Da hver Husholdning i et ganske andet Omfang end nu maatte sørge for sig selv, var der Brug for mange Hænder; der skulde jo baade brygges og bages, kærnes, laves Ost o. s. v. o. s. v.; man havde ingen Maskiner, hverken Tærsker eller Meje- ja, ikke engang Symaskiner; jeg skal imidlertid ikke komme nærmere ind paa, hvorledes det gik til i en Landhusholdning for 70 Aar siden; man levede i videste Omfang af Gaardens Produkter, som man selv maatte forædle; i en Præstegaard kom hertil de mange Naturalier, der blev leveret Præsten som en Del af hans Løn, f. Eks. Tiendelam og Konfirdmandhøns; en Følge heraf var, at der blev stillet langt større Fordringer til Tjenestefolkene end nu, men saa fik de ogsaa til Gengæld en meget ringere Løn.

Den unge Præst behøvede ikke at kede sig; der var ingen Mangel hverken paa Arbejde eller paa Adspredelser; Præste- og Landmandsfamilierne, Embedsmændene paa Augustenborg og i Sønderborg modtog ham hjerteligt og venligt; han var ofte udbuden og var altid velkommen, naar han kom af sig selv; da han var bleven Herre i Huset og havde faaet Folk og nødtørftigt Bohave, modtog han Besøg af Egnens Familier og af tilrejsende Slægtninge og Venner; i det sidste Krigsjaar havde 3 af hans Brødre, der tjente i Marinen, allerede gæstet ham. Der var Selskabelighed nok, og dog følte han sig ene; hans Venner havde sikkert Ret; de sagde nemlig, at til en Præstegaard hørte absolut en Præstekone; men hvor

skulde hun komme fra? Der var adskillige vakre, giftfærdige unge Piger i den ene og den anden af Øens Præstegaarde, men alligevel søgte han sin Hustru i København. I Begyndelsen af Juni 1851 tog han derover, og, da han en Maanedstid senere kom tilbage til sin ensomme Bolig, var han dødelig forelsket i Balletmester Bournonvilles yndige, unge Datter, Augusta. En fælles Veninde, en prægtig og djærv Købmandsenke, til hvem han betroede sig, priste den unge Pige i høje Toner og opmuntrede ham; den 26. August vovede han det afgørende Skridt; 5 Dage senere hentede han personlig Svaret i Sønderborg — Landpost indførtes først af Preusserne — brød Brevet, da han var kommet hjem til Præstegaarden, og noterede den 31. August i Journalen: »Min egen Forlovelse«.

I Oktober rejste den lykkelige Præstemand til København for at gøre Bekendtskab med sin nye Familie, der modtog ham med aabne Arme; han tilbragte nogle lykkelige Dage med sin Forlovede, saa drog hun til en sjællandsk Præstegaard for at gøre sig bekendt med de Pligter, hendes fremtidige Stilling paalagde hende, og han vendte hjem til Tandslet, optaget af Planer om at gøre Hus og Have saa tiltalende, som Omstændighederne tillod det; han var alle Dage en fornuftig og praktisk Mand, der ikke slog større Brød op, end han kunde bage. Den 21. April 1852 fejredes Brylluppet i København; Velsen fandt Sted i Slotskirken, Gildet stod paa den kongelige Skydebane; det hele var smukt og stilfuldt, en af Bryllupsviserne skyldtes selveste H. C. Andersen, jeg har den endnu, men den er ikke videre god; selv skulde han ogsaa have været med, men i et tem-

melig ynkeligt Brev, som jeg ogsaa har set, maatte han meddele, at hans Helbredstilstand ikke tillod ham at deltage i Festmaaltidet. Han var en god Ven af Familien, og baade som Barn og som ungt Menneſke har jeg ofte været sammen med ham; i Tandslet har han ikke været; men før Krigen havde han været Hertugens Gæst paa Augustenborg; en Bænk i Slotsparken minder herom.

Den 28. April holdt det lykkelige unge Par sit Indtog i den gamle Præstegaard. Folk paa Øen var stærkt spændte paa, hvorledes den unge Frue vilde klare sig; hun var kun 21 Aar gammel, var opdraget for Scenen og havde som ganske ung Pige gjort stor Lykke som den lille Konge i Balletten Erik Menveds Barndom; Christian VIII. havde i den Anledning skænket hende et pragtfuldt Ur med lang, gylden Halskæde, der endnu er i Familiens Eje; hun havde dernæst været Elev paa den Store Operas Balletskole i Paris; men, da Kunstnerlivet ikke huede hende, blev hun uddannet i Musik af en af Frankrigs berømteste Klaverlærere, Marmontel. Hun var meget talentfuld; da hun var vendt tilbage til København, kappedes de fineste Familier om at faa Timer i Dans og Klaverspil hos hende; og nu skulde hun være Præstekone og forestaa en Landhusholdning! Med Iver og Alvor tog hun fat paa den uvante Gerning; hun lærte af de andre Præstefruer og af sin Husjomfru; efter faa Aars Forløb kunde hun nøjes med sine Piger, som hun styrede med fast Haand; de holdt alligevel af hende, og endnu (1925) lever der et Par gamle Kvinder, der nylig for mig har sunget deres Frues Lov i høje Toner. Hun blev en dygtig og økonomisk Husmoder, der personlig æltede

sit Smør, »slagtede«, bagte, lavede Mad og udførte enhver huslig Gerning til Fuldkommenhed. I Tidens Løb fik hun 10 Børn, hvoraf de 7 blev fødte paa Als; hun opfyldte i fuldt Maal sine Moderpligter, opam- mede og opdrog dem alle, og trods sin store Travl- hed fandt hun Tid til at vedligeholde og udvikle sin musikalske Færdighed, ja endog til at undervise sine Børn ikke blot i Musik, men ogsaa i det franske Sprog, som hun fuldt beherskede; videnskabelig var hendes Metode visselig ikke, men det Grundlag, hun havde lagt, var saa solidt, at jeg med Lethed hævdede mig som Nr. 1 i dette Sprog i hele min Skoletid, under min Uddannelse til Student og til Officer; i det praktiske Liv har jeg haft overordentlig stor Glæde og Nytte af de Kundskaber, hun bibragte mig.

Hjemmet i Præstegaarden var tarveligt, men hyggeligt. I Dagligstuen stod det store smukke Klaver, som den unge Frue havde købt for selverhvervede Penge; de andre Møbler var vistnok af alsisk Oprindelse, solide, men tunge og ikke særlig skønne, Sofa og Stole havde Hesthaarsbetræk; hvad der gjorde Stuen hyggelig, var de gode Kobberstik, der prydede Væggene, det pragtfulde Porcellænsur, der stod paa Chiffonmieren under en Glaskuppel, og de mange smukke Gengivelser af Thorvaldsens og andre Billedhuggeres Arbejder, som Moder i Tidens Løb havde modtaget som Gave fra Porcellænsfabrikkens Grundlægger, M. H. Bing. I Stadsestuen, »den røde Stue«, som den kaldtes efter Møbelbetrækket, stod de Borde, Stole, Piedestaller m. m., som Moder havde medbragt; der stod ogsaa en Etagere med en Masse Nipsgenstande, som hver havde sin Historie, og et Bogskab, der rummede en hel Del af vore bedste

Digteres Arbejder, medens Thorvaldsens »Johannes-gruppe« lidt efter lidt tog Opstilling ovenpaa det; hver eneste Jul, saa længe han levede, d. v. s. til 1883, sendte Bing nemlig min Moder en Statuette eller en anden Kunstgenstand, der var udgaaet fra hans Fabrik. I den røde Stue fandtes Husets Malerier, gode Arbejder af anerkendte Malere, som Joh. L. Jensen og E. Lehmann, og velmente Forsøg, udførte af mere eller mindre begavede Dilettanter. Præstens Studereværelse var et langt, temmelig smalt Rum, der vendte mod Gaarden; det var tarvelig møbleret, men i Reolerne, der var udgaaede fra Landsbysnedker P. Rigelsens Værksted, stod der mange gode Bøger, Rejsebeskrivelser og historiske Værker, som jeg meget tidlig fik Smag for; jeg var allerede som Dreng en rigtig Læsehest. Paa Væggene hang der, foruden et Par litograferede Portrætter, en Mængde Billeder, Minder fra min Faders Rejser til Italien, og i et Vindue stod der en Vedbend, hvis Ranker omslyngede min Farfaders og Græv Moltkes Portrætter og endte med at danne en Guirlande, der løb langs Loftet hele Værelset rundt. Alle Husets øvrige Værelser var meget spartansk udstyrede; man satte ikke meget i Møbler i de Tider, men ofrede mere paa Sølvtoj, Dækkeøj og Service. Allerede den 13. Juni 1852 var der Bispevisitats i Tandslet; den unge Præstefrue bestod sin Bispeeksamen med Glans; hun var en fortræffelig Værtinde, og, selv da hun som Enke sad i smaa Kaar, kunde hun dække et nydeligt Bord.

I disse Omgivelser voksede Børneflokken op. I Februar 1853 gik der Bud til København efter Fruens Moder; Vinteren var streng; i de sidste Dage af Maa-neden var der stærkt Snefald; Præsten havde

faaet et Par nye blankbrune Kørehopper, og de skulde prøves.

»Den 3. Marts kørte jeg en Tur i Slæde med Augusta; den 4. Kl. 1 om Morgenen fødtes min lille Dreng«. Jeg var fra første Færd Morgenmand. I 1854 kom der atter en Dreng, Vilhelm, Aaret efter endnu en, Edmond, og i 1857 den 4., Carl. Hans Komme mindes jeg klart, det var et af de tørre Aar; der var kun meget lidt Vand i Brønden; man maatte ud til den dybe Mergelgrav i »det midterste Stykke« med Vasketøjet, og Børnene var fulgt med Pigerne. Jeg saa Storken svæve over Præstegaarden, hvorfra den fløj ud til Engen, hvor vi legede; vi blev hentede hjem, og der laa den lille Broder i Vuggen; nu havde vi da Syn for Sagn. Et Par Aar forinden havde vore egne Storke forladt Præstegaarden i Vrede, da en af min Moders Fætre, en vilter Københavnerdreng, havde plyndret Reden; det var da et Held, at andre Storke overtog Leverancen. Ret tidligt begyndte Livets Alvor; kun 4 Aar gammel stod jeg i Spidsen for en lille Flok Brødre, hvem jeg skulde tjene som et følgeværdigt Eksempel. Bogstaverne og de første franske Gloser lærte Moder mig; da jeg blev 5—6 Aar gammel overtog Fader Størstedelen af Undervisningen; efterhaanden traadte alle Drengene ind i hans Skole, og, da de var færdige, fulgte Smaapigerne efter; først i 1884 blev den lukket. Lejlighedsvis deltog ogsaa andre i Undervisningen; en Søn af Pastor Fangel i Notmark læste Matematik sammen med os, og den senere ansete Arkitekt Vilhelm Ahlmann, Søn af den bekendte sønderjydske Patriot og Politiker, var i et Par Aar vor Husfælle og Skolekammerat. Fader

var en dygtig og samvittighedsfuld Lærer, temmelig streng i sine Fordringer men i Stand til at faa sine Elever til at arbejde; han var taalmodig og udholdende; det lykkedes ham senere at bibringe en meget indskrænket Datter et betydeligt Fond af Kundskaber, som sad fast, og som hun virkelig kunde bruge, ogsaa paa egen Haand. Paa Bregentved havde han i Forbindelse med en anden Teolog og en Lærerinde ført de unge Grever Moltke helt op til Studentereksamen; saa vidt drev han det vel ikke med os; men jeg traadte dog ind i Latinskolens mellemste Klasse i den normale Alder, d. v. s. i mit 14. Aar; kun i Naturhistorie stod jeg tilbage for mine nye Kammerater, i de øvrige Fag var jeg dem jævnbyrdig eller overlegen, og, da jeg havde vænnet mig lidt til de uvante Forhold blev jeg Nr. 1 i min Klasse. Ogsaa mine Brødre, der senere traadte ind i Latinskolen, gjorde Fader Ære. Som Lærer stod han langt over de »Guvernanter«, der underviste i Familierne paa Als, og i ingen Henseende tilbage for de Teologer, der i min Skoletid docerede alle mulige Fag som Adjunkter i de lærde Skoler.

Faders Undervisning var meget alsidig; den omfattede ogsaa Havebrug, hvori han var meget dygtig; vi maatte gøre Gavn for Alvor, og, da jeg senere selv fik Have, havde jeg megen Nytte og Glæde af min Børnelærdom; i Høsttiden deltog vi alle med Lyst og Iver i Arbejdet. 2 Drengene kunde gøre det ud for en Høstmø, den ene tog op, den anden bandt; meget stolte var vi, naar det i Røgterdrengens Forfald blev betroet os at vogte Kørne; en stor Fornøjelse var det at køre Plov og endnu morsommere at ride Hestene til Vands eller foretage Ri-

deture i Omegnen. Tandslet Præstegaard var i øvrigt fra gammel Tid et Lærdomssæde; Pastor Bering, der havde Udmærkelse til sin Embedseksamen, og hans Morbroder og Formand, Pastor Sabro, havde i deres Hjem opdraget en Del unge Mænd og forberedt dem til Studentereksamen; blandt dem, der er udgaaede fra dette »Privatgymnasium«, kan nævnes Pastor Bering selv, Biskop Jørgen Hansen, Præsterne Henningsen i Lysabild, Esbensen i Flemløse, Paulsen i St. Rise, Lassen i Adelby. Ogsaa i Degnegaarden har der siddet et Par fremragende Lærere: Esbensen og Carl Knutzen; dem maa det tilskrives, at Tandslet »længe udmærkede sig ved sin Intelligens«, som Biskop Hansen skriver i sine Erindringer.

Velbyggede Landsbyer med pyntelige Haver, omgivne af bølgende Kornagre, duftende Kløvermarker og frodige Enge, isprængte med Smaaskove og indrammede af levende Hegn, bevoksede med vilde Roser, Hessel og Tjørn, iflattede med Humle, Gedeblad og Brombærranker, var i mine Øjne langt smukkere end et Skovlandskab, hvor Fjordens eller Søens Vande tittede frem mellem Træerne, et kuperet Terræn med Bakker, Dale og mager Jord endsige et fladt Hede-landskab med en uendelig fjern Horisont. Som lidt større Dreng elskede jeg paa en varm Sommerdag at ligge i Skyggen af Hegnet, der begrænsede et af de smaa Engstykker, snart optaget af at se paa Insekternes travle Færd mellem Blomster og Græsstraa, snart af at betragte de lette, hvide Sommerskyer, der gled hen over den blaa Himmel; jeg holdt ogsaa af at færdes i de smaa Bønderskove, hvor enkelte Ege ragede op over Hassel-, Aske- og Ellekrattet; i dem og i de levende Hegn holdt Smaafuglene til, og i Udkan-

terne flagrede brogede Sommerfugle og blaa Guldsmede; men mest hjemme følte jeg mig i den hyggelige Have. Alle Mure var dækkede af Espaliertræer; Dagligstuens Vinduer indrammedes af en mægtig Blaaregn, der indtog Halvdelen af Sydveggen, medens Resten optoges af prægtige Vinranker, der bar store, grønne Druer. Østgavlen beklædtes af Kirsebær- og Blommetræer, medens de finere Frugtsorter: Figner, Ferskner og Abrikoser søgte Ly op ad Kirkestaldens lave, solbeskinnede Sydmur. Fignerne var lige saa gode som dem, man fik i Athen, hørte jeg Bygningsinspektør Winsløv sige; de havde en ejendommelig Duft, og det saa godt ud, naar den brune Yderhud bristede, og det røde Frugtkød tittede frem. Haven var gennemskaaret af talrige Gange, kantede med Frugtbuſke eller Blomsterrabatter; foran Stuehuset bredte en stor Græsplæne sig med sine Blomsterbede; men ellers var der ikke gjort noget skarpt Skel mellem Blomster-, Køkken- og Frugthave. Urtebede vekslede med Blomsterparterrer og Busketter, Frugtræerne var spredte over hele Haven, enkeltvis eller i Grupper. Haven ser nu helt anderledes ud end i min Barndom; men jeg er endnu i Stand til efter Hukommelsen at tegne en Skitse af den med Angivelse af, hvor Hindbærbuskene stod, hvor Jordbærestykket laa, og hvor hvert Frugtræ havde sin Plads. Et stort Lindetræ som Fader plantede i 1851, er vist det eneste, der endnu lever; de andre Træer er fjernede og afløste; det er ganske jævnaldrende med et, som Carl XV. plantede paa Djurgaarden ved Stockholm i Anledning af sin Datter, vor nuværende Enkedronnings, Fødsel, men det er langt højere og sværere; den alsiske Jord er frodigere end Mellem-

sverrigs. Som alle Bøndergaarde, havde Præstegaarden sin Humlehave, og Vest for den laa der en lille Lund, som endnu er til; her fandtes en rund Dam, der for Børnenes Skyld var omhyggelig indhegnet; nu forekommer den mig nærmest som et Vandhul, men i mine Barneøjne var den en stor Sø. Gamle Christen Havemand fandtes en Dag druknet i den; om han havde »sunket sig«, som man sagde, eller var omkommet ved et Ulykkestilfælde, fik man naturligvis aldrig opklaret. Hans gamle Hustru kastede sig over det afsjælede Legeme: Chresten! Chresten! Du skulde haft Sødsuppe til »Unnen«, og jeg har købt Svedsker og Rosiner, og nu er du død!« I Dammen levede Masser af Frøer; i Sommertiden var deres øredøvende Kvækken den sidste Lyd, jeg hørte, naar jeg var puttet i Seng; ellers lyttede jeg til Hundenes Glammen; jeg kendte dem alle paa Røsten og skælnede let Smedens graa »Mentor«s arrige Bjæffen fra Degnens gamle, sorte og enøjede »Bille«s hæse Gøen. Vor egen Hund, »Rappo«, var derimod tavs, det var en gammel, melankolsk Høsehund; i dens Ungdom havde en Møllevinge taget den med til Vejrs; den kom ned igen med et brækket Ben og et Hul i Hovedet; Resten af sin Tid henlevede den som legemlig og aandelig Invalid. Naar jeg vaagnede om Morgenen, hørte jeg Smedens Forhammer behandle det glødende Jern paa Ambolten; det klang frejdigt og muntert, en oplivende Optakt til Dagens Arbejde. Hertil kom saa de forskellige Udbrud, hvormed Husdyrene hilste den gryende Morgen; endnu efter 60—70 Aars Forløb lever disse Lyde i min Erindring; det er forbavsende, saa længe et Sanseindtryk holder sig.

Som Børn elskede vi det smaa og havde absolut

ingen Sans for det storslaaede; som Dreng havde jeg aldrig været paa Dybbøl Banke og heller ikke i den nordlige Del af Øen med de vide Udsigter; jeg kendte kun de idylliske Egne omkring Hørup, Augustenborg, Ulkebøl, og først og fremmest mit elskede Tandslet. Ungdomsaarene i det skønne Nordsjælland aabnede først mit Øje for det, man kalder Naturskønhed; talrige Rejser i Ind- og Udland har yderligere udvidet min Synskreds, og ved senere Besøg i mit Barndomshjem har jeg opdaget, at ogsaa det besidder en landskabelig Skønhed, som Barneøjet ikke kunde opfatte. Smagen er sjælden medfødt; det varede længe, inden jeg kunde se, at en straatakt Bindingsværksbygning stod langt bedre til Landskabet og smeltede ganske anderledes harmonisk sammen med det end en grundmuret Gaard med gloende rødt Tegltag og alt for mange Vinduer med blanke, buede Ruder. Paa mine gamle Dage har jeg ofte maattet lukke mine unge Ordonnansofficerers Øjne op for, hvad det var, der gjorde et Landskab skønt. De lod altid, som om de forstod mig og gav mig Ret; men det var maaske fordi jeg var deres Chef. En alsisk Agrar udtalte sig derimod ganske oprigtigt overfor mig; vi kørte gennem en af Nordsjællands skønneste Egne, vi saa Fure- og Esromsø titte frem mellem høje Træstammer; vi passerede forbi og igennem store Skove, skimtede af og til Øresund og kunde lade Blikket glide hen over udstrakte Marker og Moser. »Er her ikke dejligt?«, sagde jeg. »Nej«, svarede han, »jeg ser paa Boniteten«. Og nægttes kunde det jo ikke, at Jorden paa sine Steder var noget mager, og at Sæden stod daarligt.

Der var imidlertid andre Faktorer, der fik Betyd-

ning for Børnenes Udvikling, end Forældrene, Hjemmet og Naturen; en mægtig Rolle spillede de Menneſker, vi levede imellem: Husets Folk, nærmere og fjernere Naboer, Forældrenes Omgangsvener. I min Barndom skiftede Folkene kun sjældent; lige fra jeg begyndte at faa Bevidsthed, og til jeg drog hjemme fra, mindes jeg kun 2 Avlskarle, 3 Kuske, 2 Kokkepiger, 3 Stuepiger og nogle flere Malke- og Barnepiger. Adskillige var indtraadte i Tjenesten i lavere Charger og var efterhaanden rykkede op i højere Stillinger. Den første Avlskarl, jeg mindes, hed Peter Hansen; han havde deltaget i Treaarskrigen som Korporal ved et Dragonregiment og besad en haandskreven Felttjenesteinstruktion, der blev det første Grundlag for mine militære Studier; jeg var temmelig spæd, da jeg vidste, hvad man forstod ved en Vedet og en Blænker; kun begreb jeg ikke, at Peter stadig skrev »Finden«, Fader havde dog lært mig, at det hed »Fjenden«. Han havde noget Tegnetaalent og havde fremstillet sig selv med Hjælm, rød Kjole og hvidt Bandoler, siddende paa en galopperende Hest og svingende en lang Sabel; han malede ogsaa Blomster. Han gav mig min første Ridetur paa »Markus«, den gamle sorte Hest, som gik sammen med den utrolig svajryggede »Paul«, der tilhørte Jacob Jacobsen, med hvem vi havde Sammenspand. Peter var henved 40 Aar gammel, da han giftede sig; han forpagtede en Gaard i Mommark, hvor vi ofte besøgte ham, og endte som Gaardejer. Hans Efterfølger, Christen Mikkelsen, havde været Underkorporal ved 4. Jægerkorps i Flensborg; han deltog med Hæder i Krigen 1864 ved 8. Brigade. Han var en dygtig Landmand og en stor Børneven; han fungerede, med Held som Hof-

frisør i Præstegaarden og klippede alle baade store og smaa. Det var en smuk, soldatermæssig Skikkelse med et prægtigt Ansigt, men han kunde af og til drikke en Taar over Tørsten; han blev gift med en af vore Piger. Ægteskabet blev ikke lykkeligt, og hans sidste Aar var kummerlige; han døde for sin egen Haand. Et Besøg i Karlekammeret en Sommer-søndag hørte til vore store Fornøjelser; vi var alle pyntede, Karlene havde lyse, mønstrede Bomuldsærmer over Skjortearmerne og fine Glasknapper i Vestene. Kisterne blev lukkede op, og Herlighederne foreviste; Jørgen Thomsen, vor sidste Kusk, der endnu i 1924 levede paa Kegnæs, fik Fløjten frem og blæste muntre Melodier; hans Forgænger, Andreas Esbensen, elskede at synge for os og foredrog langsomt og drævende uendelig lange, i Reglen tungsindige Sange om Sømanden fra Strasborg eller Linnedvæveren fra Bergen, af og til en lokal Vise om ulykkelig Kærlighed. Naar de københavnske Viser var udslidte, kom de over til Als; de havde i Reglen et Omkvæd: »Der er ingen Ting i Vejen«, »Det vil sige, naar vi trænger dertil«, »Det er Solformørkelsen, der driver sit Spil« osv.; vi Børn lærte dem og sang dem af fuld Hals uden at forstaa dem; heller ikke opfattede vi rigtigt de Soldatervisere, som Folkene havde med hjem fra Tjenesten i smaa, haandskrevne Hefter; det var vist godt det samme; men de sidder desværre fast i min Hukommelse endnu; saa meget bedre begreb vi de Sange, der forherligede vor Hærs og Flaades Bedrifter i Treaarskrigen.

Vore Piger kom i Reglen fra Genboøen, Ærø; kun Barnepigerne var som oftest fra Als, jævnligt var den ene af dem en større Skolepige. Kokkepigen, Bodil, paa

Alsisk »Buel«, var hos os i en meget lang Aarrække; jeg mindes hende som en tæt lille Skikkelse med en tyk, flosset Lædersmække over den fyldige Barm; paa den skar hun de 12 Pd. Rugbrød, der daglig blev for-tæret i Præstegaarden; Sigte- og Franskrødet skar Fader selv. Hun var en dygtig Pige, flittig, nærsom og sparsommelig; i Høsten kunde hun anvende Mid-dagshvilen til at sanke Aks. Skønt hun øvede en ret uforbeholden Kritik mod os Børn, var Forholdet mel-lem os meget kærligt; hun havde mange Bekendte i Sognet, og, naar hun om Søndagen var ude paa Be-søg, tog hun gerne et Par af Drengene med sig. Vi holdt meget af Pandekager og Kaffe med Kandis-sukker, Æbleskiver og Sukkertvebakker. Da Bodil var 42 Aar gammel, fik hun en Frier; hendes Ry maa være faret vide om Lande, for han havde aldrig set hende; han boede ikke engang paa Als, men ovre paa »den anden Side« helt op ad Aabenraa til. En skønne Dag blev Lisbeth, om hvem mere nedenfor, inter-viewet af en hende ukendt Mandsperson, der gerne vilde vide, om Bodil var omgængelig. Jo! hun havde sine Særheder, og, naar man saa længe havde tjent i Gaarde sammen, kunde det jo ikke undgaas, at der af og til kom nogle »Klumper«; men i det hele og store maa Lisbeths Udtalelser have været gunstige, for, ef-ter at Frieren havde modtaget Referat af sin Udsen-ding, drog han selv i egen Ekvipage over til Tandslet for at præsentere sig for den udkaarede; det var en pæn, midaldrende Enkemand, der sad helt godt i det; han havde et »Landsted« til 1 Hest og 3—4 Køer og kun 1 Barn. For Sikkerheds Skyld vilde Bodil først »se paa Krammet«; hun kørte afsted med ham, syn-tes godt om Forholdene, og længe varede det ikke, før

hun blev gift. Afskæden fra Præstefamilien, som hun havde tjent i saa mange Aar, var oprivende; da Moder tilbød hende en Erindringsgave, udbad hun sig en af de store Kobberkedler, der brugtes ved Ølbrygningen. Hendes Ægteskab blev lykkeligt; trods sin fremrykkede Alder skænkede hun sin Mand en Søn og en Datter; hun var født 1824 og er nu selvfølgelig død og borte; derimod lever hendes ovenfor omtalte Medtjenerinde Lisbeth endnu (1925), som en 88-aarig ensom Enke. Hun var født paa Ærø og var en nydelig ung Pige, da hun indtraadte i min Moders Tjeneste; hun blev gift med vor Kusk, Andreas Esbensen, som blev Murer og bl. a. opførte det lille Hus, hvor hun endnu bor; ofte har jeg siddet ved hendes Side i hendes lille Stue og hørt hende fortælle om Livet i Præstegaarden i de fjerne Dage, da hun var ung og jeg Barn. »Næ hør no Tuxen« siger hun i sit ærøisk farvede alsiske Sprog, og saa kommer der en Beretning om Jomfru Friis' Meriter, om Bodils Særheder, om Fruens Godhed, om de talrige Slægtninge og Venner, der kom i Besøg, og om meget andet, der endnu lever i hendes Hukommelse. Hendes Ægteskab blev lykkeligt, og hun skænkede sin Mand mange flinke Børn. Lisbeth var en Perle, og det gjaldt i lige saa høj Grad om hendes Kusine, den prægtige Stine, der tjente hos os, lige til vi forlod Øen. Hun omfattede hele Familien med en rørende Kærlighed, der varede hele Livet igennem. Kort efter vor Afrejse giftede hun sig med den flinke og dygtige Snedker Andreas Jacobsen fra Tandslet og flyttede ind i det lille Hus, han havde opført lige ved Præstegaarden; her har mine Forældre, mine Søkende og jeg selv ofte besøgt det elskelige Par, med hvem mange Breve blev veks-

lede. Jeg blev altid tiltalt med Fornavn og med »Du«; men da jeg engang som Kaptajn besøgte dem sammen med en Kammerat, turde Stine ikke bruge denne fortrolige Tiltale, undtagen naar vi var alene i Køkkenet. Nu er de begge døde efter et langt og lykkeligt Samliv; deres sidste Aar tilbragte de i Svenstrup, hvor deres eneste Datter er gift med en dygtig og elskværdig Mejeribestyrer, P. Rigelsen; her havde Andreas bygget en smuk Villa, udstyret med gode Møbler af egen Tilvirkning. Efter de gamles Død er det yngre Par, der nu selv er ældre Folk, flyttet ind i Huset; ogsaa de hører til min Hustrus og mine gode Venner, med hvem vi jævnlig veksler Breve og Besøg. Med Sandhed kan jeg sige, at vore Folk var vore Venner; det var en Lykke for os Drengene at vokse op i disse patriarkalske Forhold, og sundt var det at deltage i inden- og udendørs Arbejder. Fra Barndommen erhvervede vi en Lethed i at omgaas Folk af alle Samfundsklasser, der senere har været os til uvurderlig Gavn. Jeg kan endnu se os siddende i Loen omkring de store Baljer, optagne af at pille Humle og af at lytte til de voksnes Fortællinger; gamle Christen Havemand havde deltaget i Slaget ved Sehested i 1813, Jens Elley havde været med i Treaarskrigen, hans Fader sagdes at have været med ved Stralsund i 1809; Christen Mikkelsen havde kæmpet ved Dybbøl i 1864, og naar vor Sammenspandsmand »Jaakob o æ Mark« under Tiden mødte op, kunde han fortælle om sin Deltagelse i Kanonbaadenes Kamp med de tyske Batterier. Da han var bleven indkaldt, stod han ene i sit Kammer, holdt Revue over sine Underklæder og Veste, og hørtes sige til dem med høj Røst: »Do ska' mæ, aa Do ska' mæ, aa Do ska' it mæ«.

Gamle Niels, der havde afløst gamle Christen som Havemand, elskede at fortælle om de tidligere Præster, for hvis Lærdom han nærrede megen Respekt; Pastor Sabro kunde mane. Der kunde ogsaa vanke en Historie eller en Vise i Folkestuen i de lange Vinteraftner, naar Pigerne spandt og kartede; de 4 Aftener arbejdede, de for Fruen: »Det haster inte«; de 3 andre snurrede Hjulet med større Fart, og saa hed det: »For mæ sjæl, for mæ sjæl«. Det sagde i hvert Fald Bodil. Pigerne havde hver sit Stykke Hør i Marken og sit Faar med Yngel, saa der kunde jo blive Garn baade til Særke, Kjoler, Skørter og Hoser, maaske ogsaa til Lagner og Dækketøj. Der var ingen Væv i Huset; men Jacob Andersen fremstillede baade Vadmel og Drejl, og finere Varer lavede de i Majbøl. De færdige Sager forvandlede Skrædder Simonsen til Klæder; han var en Original, Ejer af Sognets eneste Knebelsbart og eneste Snustobaksdaase. Han drog omkring med en eller flere Svende, kom, naar det passede ham, og placerede sig paa Spisebordet med sine Hjælpere; vi Drengene var selvfølgelig meget ivrige for at prøve det nye Tøj, men turde ikke spørge Mester selv, om det var saa vidt; vi henvendte os til en af Svendene, der uvægerligt svarede: »Det lirer«. Vi var saare tarvelig klædte; min Vinterfrakke var lavet af min Morfars brune Sommerfrakke, foret med et gammelt, grønt Klaver-tæppe, og min Konfirmationstrøje af Morfars Kjole, som Skøderne blev klippet af; den blev meget hurtigt blank; af sammenkartet sort og hvid Uld blev der fremstillet et stærkt, graat Vadmel, hvorefter vore Galadragter blev lavede; da jeg holdt mit Indtog i Skolen, iført mit laadne Kostume, gav Drengene sig

til at bræge. Simonsen var iøvrigt noget af en Kunstner i sit Fag; han havde en Samling Veste, som han foreviste med Stolthed; den røde med de sorte Blomster stak jo os mest i Øjnene; men en mørk Vest med Broderier i sort Silke blev beundret af Kendere.

I flere af Nabopræstegaardene, paa Herregaardene og paa Augustenborg var der jævnaldrende Børn, som vi kom sammen med, men de boede jo lidt langt borte; vor nærmeste Omgang var Landsbyens Børn, og med dem blev der sluttet varige Venskaber; jeg skal dvæle lidt ved et Par af dem. Blandt Skomager Hans Christensens talrige Børn var der en Dreng, som hed Hans; han var ualmindelig godt begavet, opvakt og lærelysten, havde Fantasi og Følelse og var meget ærgerrig. Vi var altid sammen, og, da vi skiltes, korresponderede vi ret flittigt; han lærte Faderens Profession og blev en flink Haandværker, der arbejdede baade paa Landet og i Byerne; en Tid var han paa et Værksted i København, og da mødtes vi jævnligt; sin Værnepligt aftjente han i Nyborg, og i 1876 var vi begge i Lejren ved Hald; den nybagte Premierløjtnant besøgte ofte Kompagniskomageren, der sad og flikkede Støvler i et Skur i »Baggaden«. Hans Brev vidner om en urolig Aand og et uligevægtigt Sind; vore fælles Barndoms minder stod for ham som det bedste, Livet havde budt ham, og ved dem dvælede han altid. Han var udpræget dansk af Sind, men følte sig ikke tilfreds med de Kaar, han mente at kunne opnaa hjemme. I 1878 gik han til Amerika og bosatte sig i Escanaba, dengang en lille Nybyggerby ikke langt fra Michigansøens

nordvestlige Spids,; kun en eneste Gang hørte jeg fra ham; hans Slægt fik heller ingen Efterretninger om ham, saa han er vistnok forlængst død. Hans ældste Broder, Christen, lever endnu i Tandslet som en ualmindelig rask gammel Mand, der trods sine 81 Aar kan skomagerere og gaa 25 Kilometer paa en Dag. Af en helt anden Støbning end Hans var den ganske jævnaldrende Christen Esbensen, der var Søn af en Kaadner, som boede nær ved Præstegaarden; han havde begge Benene paa Jorden og forblev i Tandslet til sin Død 1914. Han var en meget hyppig Gæst i Præstegaarden og omfattede os Brødre med samme Trofasthed som Hans; men han var jo noget mindre interessant; ogsaa med ham har jeg vekslet en Mængde Breve; i det sidste, som var skrevet kort før hans Bortgang, skildrede han med stor Objektivitet sin Sygdom, Mavekræft. Hans store Oplevelse var et Besøg ved Generalkommandoen i Aarhus; jeg havde indbudt ham og betalt hans Rejse; han var Graver og sad i smaa Kaar. Jeg modtog ham paa Banegaarden med Kusk og Tjener, Landauer og Topper paa Hestene. Glad, men slet ikke imponeret, modtog Christen al den Hyldest, der blev vist ham; han havde været lidt ængstelig for min Hustru, men da han opdagede, at hun var »mild som en Præstekone«, følte han sig helt hjemme og deltog fornøjet i alle de Adspredelser, vi kunde byde ham; Forholdet mellem os var, som det havde været for 50—60 Aar siden. Hans betydelig bedre stillede Slægtninge, Sønner af Sognets største Bonde, Vesti Esbensen, hørte ogsaa til vore gode Venner; den ældste af dem, Vesti, var min jævnaldrende gode Ven, hvem jeg adskillige Gange har

besøgt paa den store og smukke Gaard, han købte ved Kolding, da Livet paa Als blev uudholdeligt for »danske Undersaatter«. Med dem og mange andre Kammerater tilbragte vi Fritiden paa den fornøjeligste Maade, spillede Langbold, So i Hul, Vippe og mange andre Spil og Lege, foretog Udflugter, plukkede Nødder og Brombær i Smaaskovene og paa Hegnene, byggede Skanser af Jord eller Sne, løb paa Skøjter og legede Røvere og Soldater, altid var Præstens Drengeligemænd. Af mine øvrige, nogenlunde samtidige Tandsletter Venner, var Christen Wehl for gammel til at deltage i vore Lege; han var Søn af en mindre Jordbruger, kom efter Konfirmationen i Købmandslære i Sønderborg, drog derfra til København, tog en glimrende Eksamen paa Handelsakademiet og traadte ind i »Den private Laanebank«, hvor han efterhaanden arbejdede sig op til Direktør; ved sit Jubilæum i 1913 fik han det velfortjente Ridderkors. Han var en fin og dygtig Personlighed, en forsigtig og bundhæderlig Bankmand. Han vedligeholdt stadig Forbindelsen med sin Fødeby; sin Villa i Charlottenlund kaldte han »Tandslet«. I mine Løjtnantsdage kom vi en hel Del sammen i København, bl. a. hos Fabrikant P. Paulsen fra Tandslet; men, da jeg som Kaptajn blev forsat til en Provinsgarnison, holdt den jævnlige Omgang op; naar vi senere traf hinanden, var vi altid glade ved Gensynet. Vi mødtes for sidste Gang ved Afstemningen i 1920; kort efter døde han. Omvendt var Peter Sophus Paulsen for lille til at være min Legekammerat, han var kun en 6—7 Aar gammel, da vi forlod Als; han blev senere en af Danmarkhedens bedste Forkæmpere, en begavet, kundskabs-

rig og dygtig Personlighed. Da vi paa vore ældre Dage kom i Forbindelse med hinanden, blev vi hurtigt Venner; Samværet og Brevvekslingen med ham var mig til megen Glæde. Ogsaa vore Hustruer sluttede Venskab, og Besøgene i det smukke Paulsenske Hjem i Tandslet hører til vore bedste Minder. Hans alt for tidlige Død i 1924 var en Sorg ikke blot for dem, der stod ham nær, men for mange flere, som havde lært at skatte hans Person og hans Gerning.

Af Sognets Beboere var der kun ganske faa, der ikke hørte til Bondestanden, egentlig kun Lærerne og Lægen, som dog alle var udgaaede fra den. Degnen, Carl Knutzen og hans Familie, hørte til vore allernærmeste Venner. Han var ualmindelig dygtig, holdt god Disciplin og forstod at bibringe sine Elever gode Kundskaber, og det skønt han skulde undervise og beskæftige 100 Børn paa en Gang. Han var en smuk Mand, meget stilfærdig, men ikke uden Lune; han var musikalsk, havde en lille Aare og kunde udtrykke sine Følelser i kønne Vers. Sit Fædreland og dets Sprog elskede han; det var ham forfærdelig pinligt at skulde arbejde i Fortyskningens Tjeneste efter Adskillelsen fra Danmark. Han var født 1813 og ægtede i 1849 efter at have overtaget Degnekaldet efter sin Fader, Fru Berings Søster Caroline. Hun var henved 9 Aar ældre end sin Mand; men, skønt han blev over 81 Aar gammel, overlevede hun ham i mange Aar, og var nær ved de Hundrede, da hun i 1903 døde paa Augustenborg. Aaret forinden besøgte jeg hende; hun var blind, men aandsfrisk og underholdt mig om et af sine første Barndoms minder: Koldinghus' Brand 1808. Ægteskabet var barnløst, men lykkeligt; en af hans Søsterdøtre, som de havde taget

i Barns Sted, døde ganske ung; senere rykkede en anden Niece ind i hendes Plads og blev hos dem til Fru Knutzens Død; en af dennes Søstre tilbragte sine sidste Dage i Degnegaarden, og de andre — der var mange af dem — tilbragte ofte kortere eller længere Tidsrum under det utrolig gæstfrie Tag. Hjemmet var tarveligt og gammeldags, men saare hyggeligt; som Børn elskede vi at besøge Knutzens, og som ung Mand var jeg en jævnlig Feriegæst hos det gamle Ægtepar; jeg vidste, at jeg var velkommen; der var ligefrem Jubel i de Breve, hvormed han besvarede min Forespørgsel, om det passede ham at modtage mig; han hentede mig i Sønderborg med sin prunkløse Enspændervogn, og vi tilbragte en Række fornøjelige Dage sammen; saa kunde den ellers tavse Mand snakke og le, spørge og høre, medens vi sad indhyllede i en Sky af »leichter Portorico«. Imidlertid færdedes hans mere veltalende Hustru i sit ganske forældede Køkken, hvor Kedler og Gryder hang i Krog eller stod paa Trefødder i den aabne Skorsten, medens Røgen fra Kvaset og Tørvene skar i Øjnene: »I Dag skal Du ha'e Karbonade!«. Som Pensionister boede de gamle Degnefolk paa Augustenborg, hvor hendes ældste Søster, den statelige og elskværdige Fru Bering, længe havde boet; ogsaa der har jeg været deres Gæst, og her gjorde min Hustru Bekendtskab med dem. »Din Fader var min Foresatte, men han var ogsaa min Ven«, skrev den gamle Degn til mig ved min Faders Død 1891; Venskabet mellem dem varede hele Livet; den gamle Præst besøgte sin Medhjælper, da han selv var over 71, og Knutzen tilbragte adskillig Feriedage i min Faders sjællandske Præstegaard; han forsmaaede heller ikke min tarvelige Løjtnants-

lejlighed. Med stor Pietet vaager hans Søsterdatter over sine Plejeforældres Minde; i hendes hyggelige lille Hjem paa Augustenborg, blandt de gamle Møbler og Billeder finder Barndoms minderne den bedste Jordbund, hvor de gror frodigst. Med de andre Lærere havde vi Børn mindre at gøre; dels boede de længere borte, og dels havde de ingen eller kun ganske smaa Børn. Jeg mindes Lærer Kylling i Tandselle, hvis Skikkelse og Røst passede, saa godt til Navnet; han døde meget tidligt af Tuberkulose; Klein, hvis Ydre ogsaa passede godt til Navnet, var Ungkarl og virkede meget længe i Lebøl; han var uhyre forelegen, og det var grumme svært at faa ham paa Gled; baade han og Kylling var gode danske Mænd; dette gjaldt derimod ikke om en af Kleins Forgængere, Bachmann, hvem den alsiske Landstorm i 1849 vilde have ladet dele Skæbne med den tysksindede Pastor Petersen i Notmark, som den førte ud af Præstegaarden og transporterede bort fra Øen. Han reddede sig imidlertid ved Flugten; men nogen Gift havde han efterladt i Lebøl, hvor der i min Barndom fandtes flere Hjemmetyskere; i 1920 var de danske Stemmer i denne lille Kommune eller »Gemeinde« kun $2\frac{1}{2}$ Gang saa talrige som de tyske, medens de udgjorde 90 Procent af hele Sognets afgivne Stemmer; dertil bidrog et Par af Bachmanns Døtre, der efter 71 Aars Fraværelse optraadte i deres Fødeby for at redde den for Tyskland. Vor Læge, Dr. med. Jacob Nielsen, var en Gaardmandssøn fra Sognet; han havde faaet sin Uddannelse i Kiel, men var meget dansksindet. Sammen med sin gamle Moder boede han paa sin Ejendom i Jestrup, der i et og alt lignede en almindelig Bondegaard; han var og blev Ungkarl, men holdt me-

get af at færdes i Familierne og var næsten ikke til at drive hjem om Aftenen; han var Præstefamiliens gode Ven og omhyggelige Læge, der nød almindelig Anseelse og var meget afholdt; det vakte stor Sorg, da han 2. Decbr. 1875 døde under Udøvelsen af sit Kald; Vognen væltede med ham, han slog Hovedet mod den frosne Jord, og blev baaret ind i Lysabild Præstegaard, hvor han kort efter udaandede 64 Aar gammel. I Jestrup boede ogsaa hans Broder, Nicolai Nielsen, almindelig kaldet »Forvalteren«, antagelig fordi han havde virket i denne Egen- skab paa en større Gaard, hvor hans vakre Hustru, der var fra Kosel i Schwansen, havde været Mejerske; det hed sig, at de to Brødre forligedes daarligt; jeg saa dem engang begge i Kirken gaa op til Alteret for at ofre og var nu sikker paa, at Forholdet var blevet godt; Skriften bød jo, at man skulde forlige sig med sin Broder, inden man ofrede sin Gave; desværre havde jeg taget Fejl! Forvalteren var barnløs, og begge Brødrenes Gaarde gik i Arv til en Fætter, Nico- lai Jacobsen, der i Forvejen havde en Gaard i Jestrup; han var en opblæst Person og gik under Navnet »Ba- ronen«; naar Evangeliet oplæstes, eller Velsignelsen lystes, blev han siddende paa sin Plads og saa sig udfordrende om for at gøre opmærksom paa, hvad han turde byde Vorherre. Underligt nok var det Skik, at Kvinder, der bar Sorg, ogsaa blev siddende.

Jacob Kloppenborg.

1835. — 25. Marts. — 1925.

Hvordan jeg er bleven i Stand til her at nedskrive nu afdøde Jacob Kloppenborgs Erindringer, har jeg gjort Rede for i Forordet til »De sønderjydske Frime-nigheders Historie«. Der har jeg gjort Brug af en Del Stof, som jeg her gaar let hen over. Ligeledes har jeg i »Menighedsbladet« fremdraget et Par Træk, som jeg dog har fundent det rigtigst at tage temmelig udfør- lig med her.

Afstamning.

Tingskriver Jacob Kloppenborg.

Mandens Afstam- ning hører jo strengt taget ikke med til hans Erindringer. Alligevel skal der her tages saa meget med om den, som jeg, uden at anstille egentlige Efterforsk- ninger, har kunnet faa fat paa. Afstam- ningen siger jo lidt om, af hvilken Jord- bund det Liv er groet frem, som Erindrin- gerne giver et Bille- de af.

Paa fædrene Side stammer Slægten nede fra Ditmarsken. Den første af den, man ved noget nær- mere om, er Tingskriver i Frøs og Kalvslund Herre-

der Jacob Kloppenborg i Gramby. Han er født 1747 i Heide i Ditmarsken. En Familietradition fortæller, at hans Fader var Daglejer. En Dag, han gik og grave Grøfter ude i Engene, kom den her omtalte Søn ud til ham. Faderen giver ham et Pengestykke, han havde hos sig, og siger: »Køb dig derfor en god Bog. Saa kan det være, du kan blive i Stand til at faa en Stilling, saa at du ikke skal gaa og grave Grøfter saadan som jeg!« Meget tyder paa, at Sønnen har adlydt Raadet. Hans Læselyst synes i alle Tilfælde ikke at have været lille efter hans Bogsamling at dømme, hvoraf endnu en Del findes bevaret, og hvis vigtigste Værk er Baumgartens Oversættelse af en engelsk Verdenshistorie paa 20 Kvarthind a 14—1500 Sider. Han blev endog selv Forfatter, idet han 1785 udgav en Geografi i 2 Bind paa Tysk og to Aar derefter paa Dansk, den sidste for største Delen som Oversættelse af den første. Dog er Afsnittene om det danske Rige helt omarbejdede og meget stærkt forøgede. Bogen synes for Resten at være bleven meget godt modtaget. Paa den tyske Udgave fik Forfatteren før Trykningen 628 Suskribenter alene i Hertugdømmerne, paa den danske 757, hvoraf alene 437 i København og 207 i Norge.*)

Hvornaar Tingskriveren kom til Gram og fik Stillingen der, vides ikke. Dog var han her vistnok før 1793, da hans ældste Søn den 13. Januar dette Aar blev født der.** Sandsynligvis har han da allerede boet

---

*) »Geographi for Enhver«, Subskribentlisten i begge Udgaver.

**) Det opgiver Sønnen selv i sin Bog: »En gammel Soldats Erindringer«. Rigtignok er hverken han eller hans to yngre Brødre indført i Kirkebogen i Gram. Men Pastor Zerlang skal ogsaa tit have klaget over, at den er meget sløset fort for dette Tidsrum. Senere — i alle Tilfælde

der i nogen Tid. Hans første Kone var fra Nørrejyl-land. Hussproget har sikkert nok været Dansk, da den ovennævnte Søn kalder det sit Modersmaal, skønt han udtrykkelig bemærker, at Faderen altid talte Tysk til ham. Ikke ret længe efter Sønnens Fødsel mistede Tingskriveren sin Hustru og i 1796 giftede han sig anden Gang med Cathrine Otzen, Datter af Tobaksfabrikant Diederich Otzen i Haderslev. Hun fødte ham to Sønner. Den ældste af disse, Hans Diederich, der var født 1802, fik sin Morfaders Gaard i Københoved. Den yngste Johannes, der var født 1805, fik den ene af Faderens Gaarde i Harreby.

Slægtens kristelige Forhold.

Tingskriveren var ivrigt med i den herrnhuttiske Bevægelse, hvis Udsendinge stadig fandt Modtagelse og Ophold i hans Hus, ligesom hos hans Svigerfader i Haderslev.*) Han sendte da ogsaa sin ældste Søn til Opdragelsesanstalten i Christiansfeld. Trods denne sin stærke kristelige Paavirkning, viste han sig dog som en barsk og hidsig Natur. Da den ældste Søn, 20 Aar gammel, vilde være Soldat, og Faderen endelig maatte give efter for dette Ønske, sagde han: »Godt, nu skal du faa din Vilje, men betænk, hvad jeg nu siger dig, og sikkert vil holde. Jeg er døv, jeg er stum, jeg er blind for enhver Klage, du siden kommer med, naar du fortryder, at du blev Soldat«. Og da han tog Afsked med ham i Haderslev, gav han ham som Rejsepenge til Wedel ved Altona, 4 Specier med de Ord: »Her har du de sidste Penge, du faar af mig«.

før 1816 — flyttede Tingskriveren til Harreby, hvor han ejede to Gaarde, nemlig Harrebygaard og den, der nu er i Sønesønssønnens Eje.

*) J. Brodersen: »Fra gamle Dage« S. 91.

Først et Aars Tid senere, efter at Sønnen under Kri- gen 1813 havde vist sig som en saa modig og snar- raadig Soldat, at hans Officerer lagde Mærke til ham og roste ham, forsonede Faderen sig med ham*)

Ogsaa paa mødrene Side stammer Jacob Klop- penborg fra et stærkt herrnhuttisk paavirket Hjem. Fra 1768--82 havde Brødremenigheden holdt sine Møder i Haderslev hos Maler Benjamin Richter. Blandt dem, der samledes der, var Tobaksfabrikant Diederich Otzen.

Fra 1782 holdtes Møderne hos ham**). Det var jo hans Datter, der senere blev Tingskriverens anden Hustru. Hun har altsaa i sit Barndomshjem haft rig Lejlighed til at leve med i det inderligt fromme Liv, der udfoldede sig ved disse Møder og satte Præg paa en stor Del af Byen i denne Tid. Flere af Byens Præster, havde gennem længere Tid været med i det pietistiske Røre og var senere med i det herrnhutti- ske. Det gjaldt Provst Johannes Tychsen fra 1736 —50 og hans Efterfølgere Peter Wöldiche fra 1750—59 samt Johannes Sørensen fra 1759—63 og Joachim Cretschmer, der derefter var Præst og Førstepræst i Byen indtil 1797. Samtidig virkede Christopher Sass fra 1740—67 her i Byen dels som sin Faders, Anden- præsten eller Archidiakonens Kapellan, dels som hans Efterfølger, ligeledes ivrig pietistisk***). Den store Nød i Byen efter dennes Brand i 1759 har vel ogsaa gjort sit til at aabne Sindene for det Ord, der lød.

---

*) J. Kloppenborg: »En gammel Soldats Erindringer«. 2. Udg. S. 74—80.

***) J. Brodersen: »Fra gamle Dage« S. 91.

***) J. Brodersen: »Fra gamle Dage« S. 83—85 og Jensen: »Kirchliche Statistik« S. 150 og 151.

Den yngste af Tingskriverens Sønner, Johannes, der fik den ene af Gaardene i Harreby, var den af dem, der tog mest i Arv af det inderlige Kristenliv, der levedes i Barndomshjemmet i Gramby. Han var saa vidt vides ikke saadan som den ældste Søn bleven opdraget i Christiansfeld, men derimod vides han

Johannes Kloppenborg.

at være bleven forberedt til Konfirmationen og konfirmeret af den ivrige og fromme Pastor Salling i Vonsild. Han blev en nidkær Tilhænger af Brødremenigheden.

Livet i hans Hjem i Harreby har jeg givet en Skildring af i min Bog »De sønderjydske Frimenigheders Historie«. Her skal jeg kun lige nævne, at hver Dag maatte Børnene ved Middagsbordet fremsige

hver et Salmevers, og om Søndagen samledes tit en vid Kreds af Venner i Hjemmet til fælles Opbyggelse. Men over Arbejdet i dette Hjem var der en saadan Fart, at Manden, naar han pløjede, kørte to Spænd Heste træt to Gange om Dagen. Alligevel fik han god Tid til at besøge syge og tale med dem eller læse for dem. Disse Besøg gjorde han altid til Fods, selv om de var over 2—3 Mils Vej. Saaledes fortæller Mads Jensen i »Højskolebladet« 1885, at Jo-

hannes Kloppenborg kom gaaende til Mejlbj for at besøge hans Fader, da han var syg. Undertiden tog han trods sin store Arbejdsiver og -dygtighed to til tre Dage til en saadan Tur omkring til syge Venner og »ved sildig Sengetid er Jac. Kloppenborgs Lygte utallige Gange set at skride hjemad« fra et Sygebesøg enten i Nærheden eller langt borte.

I dette Hjem blev Jacob Kloppenborg født den 25. Marts 1835, og her voksede han op som eneste Broder sammen med 6 Søstre.

Den ældste af Flokken, Anna Cathrine, blev gift med Gaardejer og Brandtakseringsmand Hans Madsen i Götterup, Maren med Peter Jensen i Hygum, Jacobine med Anders Bennedsen Buck i Skovlund i Arrild Sogn, Bodil Margrethe med Hans Hillerup i Aarup, Anne Christine med Nis Pedersen i Harreby og Oline Rebekka med Gaardejer og grundtvigsk Lægprædikant Jens Damkjær i Tobøl. Kun den sidstnævnte og Broderen, der her er særlig Tale om, er endnu i Live. Alle disse Søkendes Hjem blev præget enten af Barndomshjemmets herrnhuttiske Fromhed eller af den grundtvigske Vækkelse, der førte dem ind i Frimenighedsbevægelsen. Det sidste gælder Maren, Anne Christine, Oline Rebekka og Jacob, ham, der skal tales nærmere om.

Slægtens Danskhed.

Ved Siden af sin Fromhed og Virkelyst prægedes Slægten af, at den tidligt slog Rod i det danske Folkeliv, den blev omplantet til, og fik en smuk og kraftig Vækst i den nye Jordbund. Tingskriveren, der som sagt var Ditmarsker og som selv efter at være kommen til Nordslesvig blev ved at tale Tysk, i alle Til-

fælde med sin ældste Søn, taler i Fortalen til den danske Udgave af sin Geografi om »Dannemark, mit elskede Fædreneland«. Hvad der hos ham vel næppe kan have været andet end loyal Hengivenhed overfor Konge og Øvrighed, gav sig imidlertid hos Børnene Udslag som virkeligt dansk Sindelag. Den ældste Søn, der blev Soldat, giver i sin Bog »En gammel Soldats Erindringer« ved mange Lejligheder Udtryk for sin trofaste Kærlighed til Danmark. Hans Didrik i Københoved er jo godt nok bekendt som dansk. Men Johannes i Harreby var det ikke mindre, selv om det, ret naturligt, ikke traadte saa stærkt frem hos ham. I et af de faa Breve fra ham, der findes, skriver han i 1869 (i Anledning af Præsternes Edsaflæggelse) til Pastor Clausen i Ryslinge: »Vi ønsker hver Dag, at vor kiære Herre snart vil befri os fra det preussiske Aag, som trykker os«, og han glæder sig over enhver Præst og Lærer, der med uskadt Samvittighed kunde aflægge Eden og blive »for i dem havde vi da alletider nogle, som vi kunde tale fortrolig med«. At Danskheden ikke er bleven svagere i de følgende Slægtled, er jo godt nok bekendt.

Kristelig Vækkelse.

Trods det pietistiske Syn laa der ikke til daglig nogen t u n g Alvor over Hjemmet i Harreby. Faderen, Johannes, var af Naturen livlig og munter og lod det ikke sjælden komme til Orde. Uden det havde han vel heller ikke haft det hidsige Sind og den rastløse Energi. Sønnen Jacob havde arvet Faderens Livlighed og var som Dreng fuld af Løjer og Gavtyvestreger. Under Barndommens Leg forligedes denne Livlighed naturligvis godt nok med Hjemmets Fromhed,

men allerede i den tidlige Ungdom tog hans pietistiske Opdragelse Anstød af den. Han vilde, som han siger, »gerne gantes med Pigerne«. Men i Tyveaarsalderen fik han Skrupler over det, blev greben af Angst for, at han derved kom ud i Synd, og gjorde sig Bebrejdelser over, at netop han var saadan. Han, der havde haft saa godt et Hjem og faaet saa god en Opdragelse, burde jo være bedre end de andre. Nu syntes han derimod, at han var værre end sine Kammerater. Ad den Vej fandt den personlige Syndefølelse ind i hans unge Sjæl, og da den først havde gjort sin Gerning der, følte han i sit vaagnende Kristenliv som saa mangen anden baade før og senere Trang til at gøre noget for ogsaa at drage andre til Guds Rige. Som Lærer syntes han, at han bedst kunde blive i Stand dertil. Og derfor besluttede han at søge Uddannelse til Lærergerningen. Det vilde Faderen imidlertid ikke høre noget om. »Jeg var eneste Søn, fortæller han, jeg bar Bedstefaderens Navn, og jeg skulde have Gaarden«. Desuden var den gamle vel nok bange for, at Sønnen under Læsningen skulde forville sig bort fra det enfoldige, strenge pietistiske Liv, han var opdraget i. For om muligt at faa ham bort fra den Tanke, bestemte Faderen derfor, at han skulde være Soldat. »Lad ham bare gaa den Tur igennem, sagde han, saa faar han nok de Nykker af Hovedet«. Han vilde derfor ikke stille nogen for Sønnen, hvad han let havde været i Stand til.

Soldat.

Der blev saa ikke andet for, end at den unge Kloppenborg maatte springe Soldat i 16 Maaneder i Fredericia.

Den Morgen, Jacob skulde af Sted, holdt Faderen en gribende Andagt med inderlig Bøn til Gud om at bevare Sønnen for Verden og dens Fristelser, naar han nu skulde ud fra Hjemmet. Den samme Tone gik igennem de Salmer, de sang. Endnu mens de gik ud til Vognen sang de et Vers med Bøn til Gud om at være med den bortdragende paa alle hans Veje. Jacob var hjerteligt med i alt dette. Og noget af det, han allerinderligst bad om, var, at han aldrig maatte møde nogen Grundtvigianer. Faderen frygtede og hadede disse Mennesker. En af hans bedste Venner, Peter Larsen Skræppenborg, »den Vendekaabe«, som han kaldte ham, var falden i deres Garn. Det maatte være farlige Folk at komme i Lag med. Sønnen med det af Naturen lyse Sind vilde sikkert ikke kunde staa for dem. Det følte denne ogsaa selv. Derfor havde Faderens Advarsler mod dem kunnet finde et godt Sted hos ham, saa at det var med Bøn om at undgaa den Fare, han kunde gaa ud af Hjemmets Dør.

Som Soldat i Fredericia havde han let ved at undgaa dem. Paa Kasernen raadede ingen Grundtvigianisme. Det var noget helt andet, der her mødte ham. Skønt han paa ingen Maade skiltede med sin Kristendom, kunde den inderligt fromme og bundærlige unge Mand dog ikke skjule den. Kammeraterne fik da snart fat paa, at han var anderledes end dem og stod uforstaaende overfor det. Dog gjorde de ikke Nar ad ham eller forulempede ham paa anden Maade. Derimod var der en Underofficer, der snart fik et Horn i Siden paa ham. Han havde fra Begyndelsen af anset den velhavende Bondesøn for en Guldfugl og derfor været usædvanlig flink imod

ham. Men da hans Forventninger i den Henseende skuffedes, blev han snart lige saa arrig mod ham, som han før havde været venlig. Intet kunde Jacob nu gøre ham til Pas og tit søgte han at gøre sig lystig over ham. Han søgte endog at faa de andre Soldater til at forulempe ham.

»Hvad er han egentlig for én?«, spurgte han dem en Dag under en Øvelse ude paa Fælled. Der var dog ingen, der vilde svare. De forstod nok, hvad Meningen var. Og Jacob var for god en Kammerat til at de vilde volde ham nogen Mên paa den Maade.

»Er du Mormon?« gik han saa løs paa ham selv.

»Nej!«

»Gendøber?«

»Nej!«

»Baptist da?«

»Nej!«

»Men hvad«, saa bandede han, »er du da?«

»Jeg er luthersk Kristen!«

»Saa — hvad er det for noget? Kan du bande?«

»Ja — det kan jeg vel nok!«

»Saa gør det da«.

»Nej!«

Underofficeren koblede nu en halv Snes Djævole i forskellig Udstyrelse sammen i en lang Remse. »Sig saa dette efter!«

»Nej!«

»Hva' behar? Siger du Nej? Véd du ikke, at du skal adlyde.

»Jo. Og kan De sætte mig paa et Sted, hvor det er nødvendigt at bande, saa skal jeg gøre det. Men her siger jeg Nej!«

Underofficeren blev betuttet over dette uventede

Svar, og forstod vel ogsaa nok, at han her havde forløbet sig.

I det samme rækker en lille Sadelmager, Carsten-
sen fra Haderslev, Hovedet frem og siger:

»Vi forstaar int' Kloppenborg. Han drikker int' og danser int', han bander int', og han spiller heller int' Kort. Men naar vi er forknytte, er han glad. Og for Resten er han en flink Fyr«.

Underofficeren tog det fornuftige Parti at lade dette Skudsmaal være Slutningen paa sin Forløbelse Og for Fremtiden lod han Jacob være i Fred.

Paa Tønder Seminarium.

Vistnok i Efteraaret 1859 havde Kloppenborg ud-
tjent og kom hjem. Det var gaaet, som Faderen hav-
de tænkt. Under Soldatertjenesten var Længslen ef-
ter Landlivet der hjemmø vaagnet hos ham, og Lysten
til at læse var fordunstet. Han tog nu ivrigt fat paa
Arbejdet i Mark og Gaard. Det varede dog ikke længe.
Kort efter hans Hjemkomst blev Læreren i Harreby
syg, og Pastor Jørgensen i Hygum bad nu ham om at
undervise en Tid. Faderen var ikke glad ved det.
Han frygtede vel nok, med Rette, at den gamle Lys-
til Lærergerningen kunde vaagne i Sønnen igen, naar
han saaledes kom i Lag med den. Men ejegod som
han var, kunde han ikke sige Nej, naar nogen bad
ham om en Tjeneste. Han gav derfor Lov til det. Det
gik rigtig godt med Undervisningen, og hvad Faderen
havde frygtet, skete. Sønnen fik igen Lyst til den
Gerning.

Nu kom det til en haard Kamp mellem Fader og
Søn, for nu var det Alvor. Og havde Faderen en
stærk Vilje, havde Sønnen det ikke mindre. Da Fa-

deren jo desuden ikke havde nogen reel Grund for sin Indvending, og det var tydeligt nok, at Sønnen havde Evner i den Retning, gik denne af med Sejren. Han havde oven i Købet sat sig i Hovedet, at han vilde paa Seminariet i Jelling, hvor han kendte den ene af Lærerne, Matzen, der var Søn af den tidligere Provst i Hygum. Det sagde Faderen imidlertid bestemt Nej til. I Jelling var Pastor Svendsen Forstander. Han var kendt som Grundtvigianer, og Seminariet bar naturligvis stærkt Præg af det grundtvigske Syn paa Livet. For at undgaa dette, der i hans Øjne var det værste af alt, siger han: »Nej naar du vil paa Seminariet, saa skal det være straks. Og saa skal du til Tønder«. Det var om Foraaret. I Jelling fandt Optagelsen først Sted efter Sommerferien, i Tønder derimod efter Paaske. Seminariet der havde den gamle endnu ikke hørt noget ufordelagtigt — grundtvigsk — om. Der skulde Sønnen saa hen. Og i det Stykke bøjede denne sig.

Nu var der i Paaskeferien netop en ung Mand fra Nabosognet hjemme fra Tønder, hvor han havde været paa Seminariet et Aar. Baade Fader og Søn kørte nu over til ham for at høre lidt om de Krav, der stilledes der, og den Undervisning, der gaves. Den gamle var ikke rigtig glad ved Tønder, da de om Aftenen kørte hjem. Det forekom ham, at den unge Mand fra Hundebøl var bleven lidt smittet af Grundtvigianisme, og det maatte jo være sket paa Seminariet. Han havde ellers været saadan en flink ung Mand, som den gamle, det sidste Aars Tid før han tog paa Seminariet, ret havde glædet sig over at se ved deres Søndagsmøder baade i Harreby og Brendstrup og flere Gange havde talt med. Det var nu ikke saa sært, at

han var bleven lidt paavirket af Grundtvigianismen. Paa Seminariet havde han mødt en Lærer, der hed Cornelius Appel. Og selv hed han L. B. Poulsen.

Det huede ikke den gamle Kloppenborg, dette her. Men han havde jo selv forlangt, at Sønnen skulde gaa til Tønder i Stedet for til Jelling. Baade hans Stædighed og hans Retlinethed forbød ham nu at trække sig tilbage.

Efter Paasken — det var 1860 — kørte den gamle Johannes Kloppenborg saa til Tønder med sin Søn og den unge Poulsen fra Hundebøl.

»Nu kører jeg derud med dig«, sagde han til Sønnen. »Bliver du saa optaget, maa jeg jo finde mig i det, men helst vilde jeg have dig med hjem igen«.

Jacob h a a b e d e paa at blive optaget. Men megen reel Grund havde dette Haab ikke. Hans Viden var tynd. Det vidste han nok. Imidlertid havde baa- de Pastor Jørgensen i Hygum og dennes tidligere Kapellan Hjorth, der havde konfirmeret ham, givet ham gode Anbefalinger som en flink og opvakt ung Mand, hvad han jo ogsaa var.

I Tønder gik det bedre end den unge havde turdet vente og værre end den gamle havde troet, det vilde gaa. Jacob bestod Prøven og blev altsaa paa Seminariet.

Udenom Grundtvigianerne.

At terpe Lærdom til Eksamen laa imidlertid daarligt for Jacob Kloppenborg. Han var næsten ikke i Stand til at følge med, og efter halvandet Aars Forløb var han klar over, at han ikke vilde kunne tage nogen ordentlig Eksamen og derfor vist helst maatte opgive det. Dog tænkte han alligevel foretøbig at blive ved at følge Undervisningen. Allerede

før Jul 1861 havde han talt med Poulsen om denne Plan. Poulsen skulde tage Afgangseksamen til førstkommende Paaske og havde allerede Løfte paa Embedet som Andenlærer i Rangstrup. Det vilde han gerne give Afkald paa til Fordel for Jacob Kloppenborg, hvis han kunde faa det ordnet med Provst Blædel i Nustrup. Poulsen gjorde Regning paa, at han sagtens kunde faa et andet Embede, naar han først havde Eksamen.

Men da Jacob i Juleferien kom hjem med den Plan, blev den gamle Kloppenborg for Alvor vred. »Til Rangstrup! — i Agerskov Sogn! — der var fuld af Grundtvigianere!« Nej det skulde der ikke blive noget af, saa meget mindre som han vel ikke kunde undgaa at mærke, at Sønnen allerede var saa vidt, at han ikke mere var bange for Grundtvigianerne. Men nu kan denne selv fortælle:

»Agerskov Sogn var det værste Sted, Far kunde tænke sig. Han gjorde derfor alt, hvad han kunde, for at forpurre den Plan. Endog den gamle fra Københoved*) fik han kaldt over for at paavirke mig. Og den Aften, jeg skulde rejse til Nustrup for at tale med Provsten, gjorde han Julegilde, for om muligt at holde mig hjemme. Jeg rejste alligevel. Til Fods begav jeg mig paa Vej til Nustrup. Paa den store øde Strækning mellem Gram og Nustrup tog jeg i Taagen fejl af Vejen og gik vild. Som jeg der gik ene og travede omkring paa ukendte Veje, plagedes jeg haardt med Tanken om, at jeg havde taget selv og gjort min Fader imod. Fader havde været saa vred, at han ikke vilde sige Farvel til mig, da jeg gik.

Det blev langt hen paa Eftermiddagen, inden jeg

---

*) Broderen, H. D. Kloppenborg.

naaede til Nustrup. Og da jeg kom dertil, var Provsten ikke hjemme. Jeg gik saa om til Hans Laursens. Først et Stykke hen paa Aftenen fik jeg Provsten i Tale. Han sagde imidlertid rent ud Nej til den Aftale, Laust Poulsen og jeg havde truffet med hinanden om Rangstrup. Jeg var ked af dette Afslag. Og dog var det ikke fri for, at jeg følte mig lettet ved det, da jeg nu gik videre derfra til Gøtterup, hvor min Søster Anne Cathrine var gift med Hans Madsen. Nu kunde der jo ikke blive noget af det, Fader var saa vred over. Det var en lang Vej til Gøtterup, et Par Mil, og derude paa de store øde Enge mellem Gabøl og Aabøl havde jeg baade Tid og Ro til at gaa og tænke paa, hvordan det var gaaet mig.

Hans Madsen var en af de mest ansete Bønder i Vesteramtet. Han var Brandtakseringsmand. Han hørte ligesom Fader til Christiansfelderne*). Han var saa sindig i al sin Færd, men alle havde Respekt for ham. Han var den eneste, der kunde tale Fader til Rette, naar Hidsigheden løb af med ham. Ja, selv Farbror i Københoved kunde han faa Bugt med. Da Skrumsager og Anne Marie**) vilde gifte sig, og han ikke vilde give Lov til det, maatte de derfor have Hans Madsen over at hjælpe dem. De havde jo bestemt at gifte sig paa Trods af den gamles Vilje, men vilde gaa aabent til Værks og lade ham det vide. De kunde dog ingen faa til at sige ham det. Ingen turde. Saa bad de Hans Madsen om at paatage sig det. Han og hans Kone kom saa kørende Dagen før Flugten skulde gaa for sig. Hans Madsen prøvede paa endnu at tale Far-

---

*) Han var kendt i en vid Omkreds som »den hellige Hans Madsen«. »Fra gamle Dage« S. 198.

**) H. D. Kloppenborgs Datter.

bror til Rette, men der var intet Udkomme med ham. Saa siger han ham rent ud: »Ja, nu tager de selv«.

»Ja, hvem vil vel vie de Kæltringer?«

»Det vil Arrild Præst«.

Den gamle troede det ikke.

Da han imidlertid næste Morgen kommer op, og Anne Marie ikke kom til Davrebordet, spørger han:

»Hvor er Anne Marie?«

»Det véd du jo nok«, siger Hans Madsen. »Jeg sagde dig det jo i Aftes«.

Farbror fo'er øjeblikkelig ud i Gaarden, kalder paa en af Karlene. Han skulde straks spænde for. Men da Vognen var forspændt og kom op foran Trappen, steg Hans Madsen med til Vogns. Farbror vilde ikke have ham med, men kunde ikke faa ham af Vognen. Han gør saa Mine til selv at springe af, idet han siger: »Ja saa spænder jeg for en anden Vogn, saa kan du mind' blive siddende«.

Hans Madsen svarede imidlertid ganske sindigt: »Ja, hvad hjælper det. Jeg kan jo komme lige saa hurtig paa den anden Vogn som du!«

I sin Hjælpeløshed overfor denne Situation fægter Farbror om med Armene og kommer af Vanvare til at støde Hans Madsen Næsen til Blods. Nu maatte han af for at faa Blodet stillet og Ansigtet vasket. Og den Lejlighed benyttede den gamle til at smutte væk. Hans Madsen kom saaledes ikke med.

Jeg fortæller dette lille Træk, for at du kan faa et Indtryk af, hvad Hans Madsen var for en Karl.

Jeg blev nu Nat over hos Hans Madsens. Der skulde Fader og Moder komme næste Dag, og vi skulde saa køre videre til Skovlund ved Arrild, hvor min Søster Jacobine var gift med Anders Bennedsen Buck.

Jeg fortalte jo Hans Madsen og Cathrine, hvordan det var gaaet mig hos Provsten og hvor vred Fader havde været, fordi jeg vilde til Rangstrup.

»Ja nu bliver du jo her til i Morgen«, siger Hans Madsen, »og saa maa du se at blive forligt med din Fader«.

Det ønskede jeg jo ogsaa selv, men jeg havde lovet at komme over til Poulsen, der var i Agerskov. Og naar jeg havde lovet det, vilde jeg holde det.

»Det skal jeg nok ordne«, siger Hans Madsen. »Du maa nu blive her. Det første er at faa Mellemværendet med din Fader ud af Verden«.

Jeg blev der saa. Og da Fader og Moder kom, viste det sig, at Vreden hos Fader var kølnet en hel Del. Det gjorde den let hos ham. Nu hjalp det jo ogsaa meget, at der ikke blev Tale om at komme til Rangstrup. For Resten hørte jeg, da jeg kom til Tønder, at Pastor Boesen gerne vilde have haft mig dertil.

Til Højer.

Efter at jeg var kommen til Tønder, siger Appel til mig: »Jeg har en Hilsen til dig fra Provsten. Han vilde gerne tale med dig«.

Da jeg kom hen til Provst Hjort, viste det sig, at han vilde have mig til Højer som Lærer for de smaa. Jeg vægrede mig ved det. Jeg vidste jo nok, at Højer var en tysk Rede, og sagde derfor Nej til Provstens Opfordring. Han holdt imidlertid paa, at jeg skulde tage imod Pladsen og hentydede til, at jeg derved kunde slippe fri for Krigstjeneste.

»Nej«, siger jeg, »krybe i et Skolemesterkald for at blive fri for Soldat, det gør jeg ikke«.

»Ja, De kommer jo dog aldrig til at blive Soldat

alligevel«, siger han og blev ved at trænge ind paa mig.

»Det nytter ikke at sætte de døde blandt de døde«, sagde han, da jeg talte om, hvor dødt det var der.

Det maatte jeg give ham Ret i. Jeg rejste saa til Gøtterup for at høre, hvad Hans Madsen havde faaet ud af det med Hensyn til Rangstrup. Da det havde vist sig, at der slet ikke var nogen Udsigt til at komme dertil, fortalte jeg om min Samtale med Provst Hjort.

»Ja saa er der nok Bud efter dig«, siger baade han og Cathrine.

Da jeg kom hjem for at tale med Fader om det, var han baade ked og glad ved, at jeg kom. Til Højer maatte jeg nok komme. At jeg kom til at slaas med Tyskerne havde han ikke noget imod. Det vigtigste var, at jeg slap for at komme i Lag med Grundtvigianerne.

Undervisningsmaade.

Jeg kom saa til Højer sidst i Januar. Der var 102 Børn i Klassen. De fleste var fra tysksindede Hjem. Kun Smaafolkene var dansksindede. De talte alle Tysk. Jeg mærkede dog ikke noget til Vrangvilje, hverken hos Børnene eller Forældrene. Jeg søgte heller ikke at paavirke Børnene stærkt i dansk Retning. Jeg fortalte ikke ret meget af Danmarks Historie for dem og lod dem aldrig synge Sange som »Den Gang jeg drog af Sted«. Men Børnene kunde den alligevel og sang den af sig selv, endog paa Legepladsen. I Stedet for Danmarks Historie fortalte jeg dem gerne Israels Historie, og skønt jeg ikke gjorde nogen Anvendelse af den paa vore Forhold, forstod de dog godt at sætte det fortalte i Forbindelse med

disse. En Gang, jeg havde fortalt om David og Goliath og ret malet dem den lilles Kamp med Kæmpen for Øje, sprang nogle af dem op og slog i Bordet og sagde: »Saa skal vi ellers ogsaa jage Tyskerne ud af Landet«.

Pøbeloptøjer.

Det, at Børnene sang »Den Gang jeg drog af Sted« ude paa Legepladsen var der en Del, der tog Anstød af. Der blev fortalt i Byen, at jeg havde tvunget dem til det. Da saa Krigen brød ud i 1864, fik nogle af Brushovederne Mod til at gaa løs paa mig. En Dag kom der tre Murersvende fra Kiel og vilde prygle mig, men jeg var heldigvis ikke hjemme. En Tid lang var der saa nogenlunde Ro. Men en Søndag Nat' — det var allerede hen paa Forsommeren — da der var Uro i Byen, kom der en hel Flok ind paa Legepladsen og raabte og brølede: »Hannemann heraus. Er soll mit nach Tondern!« De prøvede endog paa at bryde Døren op. Jeg tænkte først paa at skjule mig, men saa kom den Tanke: »Du har jo en god Sag at kæmpe for. Hvorfor saa vige. Du kan jo lige saa godt vove Livet her, som de, der er med i Krigen. Og jeg følte mig tryk under Guds Beskyttelse. De var forresten lige ved at faa Døren op, men fik den ikke givet det sidste Skub. Det var i Højbjergningstiden, og der begyndte nu at blive Liv i Byen. Saa løb de deres Vej.

Efter nogen Tids Forløb kom nogle af dem tredie Gang en Dag, mens jeg var i Skolen. Da var de ædru. Det var igen de tre Murersvende fra Kiel, der arbejdede der i Byen. Den ene af dem blev staaende ved Døren, mens de to andre gik hen imod mig. Anførelsen tager mig i Frakken, men ret skikkeligt, saa at

jeg fik Indtryk af, at de kom fra Myndighederne og skulde arrestere mig. Altsaa satte jeg mig ikke til Modværg. Men forresten følte jeg mig i det Øjeblik baade stor og stærk overfor dem.

Imidlertid kom Degnen til og advarede dem imod at overfalde en Mand i hans lovlige Gerning. De kunde jo klage, hvis de havde nogen Grund til det. Deraf tog jeg Anledning til at spørge dem, om de havde Børn her i Skolen. Nej det havde de ikke.

»Vil I saa se at komme ud, ellers skal jeg snart flytte Jer!«

Saa luskede de af. Men de var som sagt ædru, og nu gik de over i Kroen for at styrke sig. Der sad de og drak og pralede af, at de vilde slaa hvert Ben i Stykker i den Skolemester. Pigen fra Kroen kom løbende over for at advare mig, og fortalte mig, hvad de sagde.

Jeg siger: »Sig til dem, at nu sidder jeg her og spiser min Middagsmad, og her bliver jeg til Klokken et. Derefter gaar jeg over i Skolen, og der er jeg at finde til Klokken fire«. Der kom imidlertid ingen.

Bliv hos os, lille Skolemester.

Efter at de tre Murersvende om Formiddagen havde forladt Skolen, siger jeg til Børnene, der jo havde været meget forskrækkede under dette Optin: »Ja, der kan I jo nu se, hvordan det ser ud. Naar Hjemmene er saadan imod mig, saa kan jeg jo ikke være Lærer for jer, for jeg vil ikke rive Børnene fra Hjemmene. Jeg vil saa nu sige jer Farvel, for at komme ud af Byen ved Dag«.

Da brast de alle i Graad og udbrød »Nej, lille Skolemester, bliv hos os. Vi skal nok være dig tro.«

»Ja, siger jeg, naar I siger saadan, saa kan jeg ikke rejse bort. Saa vil jeg blive hos jer«.

Borgerne i Byen var imidlertid kede af disse Pøbeloptøjer. De havde allerede flere Gang opfordret mig til at rejse, baade danske og tyske. De danske vilde nødig, at jeg skulde lide Overlast. Nu kom de igen til mig og bad mig om at rejse bort. Men jeg sagde Nej. Det kan jeg ikke. Jeg har lovet Børnene at blive hos dem. Jeg havde jo ogsaa her en Sag, som jeg godt kunde lide for og ogsaa dø for, lige saa godt som mine Kammerater paa Valpladsen. Og jeg følte mig saa tryk i Guds Haand. Der kom saa nogen og vilde have mig til at skrive en Klage over disse Optøjer. Men jeg havde jo egentlig ikke noget at klage over. Alt var jo gaaet godt. Jeg sagde derfor, jeg vilde give en Fremstilling af Sagen. Saa kan jer egen Borgmester klage, hvis han vil.

Urostifterne straffes.

Borgmesteren klagede saa ogsaa over Optøjerne, og vi kom i Forhør hos den tyske Herredsfoged Reeder i Tønder. Jeg blev først kaldt ind og fortalte Sagen saaledes, som den var gaaet for sig. Saa blev de andre kaldt ind og derefter Lærerne, der fuldt ud stadfæstede, hvad jeg havde sagt. Til sidst blev jeg igen kaldt ind, og Herredsfogden sagde nu, at jeg havde selv Skyld i Optøjerne, fordi jeg havde ladet Børnene synge »Den Gång jeg drog af Sted«.

»Det har jeg ikke gjort«, sagde jeg. »Jeg hørte dem en Dag synge den i Skolen i en Pause. Saa gik jeg over i Skolen for at sætte dem i Arbejde, og Dagen efter blev jeg i Skolen i Pausen for at forhindre

dem i at synge. Men saa sang de den ude paa Legepladsen«.

Paa Hjemvejen fortalte Degnen, at Herredsfogden havde sagt, da jeg var gaaet ud: »Det var en Mand, der talte Sandhed«.

Enden paa Sagen blev, at Murersvendene blev idømt hver en Dags Fængsel.

Der blev ikke mere Uro af den Slags i Byen. Jeg sad der nu uforstyrret og i Fred som Lærer indtil 1867. Saa kom jo Kravet om Edsaflæggelsen. Jeg var straks klar over, at jeg ikke kunde aflægge Eden, og nægtede derfor at gøre det.

Flugt for Militærtjenesten.

Kort Tid derefter fik jeg Ordre til at møde i Aabenraa til Kontrolforsamling. Nu maatte jeg tage endelig Bestemmelse. Folk i Højer, især Apoteker Nagel, raadede mig til at rejse til Danmark. Det var dog mit Sind imod, saaledes at rejse bort. Helst vilde jeg rejse til Aabenraa, ikke for at blive Soldat, men for at protestere. Men hvad vilde det have hjulpet? Jeg var desuden bange for, at Grænsen var besat, og blev jeg greben der, var Stillingen jo værre nu, efter at jeg havde modtaget Indkaldelsesordren. Mest pinte det mig, at jeg syntes, det var min Pligt at følge Ordren nu, da jeg havde modtaget den. Enden paa det blev imidlertid, at jeg rejste Nord paa. Min Indkaldelsesordre tog jeg dog med i Støvlerne for at jeg kunde rejse til Aabenraa, hvis jeg fandt Grænsen spærret.

Jeg gik hele Vejen og var ilde til Mode. Jeg syntes, at jeg svigtede noget, og jeg kunde dog ikke handle anderledes. I Rejsby Kro var jeg inde for at

faa lidt Mad. Der fortalte Kromanden, at mange kom tilbage fra Ribe og var ikke bleven modtaget. Da sank mit Mod saadan, at jeg sad og bad Gud om, at jeg maatte dø. Da jeg imidlertid kom ud for at gaa videre, kunde jeg se Dannebrog vaje paa den anden Side Grænsen. Jeg syntes, at det vinkede ad mig, og jeg fik Mod paany.

Ved Grænsen var der ikke noget i Vejen, men da jeg kom til Ribe, viste det sig ikke at være saa lige til. De kunde kun modtage mig, naar jeg kunde stille Sikkerhed for, at jeg ikke faldt Fattigvæsenet til Byrde. Heldigvis traf jeg en Mand fra Obbekær, der kendte Fader, og fik foreløbig Plads hos ham, og der blev jeg Sommeren over.

Grundtvigianismen.

Om Vinteren tog jeg saa paa Askov Højskole. Ikke alene var al Angsten for Grundtvigianismen nu borte, men jeg var helt klar over, at det var den grundvigske Retning, jeg maatte holde mig til. Det var i den, jeg skulde finde Livet, saaledes som det tiltalte mig. Som jeg før har fortalt, havde jeg en Følelse af, at jeg ikke ville kunne holde igen mod det grundvigske Syn paa Livet, naar jeg mødte det. Det var derfor jeg var bange for det. Det gik ogsaa saadan. De første af grundtvigsk Retning, jeg kom i Lag med, var Laust Poulsen og Lærer Rosendahl i Tønder. Poulsen var den Gang allerede stærkt paavirket af det grundvigske. Jeg værgede mig imod det, men droges alligevel af det. Det var dog først i Højer, hvor jeg brugte den mundtlige Undervisning, som jo i Virkeligheden var noget »grundtvigiansk«, at jeg ret fik Syn for, hvad dette var. Hvad der først drog

mig i Retning ad det grundtvigske var vistnok dets Sans for Kristenliv, mens der i Pietismen jo altid kun var Tale om Omvendelse. Men jeg kan ikke sætte noget Skel mellem min Pietisme og Grundtvigianisme. De glider umærkeligt over i hinanden.

Paa Askov lærte jeg N. J. Termansen at kende og fik (i Sommeren 1868) Plads hos ham i Gammelby som Huslærer. Jeg havde hans og to andres Børn at undervise, ialt 10. Termansen var meget lidt hjemme, og han havde ikke Folk nok til Arbejdet paa Gaarden. Den blev derfor noget forsømt. En af Naboerne fik ham da til at overlade Styret af den til mig. Jeg arbejdede saa paa Marken tidlig om Morgenen og i det hele uden for Skoletiden.

Johannes Kloppenborg og Peter Larsen Skræppenborg.

En af Faders bedste Venner var Peder Larsen Skræppenborg. Han kom tit hos os, og han og Fader rejste sammen til Møder i Frifelt, Arrild og andre Steder. Det var dog altid Peder Larsen, der talte, saa længe de saadan rejste sammen. Først efter at de var bleven Uvenner, begyndte Fader ogsaa at tale. Peder Larsen gik mere og mere i grundtvigsk Retning. Det var naturligvis Fader en Vederstyggelighed. Han blev ved at være Christiansfelder. Peder Larsen kaldte han en Vendekaabe. Det blev til et fuldstændigt Brud imellem dem. De var begge to for heftige og iltre Naturer til, at det kunde gaa i Længden, efter at der var kommet dem noget imellem, der for dem begge var den alvorligste Hjertesag.

Nogen Tid efter at de saaledes var bleven Uvenner, gjorde Peder Larsen for Resten endnu et Forsøg

paa at faa det i Lave igen. Han besøgte Fader. Det maa have været i Aarene mellem 1867 og 70, for jeg husker tydeligt, at det var, mens jeg var i Gammelby.

Under dette Peder Larsens Besøg hos Fader talte de aabent med hverandre om det, der var dem imellem. Men hvad de talte mest om og slet ikke kunde komme ud over, var det, om Dans, Leg og Kortspil kunde forenes med Kristendom. Peder Larsen drev jo hverken det ene eller det andet af dette, men han holdt paa, at det ikke var utilladeligt for en Kristen. Det var ligegyldige Ting, mens Fader ikke kunde tænke sig noget af dette hos en Kristen. De forsvarede begge to deres Syn paa det ved Hjælp af Skriftsteder og Henvisninger til bibelske Fortællinger. Det var Fader stærk i. Men Peder Larsen kunde over ham. Og da Fader tilsidst ikke kunde klare sig paa anden Maade, satte han sig fast i det, at det var jo ingen Nytte til. »Ingen Nytte til!« drejede Peder Larsen rask om paa Hælen og slog Fader Piben ud af Munden. »Det er heller ingen Nytte til, at du sidder der og ryger Tobak, Johannes«. Far samlede sin Pibe op og røg videre, men holdt lige stærkt paa, at Dans og Kortspil var til ingen Nytte. De kunde saaledes ikke komme over Stridspunktet. Alligevel skulde de dog mødes endnu en Gang.

Et Aars Tid eller to senere blev Fader syg og det saa meget betænkeligt ud. Det rygtedes til Dons. Og en Dag kommer Peder Larsen og hans Kone kørende for at se til ham. Det var en 6—7 Mil fra Dons. Og det var i Februar, i en streng Kulde med Blæst og Sne. Peder Larsen kom stormende ind til Fader. »Jeg vilde da se dig endnu en Gang, inden du dør, Johan-

nes!« raabte han, løb hen til Fader og omfavnede ham. De havde nu en rigtig velsignet Stund sammen. Den Dag talte de ikke om Grundtvigianisme og Dans eller Kortspil, men om det evige Liv og om det Arbejde for Guds Rige, de havde været fælles om og haft Glæde af. Da Fader i 1856 havde bygget et nyt Stuehus, havde han sat Ordet »Herrens Fred være med dette Hus« over Døren*). Det tog Peder Larsen til Udgangspunkt for en Tale til Fader.

Ogsaa dette Besøg fandt Sted, mens jeg var i Gammelby. Jeg husker nemlig, at jeg var hjemme paa Besøg derfra og kørte med Peder Larsen til Røjgaard i Gesten Sogn. Der skulde han nemlig tale samme Aften. Der var jeg saa med til Møde og gik derefter til Gammelby.

Det gik ikke, som vi ventede. Fader kom sig igen og levede endnu en Del Aar. Han døde først i 1878. Det blev vistnok alligevel sidste Gang, de to gamle saas. Peder Larsen levede kun to-tre Aar derefter. Han døde i Begyndelsen af 1873.**)

---

*) Indskriften var malet paa en kalkpudset Flade og saaledes ikke holdbar. Ved en Reparation har Sønnesønnen, den nuværende Ejer, ladet den indhugge i en tilhugget Granitsten, der er bleven lagt oven over Døren.

***) Dette Besøg, i fordrejet Fremstilling, har vistnok givet Anledning til den tyske Skrøne om, at Peder Larsen var død »under Forkastelse af sine grundtvigske Anskuelser«, en Fortælling der fra Tyskland over Norge naaede til Danmark og straks blev tilbørlig gendrevet, men ikke desmindre vedblev at dukke op i Indre Missions Blade. Hvorledes dette Besøg har kunnet blive Udgangspunkt for Fortællingen har jeg søgt at udrede i »Kirkeligt Samfunds Aarbog 1923—24«.

Møder i Hygum.

Jeg var kommen hjem i 1870. Optanterne kunde nu faa Lov til det. Jeg maatte have et Arbejde med Ungdommen i Gang. Sammen med Knud Pedersen i Skibelund, der den Gang var Huslærer hos Peder Müller i Hjerting, begyndte jeg saa i Vinteren 1870—71 at holde Møder for de unge paa Egnen. Møderne holdtes i Førstningen hos en af mine Svogre Peder Jensen i Hygum eller Nis Pedersen i Harreby. Fader kunde selvfølgelig ikke have med sligt at gøre. De holdtes hver anden Lørdag Aften, og vi havde altid fuldt Hus. Knud Pedersen fortalte Danmarks Historie og jeg Bibelhistorie. Efter at Knud Pedersen i 1874 var flyttet til Skibelund og der havde oprettet Friskolen, kom Nis Kjems fra Kjemsgaard med i Arbejdet. Han fortalte gerne Sagn og Eventyr. Ind imellem sang vi naturligvis. Det var Møder, der var Liv over.

Lærer i Lovrup.

Noget før Jul 1871 skrev Peder Jensen fra Lovrups Fader Jens Peter Jensen, til mig, om jeg ikke kunde komme derud og være Lærer. De manglede en Lærer i Skolen. Fra Nytaar til Pinse 1872 var jeg saa derude. Der prøvede jeg ogsaa paa at samle de voksne til Møder, nemlig i Skolen. Jeg havde tænkt, at det ligesom i Hygum skulde være hver 14. Dag, men det vilde de ikke nøjes med. De vilde have det to Gange om Ugen. Det blev saa hver Tirsdag og Fredag Aften. Jeg havde tænkt dem som Møder for de unge, men der kom ogsaa en Del gamle med. Skolen var altid stopfuld, saa at de sad baade paa Bordene

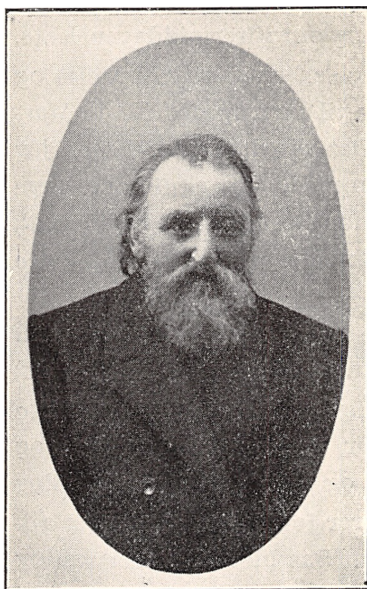
og Bænkene. Hver anden Lørdag Eftermiddag gik jeg saa hjem for at være med og tale ved Mødet der om Aftenen. Det var fem Mils Vej. Søndagen over blev jeg saa hjemme og var med til Gudstjenesten i Rødding. Den holdtes den Gang om Eftermiddagen Kl. 4. Efter Gudstjenesten gik jeg saa om Natten i Mulm og Mørke ad de daarlige Veje til Lovrup, for næste Morgen at holde Skole der. Det var drøje Ture, men jeg maatte have Gudstjenesten med. Jeg skulde da have noget at leve af. Det er for Resten den bedste Tid, jeg har haft. I Lovrup fandt jeg min Hustru, Mette Marie Beck.

Mit Skolehold derude varede ikke længere end til Pinse. Saa fik Præsten i Døstrup, Wernicke, det forbudt, og en Kommis blev Lærer i mit Sted. Tre Mænd derude, Gæstgiver Peter Timmermann og Gaardejerne Peter Jensen og Detlef Keller, vilde dog beholde mig som Privatlærer for deres Børn. Det gik kun til hen paa Sommeren. Saa blev al Undervisning mig forbudt.

Paa Fødegaarden.

I 1873 holdt jeg Bryllup og overtog nu Gaarden der hjemme. Fra den Tid af blev Møderne hos mig. Disse Møder vedblev Nis Kjems og jeg saa at holde op igennem Halvfjerdserne og et Stykke ind i Firserne. Saa blev vi nødt til at holde op med dem, da Myn-dighederne var kommet paa Spor efter dem og vilde forbyde dem. Jeg fandt saa paa at benytte Fødselsdagene til Oplæsning og Foredrag. I Reglen var disse Fødselsdage hos Nis Kjems eller mig. Det var ikke bare, naar han eller jeg havde Fødselsdag, men ogsaa

naar vore Koner eller Børn eller en af Tjenestefolkene havde det. Der kom altid mange Folk. Beværtningen var yderst

Jacob Kloppenborg.

tarvelig. Det var jo ikke den, det kom an paa, men at samles for at høre noget godt.

I en Del Aar holdt jeg ogsaa Juletræ, som vi i de sidste Aar samlede over 300 Mennesker til. Da

Forsamlingshusene begyndte at blive bygget, gled disse Møder over til dem. Det var naturligt nok. Der var det friere, men jeg har aldrig haft den Glæde af dem der som i Hjemmene.

Dansk Undersaat.

Jeg var jo dansk Undersaat og maatte derfor holde mig i Skindet. Jeg holdt mig borte fra alle politiske Møder og sligt. Men mere gjorde jeg saa heller ikke. Jeg har aldrig kunnet faa i mit Hoved, at der skulde være noget galt i at gaa til Gudstjeneste eller kristelige Møder eller paa anden Maade søge Næring for det Liv, der var i en. Derfor blev jeg, ogsaa i den værste Kollertid ved at gaa til Kirke i Rødding og til opbyggelige Møder, ogsaa paa den anden Side Græn-

sen. Og det stak jeg slet ikke under Stol med, for det har jeg aldrig duet til. Jeg maatte gaa den lige Vej og saa lade Gud om Resten. Men jeg har ogsaa altid følt mig tryggest ved at overlade det hele til ham. Men naturligvis løb jeg ikke lige i Armene paa Gendarmerne, naar jeg kunde undgaa det.

Noteret af Gendarmen.

En Gang var jeg gaaet til Møde i Obbekær Forsamlingshus. I den Tid Grænsen var bevogtet af Gendarmen, gik jeg altid over den, inden de var kommen paa Post. Tit gik jeg en Dags Tid før og gik saa i Besøg hos Venner og Bekendte. Det Møde var jeg ligeledes gaaet tidlig til, mens de der hjemme fra, der var preussiske Undersaatter, kørte ad Vejen derover.

Det var sent, da vi skulde hjem. Jeg tænkte: »Nu er Gendarmerne vel borte« og tog saa med Vognen hjem. Der stod imidlertid en Grænsegendarm der og noterede os alle, ogsaa mig. Fjorten Dage derefter blev min Datter stævnet i Forhør i Rødding. Hun havde imidlertid ikke været med. Og jeg slap.

Saa godt gik det nu ikke altid. Somme Tider maatte jeg i Forhør, og jeg har altid været en sølle Karl, naar jeg saadan blev stævnet i Forhør. Jeg kunde lige frem ryste ved det. Det var mest Frygt for at komme til at sige noget, jeg ikke skulde sige. Jeg holdt mig altid til Sandheden og blev derfor altid troet. Jeg har i saadanne Tilfælde tit erfaret Sandheden af, hvad Jesus sagde til sine Disciple, at de ikke skulde være bange og ikke bryde sig om at tænke paa, hvad de skulde sige, naar de saadan blev kaldt i Forhør.

»Nu bliver du udvist«.

Der var i Köllertiden aldrig nogen Udvisningsordre i Gære imod mig, skønt jeg blev ved at gaa min Gang som hidtil. Men en Gang saa det dog galt nok ud. Der var Fastelavnsmøde i Ribe, og vi var kørt derover alle, der kunde komme hjemmefra. Den Gang var der i Reglen ingen Gendarmer ved Grænsen ved disse Møder. Jeg gik derfor ikke i Forvejen, men kørte med. Men den Dag var der nu netop en der, og vi blev alle noterede. Da Gendarmen var færdig med det, siger jeg:

»Jeg kan ikke forstaa, hvad det Skriveri skal til«. Det svarede han ikke paa.

»Er det forbudt at tage over Grænsen?« spurgte jeg saa.

Det svarede han heller ikke paa.

»Ja, siger jeg, naar det ikke er forbudt, saa kørkun«. Og saa kørte vi.

Da vi kom til Ribe, var det allerede rygteses der, og efter Gudstjenesten stimler Venner og Bekendte sammen om mig og siger:

»Hvad har du dog gjort? Nu bliver du da udvist«.

»Ja, siger jeg, det bliver jeg jo vist.«

Jeg var ilde til Pas ved denne Sag, thi jeg vilde jo gerne holde Stillingen og blive paa Pladsen saa længe som muligt. Jeg siger saa til Børnene: »Lad os nu tage hjem«.

Det vilde de imidlertid ikke. Nu bliver vi jo alligevel udvist, sagde de. Saa kan vi lige saa godt tage den Fest med«.

»Ja, siger jeg, der er dog Forskel paa en Gudstjeneste og et politisk Møde. Men det maa I selv om. Jeg gaar nu«.

Saa vilde de dog alligevel med.

Nogle Dage senere kommer Gendarmen fra Gram med en Stævning til Forhør hos Amtsfors-
tanden i Rødding. Gendarmen siger da: »De skulde
holde Dem fra det Kram, Kloppenborg«.

»Der kan da ikke være noget ondt i at gaa til
Kirke, siger jeg. Og der sker jo aldrig nogen Ulykke,
naar Vorherre ikke vil det.«

»Ja, De skulde nu holde Dem fra det«, siger han.

»Da kan jeg ikke forstaa, at naar Kejsers Wil-
helm kan besøge Kong Kristian og kysse ham, at
Undersaatterne saa ikke kan færdes sammen.«

Han fo'r ud ad Døren, greb sin Hest og trak den
ud af Gaarden uden at komme paa den.

Da jeg senere kom i Forhør i Rødding, blev jeg
spurgt om, hvornaar jeg var rejst over og kommen
tilbage. Men der kom aldrig noget ud af den Sag.«

Hermed er i det væsentligt meddelt, hvad jeg har
fra Jacob Kloppenborg selv. Imidlertid har jeg ogsaa
fra andre Sider, fra Venner og Bekendte af ham og
til Dels fra hans Søn Peder, der nu har Stavnen i
Harreby faaet nogle Træk, der hører med til Billedet.

Landbrug.

Nogen egentlig Uddannelse som Landmand havde
Jacob Kloppenborg, som det fremgaar af det fore-
gaaende, ikke faaet. Men den Tids Landbrug stillede
jo heller ikke saa store Krav i den Henseende. Flittig
var han til sit Arbejde ligesom sin Fader, men han
havde ikke taget dennes Interesse og Iver for Pløje-
arbejdet i Arv. Han havde meget mindre Del af
Gaardens Jord under Plov. Til Gengæld havde han
større Interesse for Besætningen og passede den om-

hyggeligt. Endnu som gammel Aftægtsmand var det hans Lyst at varetage Fodringen, selv om denne nu foregik paa en anden Maade end i hans Tid og stillede større Krav til Udøveren. Som Grund til, at han skulde hjem — fra Besøg eller Møder — nævnte han tit spøgende: »Jeg er jo Røgter«. Og det var ikke bare Spøg.

Gilder.

Jacob Kloppenborg blev tidlig Enkemand. Allerede i 1880 mistede han sin Hustru efter kun rigelig 7 Aars Ægteskab. Og han giftede sig ikke igen. Men hans Hjem blev ved at vise den samme Gæstfrihed som tidligere og holde store Fødselsdage og Julefester saa længe det lod sig gøre for saaledes at samle Folk til Foredrag og Oplæsning. Naturligvis forsømte han heller ikke at holde Høstgilde. Til det kom Byens og Omegnens Folk sammen om Eftermiddagen. Det begyndte med Ungdommens Leg ude paa Toften. Ved Aftenstid samledes saa baade unge og ældre om Bordene inde i de rummelige Stuer. Mad bragte de selv med til det. Ved Bordene blev der saa holdt Foredrag, i Reglen af ham selv og Nis Kjems. Og selvfølgelig blev Sangen ikke forsømt. Tilsidst fik Ungdommen sig en Dans. Ogsaa ved Julegildet blev der danset til Slutning, derimod ikke ved Fødselsdagene.

Skolegang.

Den tyske Skole var ham en Pest, som han søgte at holde sine Børn klar af. Han beholdt dem hjemme, til de var 8—9 Aar gamle. Nogen egentlig Undervisning gav han dem ikke, men fortalte flittigt Bibelhistorie for dem. Naar de havde naaet den nævnte

Alder, sendte han dem til Friskolen i Skibelund. Det kunde han den Gang gøre som dansk Undersaat. Dog var Myndighederne undertiden ude efter ham for det. Den ældste af Børnene, Johannes, blev han saaledes en Gang nødt til at tage hjem og sætte i Skolen i Harreby. Det varede dog kun en Maaned. En anden Gang havde han faaet Tilsigelse til at møde i Skolen med Børnene til Prøve for Kredsskoleinspektøren. Men inden han kom op til Skolen, var Inspektøren borte. De gik saa — for ikke at forsømme noget — efter lidt Betænkning til Hygum for at træffe ham der. Men der var han ogsaa allerede taget fra. Jacob Kloppenborg talte saa med Præsten om Sagen og fortalte, hvordan det var gaaet. Han hørte ikke siden videre til den Ting.

Københavnske Feriebørn.

At have med unge Mennesker og især med Børn at gøre har altid været Jacob Kloppenborgs Lyst. Da i Halvfemserne Arbejdet begyndte med at skaffe københavnske Børn ud paa Landet i Ferien, var han straks ivrig for at faa nogle af dem til Harreby, først til sig selv, senere ogsaa til andre i stadigt voksende Antal. Aaret inden det standsede paa Grund af tyske Forulempelser hentede han ikke færre end 24 i Ribe. Han hentede dem paa to Høstvogne og havde dem anbragt paa de Rammer, der til Høstbrug var lagt oven paa Fadingerne.

Paa Vejen gennem Byen var de levende nok. Men Jacob vidste nok af Erfaring, hvordan det vilde gaa, naar de kom ud paa den tunge sandede Vej. Børnene havde jo rejst hele Dagen. De vilde blive søvnige. »Hvis I nu bliver søvnige«, sagde han der-

for til dem, »kan I saa passe paa at hælde jer forover. For ellers falder I baglænds af Vognen og slaar jer fordærvet«. Jo det skulde de nok. Ret længe varede det ikke, saa høres der et Bump bag i Vognen. Den første af dem, der havde fulgt Anvisningen var bleven overmandet af Søvnen og faldt ned i Bunden af Vognen. Bumpene blev stadig hyppigere, og snart laa de alle 24 i Bunden af de to Vogne mere eller mindre oven paa hverandre som et Kuld Smaagrise. Saaledes naaede han til Harreby med dem.

Frimenigheden.

Som det fremgaar af hans egne Meddelelser sluttede han sig straks ved sin Hjemkomst i 1870 til den Kreds, der samledes til Appels kristelige Møder paa Højskolen i Rødning. Selv om han i Nat og Mørke skulde gaa derfra til Lovrup, kunde han ikke undvære den aandelige Næring, han der fik. Efter at han var bleven gift og bosiddende der hjemme i Harreby, sluttede han sig naturligvis helt til denne Kreds. Den 17. Juni 1874 anmeldte han og hans Hustru ved Amtsretten i Rødning, at de vilde træde ud af »den herværende evangelisk-lutherske Statskirke« — saaledes har de vel nok formet deres Erklæring lige som de fleste andre den Gang — og den 23. Juli, altsaa Ugedagen før Appels Ordination, fuldbyrdede de Udtrædelsen, Rigelig et Par Maaneder senere fulgte hans Søster Oline Rebekka efter. Men i Henhold til den kielske Overappellationsrets Afgørelse af 31. Oktober samme Aar blev deres Udtrædelseserklæringer vraget, og skønt de som de fleste kviede sig ved det og vel prøvede paa at undgaa det, maatte de omsider den 9. Marts 1876 bekvemme sig

til at afgive den »utilslørede Erklæring om at ville træde ud af den evangelisk-lutherske Kirke«, som Myndighederne med Urette krævede.*)

Jacob Kloppenborg var en stadig Gæst ved Guds-tjenesterne i Rødning ogsaa i den Tid, det var smaat med Besøget, og han holdt sig heller ikke tilbage i de Aar, Köllerpolitikken rasede og skræmmede saa mange. Han var en af dem, det for en Præst er godt at have som Tilhører, og han var en af de mange, hvis Stemme fyldte godt til i den kraftige Salmesang, der lød i den lille gamle Kirkesal. Det var en Stemme, der var baade Kraft og Klang og Begejstring i.

Fodgænger.

Jacob Kloppenborg kom næsten altid gaaende til Rødning, endnu da han var op i Firserne. Selv om han naturligvis skød Genvej til Hygum, fik han dog en Kirkevej paa 1½ Mil. Men det var hans Lyst at gaa. Han foragtede at køre. Det lod han de unge om. Og især foragtede han at køre som »de moderne Bønder — med en halv Vogn (Gig) og en spatbenet Hest«. Ogsaa meget længere Ture tog han endnu som meget gammel Mand til Fods. Naar Frimenighederne i Aarene op mod Krigen holdt deres Aarsmøder, savnedes han aldrig ved dem. Men enten de holdtes i Rødning, Bovlund, Haderslev eller Skærbæk, vel ogsaa endnu fjernere, saa tilbagelagde han helt eller delvis Vejen til Fods, mens vi yngre satte os mageligt til Rette i Toget.

Endnu nær op mod Firs rejste han til Fods fra Lemvig over Herning, hvor hans ældste Søn bor,

*) Se Thade Petersen: De søndnj. Frimenigheders Historie S. 108—127.

hjem. Han forhastede sig ikke paa en saadan Tur. Han besøgte gode Venner under Vejs og kunde godt slaa et stort Sving ud til Siden for at naa til en saadan Ven. Hvor han kom, var han velkommen, for han bragte altid noget godt med sig fra Sted til Sted. I det Stykke lignede han i høj Grad Morten Eskesen.

Men undertiden kunde det godt have sin Vanskelighed saadan at komme dumpende ind i et Hjem. For Jacob Kloppenborg anmeldte ikke sit Komme, og han regnede heller ikke omhyggeligt ud, om det kunde være passende at komme der eller der. Selv tog han jo imod Folk naarsomhelst de kom. Saaledes opsøgte han en Gang paa en lang Fodtur en gammel Ven, som han i lang Tid ikke havde set. Konen kendte ham ikke. Det var lige i Julebagningen, han kom. Manden var ikke hjemme. Jacob Kloppenborg har vist ikke fortalt meget om, hvem han var, og hvor han kom fra. Men da han spurgte, om han kunde blive her om Natten, fik han et Nej til Svar af den travlt optagne Kone. Men sidde og hvile lidt kunde han jo da. Imens kommer han i Lag med Børnene og fortæller for dem, vel sagtens noget fra Sønderjylland. Børnenes Øjne hænger ved hans Mund. Konen kan ikke lade være at lytte, og snart siger hun: »Jo du kan godt blive her i Nat.«

J. Kloppenborg som Fortæller.

Foredrag har Jacob Kloppenborg vist aldrig holdt. Og saa tit han end er optraadt som Taler navnlig ved sine egne Møder, Fødselsdage og andre Fester, saa har han vist aldrig givet sig af med at udrede en Tanke eller udbrede sig over et Emne. Men han fortalte, fortalte Bibelhistorie eller egne

Oplevelser. Tit kunde han være meget heldig med det. Der var altid Friskhed og Fart over hans Fortælling. Og vilde man bare trække fra, skulde han nok holde ud.

I Oktober 1911 skulde en af hans gamle Ven Hans Søndergaards Sønner have Bryllup oppe i Salling. Hans Søndergaard, der kun var 1 eller 2 Aar ældre men langt fra saa rask og rørig som Jacob Kloppenborg, siger ved Lejlighed til denne: »Jeg kan jo ikke gøre den lange Rejse til Bryllup. Kan du ikke rejse derop i mit Sted?« Jo det var Jacob straks rede til. Det var et stort Bryllup. Der var rejst Telt, og der blev danset en Stund. Noget over Midnat blev der imidlertid en Pavse. Musikanterne skulde have et lille Hvil og lidt Mad. I den Pavse blev en Del af den dansende Ungdom opmærksom paa en Gruppe, der var samlet om Jacob Kloppenborg, der fortalte om den Tid, da han var Lærer i Højer. Flere og flere sluttede sig til, og da Musikanterne kom igen, stod hele Flokken, baade gamle og unge, og lyttede til hans Fortælling. Musikken spillede op, men der var ingen, der dansede. Jacob blev nemlig ufortrødent ved at fortælle. Omsider var han færdig, men da var Klokken rigtignok ogsaa bleven 4 eller 4 $\frac{1}{2}$ om Morgenen. Og han sluttede med en Formaning, han tit havde paa rede Haand ved slige Lejligheder: »Lad mig nu se, at I i Morgen tidlig kommer rask ud af Sengen, naar der blive kaldt ad jer, enten I er hjemme eller ude at tjene, saa de kan være glade ved at lade jer gaa til Gilde en anden Gang.«

»Ja, det skal vi nok!« fik han jublende til Svar af sin store Tilhørerskare.

Jacob Kloppenborg forstod at feste, fordi han havde sin Glæde i Arbejdet.

Sygdom og Død.

Sidste Efteraar brækkede han uden nogen ydre Foranledning det ene Ben, mens han gik langs ad Gaden i Rødning fra Frimenighedskirken om til Vognen, der var fraspændt ved Vesterkroen. Han kom under Behandling paa Gram Sygehus. Det blev et langt og mærkeligt Sygeleje. En ung Mand havde han, de Gange jeg besøgte ham, paa hver Side og et Barn i hvert af de to andre Hjørner i Stuen. Taalmodighed og Humør var der nok af. Besøg manglede der sjælden. Jacob Kloppenborg kunde stadig fortælle og samtale, helst om det, der hørte Fortiden til. Og nu og da stemte baade syge og sunde i med en Sang. Der var ingen Ynk i den Sygestue.

— — —

Paa sin 90. Fødselsdag, den 25. Marts sov han stille hen.

Det ældste Kaldsbrev i Norden.

Af T. O. Achelis, Haderslev.

Den attende April 1521 afgav Martin Luther i den store lave Sal i Worms Bispegaard over for den mægtige tyske Kejser med Kurfyrsterne, Prælater og Herrer og en stor Mængde Folk fra Tyskland, Spanien og andre Nationer Erklæringen: »Wenn ich nicht durch die Zeugnisse der Schrift oder zwin- gende Beweisgründe überführt werde — denn ich glaube weder dem Papst noch den Konzilien allein, da sie oft geirrt und sich widersprochen haben — so halte ich mich an die von mir angeführten Schrif- ten, und damit ist mein Gewissen gefangen in Gottes Wort und ich kann nicht widerrufen, da gegen das Gewissen zu handeln weder sicher noch lauter ist. Gott helfe mir! Amen.«¹⁾

Blandt dem, som fik et uudsletteligt Indtryk af hin »schlichte, unumwundene und unanstössige Erklä- rung« var Prinds Christian, Kong Frederik I's ældste Søn. Han kom til Worms ledsaget af Johan Ranzau, paa sin store Udenlandsrejse, som den unge Prinds den Gang ikke 18 Aar gammel — efter Adelen's Sæd- vane foretog fra Danmark. Hans Ophold i det rhinske

---

¹⁾ Jfr. Paul Kalkhoff, Luther und die Entscheidungs- jahre der Reformation (1917) S. 239.

Bispesæde, Romernes Borbetomagus, fik en afgørende Betydning for den aandelige Udvikling i Norden, da Christian 1524 blev Statholder og Lensmand paa det gamle Slot Haderslevhus, som laa ved Fjordens Bredder.¹⁾

Han gjorde straks sin Indflydelse gældende her. Det fortælles, at Laurens Bøjsen i Vilstrup tiltraadte sit Embde som luthersk Præst i Aaret 1524²⁾, men denne Efterretning er aldeles usikker³⁾, ligesom de øvrige Fortællinger om Præsterne i Haderslev og Tørring Len, som antog Luthers Lære.⁴⁾

Det første dokumentariske Vidnesbyrd om Reformationens Indførelse i Haderslev Amt er følgende Kaldsbrev af 20. August 1525:

---

1) Jfr. H. Berlage, Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw.-holst. Geschichte 53 (1923) S. 3—6. Det dokumentariske Bevis for Slottets Beliggenhed skal jeg give ved en senere Løjlighed.

2) A. D. Jørgensen, Afhandlinger III 204.

3) Rhode, Samlinger S. 314; Efterretningerne er upaalidelige, f. Eks. døde Boethius efter Rhode 1527, men endnu 1547 skriver Hertug Hans til Amtmanden i Haderslev om det, »was der wirdig vnser auch lieber getrewer Magister Georg Boie von wegen seines Vater Lorentzen pfarherr zu Wilstorp an vns . . . suppliciren thut«.

4) Om Thomas Knudsen jfr. Hans Thomsens Fortale til Psalmebogen (1569) »..Mester Thomas Knudsen, som udi 44 Aar haver prædiket .. Jesu Christi rene Evangelium«, han blev altsaa i 1525 luthersk Præst, men endnu 1527 fik han et Kaldsbrev af Ribe-Bispen Iver Munk, han var derfor næppe offentlig overgaaet til den lutherske Lære; om Johan Alberti jfr. Kirkeh. Saml. 2 R. II 298.

Wy¹⁾ Christian von Gottes Gnaden Erfgenom to Norrwegen Herto²⁾ to Sleswig³⁾ Hollstein⁴⁾, Stormarn und der Dithmarschen,⁵⁾ Grave to Oldenburg und Dellmenhorst,⁶⁾ Bekennen und dhon⁷⁾ kundt hiemit⁸⁾ dessem Breve vor allermennichlich,⁹⁾ die en sehen edder hören lesen, dat Wy¹⁰⁾ dem andechtigen Ern Johannes Seferini dy Kerken tho Odensbecke¹¹⁾ mit aller Genaden, Freyheit, Gerechtigkeit und thogehöringe utt sonderen Gnaden dy tidt synes Levens verlenet hebben, und verlenen bemeldten Johannes Seferini dy Kerken tho Odensbeck also¹²⁾ dy¹³⁾ Tydt synes Levendes, mit aller Herrlichkeit Gerechtigkeit und Thogehöringe, glickh wy dyt ein ander Kerkherr¹⁴⁾ dieser Kerken vor em gehefft und gebruckhet¹⁵⁾ hefft¹⁶⁾, und ¹⁷⁾ dat he darby solicker¹⁸⁾ Kerken dat Wort Gades¹⁹⁾ predige. Wo affer nicht held et²⁰⁾, by der ergenandten²¹⁾ Kerken, wo sy dat getemet, und²²⁾ von Recht holden schall²³⁾, so wollen wy unns²⁴⁾ vorbeholden hebben, dy einem andern to verlenende²⁵⁾. Wy hebben ock vorgeandten²⁶⁾ Johannes Seferini de tydt synes Levens also befryet, unnd²⁷⁾ in unse Beschirmung uund ²⁸⁾ Schutz genomen²⁹⁾, wo der itwas vorbrecke edder fellig³⁰⁾ wur, so sollen³¹⁾ er³²⁾ alsden³³⁾ vor uns, als vor sinen³⁴⁾ Landesfürsten, der³⁵⁾ wy³⁶⁾ alle tidt³⁷⁾ mechtig to Recht erscheinen³⁸⁾ in Krafft und Macht düsses³⁹⁾ unsers Breves. Des tho verkundt med⁴⁰⁾ unserm⁴⁰⁾ hier unden upgedrugkthen⁴¹⁾ S e c r e t besiegelt unnd⁴²⁾ geven tho⁴³⁾ Hadersleven⁴⁴⁾ Sontagess⁴⁵⁾ nach Assumptionis Mariæ⁴⁶⁾ am fünften hundertsten⁴⁷⁾ und Vyff und Tvindigsten⁴⁸⁾ Jahr⁴⁹⁾. (L. S.)

¹⁾ Kaldsbrevet er bevaret i to Kopier, den første indeholder: et nedertysk Tingsvinde fra Haderslev Herred

1515 »Vriedagess nha dem Sondage, als man singet in der helligen Kerken In v o c a v i t«, dette Kaldsbrev fra 1525 og et Kaldsbrev for Nicolaus Johannes, 10. Juli 1544; den anden (betegnet som b) er ufuldstændig, men vigtige Varianter meddeles i Anmærkningen, medens Teksten følger den første (som jeg kalder a), med faa Undtagelser. 2) a: Hertzog 3) b: Sleswigh 4) b: Holstein 4) b: Ditmarschen. 6) b: Delmenhorst. 7) a: dohn. 8) b: thirmit. 9) a: allermeiniglich. 10) a: wy. 11) b: Odensbeck. Det følgende Ord: »mit aller . . . tho Odensbeck« mangler i b, Afskriverens Øine er gledet fra det første »Johannes Seferini dy Kerken tho Odensbecke« til det næste. 12) b: fortsætter her; b: alss. 14) a: de 14) b: Kerker. 15) b: gebrugket 16) a: heft. 17) b: vnnnd. 18) b: solicken. 19) b: goddes 20) mangler hos b. 21) a: ergenanten. 22) a: und. 23) b: Schaell. 24) a: uns. 25) b: toliorlenende. 26) a: vorgenanten. 27) a: und, b: vnnnd. 28) Som Anm. 27. 29) a: genommen. 30) b: felenss. 31) a: sollet. 32) a: es. 33) a: alsdenn, b: alssden. 34) a: seinen. 35) b: d e s s. 36) a: wi. 37) a: tide. 38) a: bescheinen, b: Erscheinen. 39) a: dieses. 40) b: und viessern. 41) b: up gedruckten. 42) Som Anm. 27. 43) b: To. 44) b: Hadersleben. 45) a: Sonntags, b: Sontagess. 46) agazie, en palæografisk interessant Fejllæsning af Marie; dette Sted er et Bevis for, at b ikke er lavet efter a, men efter Original-Dokumentet. 47) a: hundredsten. 48) b: Twingtigsten. 49) Mangler hos b.

Vi Christian af Guds Naade Arving til Norge, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve til Oldenborg og Delmenhorst, gøre vitterligt med dette Brev for enhver, som ser det eller hører det læse, at vi har forlenet Kirken i Vonsbæk til andægtige Hr. Johannes Sørensen med alle Nydelser, Frihed, Rettighed og Tilbehør, af besynderlig Naade paa Livs Tid, og forlener bemeldte Johannes Sørensen Kirken i Vonsbæk paa Livstid med al Herlighed,

Rettighed og Tilbehør, saaledes som den anden Sognepræst ved denne Kirke før ham det haver haft og brugt, og at han der ved denne Kirke prædiker Guds Ord. Men dersom han ikke holder det ved fornævnte Kirke, som det sømmer sig og retteligen skal holdes, saa vil vi have os forbeholdt, at forlene den til en anden. Vi har ogsaa frigivet fornævnte Johannes Sørensen, saa længe han lever, og taget ham i vor Varetægt og Beskyttelse; dersom han forseer sig noget eller staar til Ansvar, saa skal han møde i Retten for os som sin rette Landsfyrste, hvortil vi til enhver Tid er i Stand, i Kraft og Magt af dette Brev. Til Vitterlighed med vor henedenfor paatrykte Sekret beseglet og givet i Haderslev Søndag efter Mariæ Himmelfart 1525.

Denne Johannes Seferini var ikke, som man maa-
ske kunde antage efter Ordene: »glickt wy dyt ein
ander Kerckherr dieser Kerken vor em gehefft und
gebruckhet hefft« ny ansat af Hertug Christian, men
havde sikkert allerede været Sognepræst i Vonsbæk i
ti Aar, som et Sognevidne fra 1514 udviser.¹⁾ Til »Re-
genskopp i Odensbeck Kircke war schicket ... He-
derlighe man, Her Jenss Souerenss Sognd prest oc
Capellan i samme sognd«. Han hører altsaa til de
mange katolske Præster, som antog Luthers Lære.
Han giftede sig, og Kaldet forblev i 215 Aar i Fa-
milien.

Kaldsbrevets Formular er ogsaa senere benyttet
i en lidt udvidet Form. De nye Kaldsbreve til hver

---

¹⁾ Vonsbæk Kirkearkiv. Hr. Pastor Peter Møller siger
jeg min hjertelige Tak for god Hjælp ved Arkivets Be-
nyttelse.

Præst i Amtet, som vilde antage den evangeliske Lære, er jo bekendt gennem Peter Madsens Stadfæstelse som Præst i Agerskov.¹⁾ Og den samme Formular har sikkert været benyttet for de andre Sogne, som Præsterne fik i Aaret 1529.²⁾

Haderslev, 30. III. 1924.

A c h e l i s.

---

¹⁾ Rhode Samlinger S. 478/80.

²⁾ Repertorium von Documenten im Gewölbe zu Gottorff, 1671 (trykt hos N. Falk, Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes III (1826, S. 215), Nr. 30—35. Kaldsbrevet for Hygum-Præsten fra 1528 findes trykt i Supplémenter til Kong Christian III's Historie.

Fra Als i Fyrrerne.

(Meddelt af Nis Nissen, Nørborg ved Velvilje fra Frøken Marie Knudsen, Guderup).

---

1. Om Festlighederne i Nørborg, Lauensby og Havnbjerg i Anledning af Christian den 8des Kroning 1840.

Uddrag af et Brev fra Pastor Jørgen Knudsen, Havnbjerg, til hans Sødster, dateret Havnbjerg den 30. Juni 1840.

— — — »Paa Festiviteter kan Du tænke, kæreste Sødster, at det ikke manglede i Anledning af Kroningen. Saaledes var Fredagen forud et stort Selskab forsamlet i Lauensby Kro, bestaaende af Bønderne fra Havnbjerg og Lauensby med deres Koner, der først fik Kaffe og Kager og senere beværtedes med Theevand, Theevandsknægte og Skinke med Langkaal, af hvilken sidste Slags de havde fyldt tvende store Mæskekar med Kaalblade, der siden kogtes og anrettedes i en 3 Tønders Brændevinskedel. Men herved maa dog erindres, at foruden de Ældre vare og alle de Yngre indbudne til Dans om Aftenen, thi ellers maatte jo den halve Kaal være bleven levnet, eller og Gjæsterne have spist, indtil de revnede.

Næste Dag om Lørdagen var der stort Skyttelag ved Nørborg og det gik Knald i Knald med Kanoner, saa Jorden rystede under os her i Havnbjerg. Den følgende Dags Aften var der stor Assemblée hos Klubvært Petersen, Nørborg, hvor alle Sale var fulde af Gjæster, der meget herligt beværtetes med 3 Retter Spise.

Selskabet var samlet paa »Harmonien«, og alt gik som Du nok kan tænke Dig, meget harmonisk til. Ogsaa jeg skulde have bivaanet denne Fest og havde endog tegnet mig dertil, men jeg havde her et andet Selskab, som jeg ei vilde forlade, og foretrak derfor at blive hjemme.

Hvad mon dette var for et Selskab, tænker Du vist her, og derfor bør det mig at underrette Dig derom. Det syntes mig saare billigt, at Dagens Glæder, der overalt yttrede sig i de højere Kredse, ogsaa burde strække sig til Folk i det ringere, hvis Aarsag Sophie*) og jeg vare blevne enige om, at vi den Dag vilde beværte alle Almissemedlemmer i Sognet. Disse bleve da tilsagte hos os til at spise til Middag og for endmere at forhøje Festen lod jeg og de 5 Fattigforstandere med deres Koner anmode om at komme her Kl. 12. De kom da efter Anmodning, og som sagt mødte og her Krøblinge, Halte og Blinde, ja endog En lod sig med sine Krykker kjøre hertil. Selv Ellen Nyland indfandt sig og syntes ei at føle det Mindste ved at møde her som Almisselem. Degnens Datter var og tilsagt, men undsaa sig ved at komme og blev derfor beværtet fra vort Kjøkken hjemme, hvilket og var Tilfældet med 6 andre, der var for svage til at kunne møde.

Til samtlige Gjæster var dækket i Storstuen, der var smykket med Blomster, Krandse og Guirlander og Beværtningen bestod af Kjødsuppe med Boller og Klumper samt Risengryn, fed Kalvesteg med Svedsker og Stikkelsbærgrød og tilsidst Risengrød. At der ved samme Lejlighed ei sparedes paa Vin,

---

*) Hustruen, Datter af Provst Fangel, Nørborg.

kan Du vide deraf, at de tømte næsten $\frac{1}{2}$ Anker, som jeg dertil havde ladet komme fra Peter Fangel i Nørborg. Derefter fik de Kaffe med Julekager, Theevand med Hvedebrød med Smør og Honning, hvoraf de satte saa drøjt ved sig, at jeg højliggen maatte forundres, og jeg er vis paa, at den lille Mie ei formaade at nyde det Mindste den næste Dag.

Vor Karl Jens udførte Indbydelsen, og havde han ei medført en Liste fra mig over samtlige Fattige, havde de anset det hele for Spøg, saa utrolig forekom den dem efter deres Formening altfor store Ære. De forbleve hos os til Aften og forlode os hjertelig glade og med mange Velsignelsens Ønsker«.

Christian den 8.s Besøg paa Nørreals 1840.

Uddrag af et Brev fra Anne Christine Knudsen til Broderen, Proprietær K. Knudsen, Lysholm.

Hun havde dengang en Plads i Nørborg.

Nørborg, d. 16. Aug. 1840.

»Gode Broder! Vi havde ret Stads her i Tirsdags for vor kongelige Majestæt Christian d. 8. I Havnbjerg var der ogsaa megen Stads. Vor gode Onkel*) holdt først en lang Tale, som Kongen takkede meget for, derefter sang 70 Piger en Sang, som Degn Clausen i Oxbøl havde digtet. Kongen sang selv med. Her i Nørborg var det ogsaa ret højtideligt, 20 Mamseller strøede Blomster, og der var en Æresport uden for vor Dør. Kongen fik jeg ret at see, men Dronningen var ikke med. Doktor Steffens holdt en Tale paa Tysk, som Kongen ikke besvarede, men takkede paa Dansk den hele Forsamling. Da de havde raabt dyg-

---

*) Pastor Jørgen Knudsen.

tig Hurra, kjørte han op til Amtmanden, hvor han dog ikke blev længe. Dér blev han trakteret med Boullion og Chokolade. Derefter kjørte han ud i Skoven, hvor de spiste Frokost. Da denne var endt, gik Kongen udenfor Huset og drak det hele Nørreherreds Skaal, hvilket blev meget hjerteligt modtaget af alle.«

Fra det hertugelige Hof paa Augustenborg.

Uddrag af to Breve fra K. Knudsen, Lysholm til Broderen Christian ved Latinskolen i Odense.

Lysholm, den 4. Okt. 1845.

— — — »Angaaende Højtidelighederne paa Augustenborg, da ere de Dig vistnok af Aviserne bekendte, saa det er unyttigt atter her at gjentage dette, kun vil jeg her bemærke, at alt gik af med den største Orden og Rolighed paa alle Festdagene. Kun var der en Deel unge Bønderkarle fra Notmark Sogn der paa Sølvbryllupsdagen, dels om Eftermiddagen i Skoven, dels om Aftenen i Slotshaven sang en Parodi til »Schleswig-Holstein«, nemlig: »Slesvig-Danmark Sødsterland«, men som dog ingen videre Følger havde.

Ved det hertugelige Taffel paa samme Dag vare indbudte de mange fremmede fyrstelige og høie adelige Personer, blandt hvilke der var flere fra udenlandske Hoffer, nemlig fra den franske og preussiske Konge, som vare hidsendte for at lykønske. Desuden var hele Geistligheden og alle Embedsmændene indbudne. Ligeledes Deputationen fra Sønderborg bestaaende af 3 Borgere, Deputationen fra Graasten, Forpagternes, Skovfogdernes og Skolelærernes Deputationer. Endvidere Deputationen fra det Hertu-

gelige paa Als, nemlig Overførster Koenig, Forpagter Drick paa Rønhave og Skolelærer Bekker, Lysabild, samt Bøndernes Deputation fra det Hertugelige: een Bonde fra Miang, een fra Tandslet og tvende fra det Sundevedske. Bønderne gik ganske ugeneert i Slot-tets Sale blandt de mange glimrende Uniformer.« —

Lysholm, den 26. Okt. 1846.

— — — »Det er jo en afgjort Sag, som ganske er i sin Orden at der altid passerer noget i Nørborg, som gør Opsigt, hvorved de kjære Nørborgs gjøre sig — ikke berømt, som de selv indbildte sig, — men berygtede. Du har jo vist ogsaa læst, hvorledes Barber Hauer mann — »der deutsche Cerberus (Cerbeurs?),« das Schlesw.-Holst. Donnerwetter! har opført sig i Haderslev, saa at han i Glands langt overstraaler sine Kolleger. —

I »Schleswig-Holsteins« Hovedsæde, Augustenborg, var der ret Liv i Væddeløbstiden. Først havde Hertugen indbudet alle de tyske Naturforskere fra Kiel til Graasten, hvor det ikke gik meget politisk til. Siden vare de til Væddeløb, og der var ligeledes en stor Del af det slesv.-holstenske Ridderskab, deriblandt den af Kongen afviste Klosterprovst Grev Reventlow, den afsatte Amtmand Brockdorff, af andre var der flere af de afsatte Regjeringsraader fra Slesvig, Advokat Sommer og Flere. Ved Taflet paa Hertuginde ns Fødselsdag gik det især politisk til, saa det endog tilsidst udartede til Personligheder. Saaledes bleve Doktor Nielsen, Postmester Wernich, Riegels og flere tiltalte paa en upassende Maade. Der blev bragt et Fakkeltog, hvor Fischer, Augustenborg, holdt en Tale, hvori han bl. a. yttrede: »Wenn es den

Dänen einfallen sollte in unser Land einzufallen, dann wollen wir Alle eine feste Mauer um dies Schloss bilden« osv. og meget mere, saa det blev Herskabet for drøit. Dørene blev tillukkede og de trak sig tilbage. Imidlertid er det ganske vist, at alt, hvad der foretages for at fremme Schl.-Holsteinismen, det udgaar altsammen fra Hovedsædet Augustenborg. Hertugen er klog og veed at vinde sine Folk. Forresten vedbliver Kongen at være fast og at forfølge det Begyndte, saaledes at det nu ogsaa er bleven tilladt at tale Dansk i den slesvigske Stændersforsamling, som er et godt Skridt fremad.« — —

Et Valutabrev fra 1813.

Meddelt af Thade Petersen.

I sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede samlede Søfolkene paa Rømø ikke ubetydelige Kapitaler og var i Stand til at laane Penge ud til Bønder over hele det nordvestlige Slesvig. Pengekrisen i Begyndelsen af sidste Aarhundrede voldte dem da uhyre Tab. En af dem, der havde store Summer udlaant til mange forskellige, bl. a. i Brøns, Søndernæs, Rejsby, Fjersted, Gøtterup og Hønning, var Gaardejer, tidligere Kommandør, Peder Jørgen Michelsen i Toftum. En af hans Skyldnere var Kromand Jens Mathiesens Enke i Brøns, til hvem han har skrevet følgende Brev:

Rømøe, den 1ste February 1913.

Højestærede Veninde!

Hindes Brev af 26de Dec. f. A. med deri indlagte 30 Rd. D. B. B. i modtog jeg først den 24de January d. A. huorpaa tiener til Giensuar, at ieg saalidet som hindes Anden Creditor *) kan finde os tilfreds med Renterne i danske Bankosedeler under sammes nuværende ubetydelige Værdie; thi vi er uden mindste Tvivl og aldeles sikker overbeviste om, at Kapitalen til^h hindes Sal. mand eller hans Sal. fader blev af

---

*) Vistnok ogsaa paa Rømø.

Niels Pedersen With udlaant i Bare Klingende Møyn-ter, hvoriblandt var endel i Guld, men ikke Et ene-ste Dansk Bankosædel lige saa finder ieg efter min Sal. fader i hans efterladte Bog at Han har udbetalt Niels Pedersen With disse Kapitaler i Baar Grov Kourant Klingende Møyndter altsaa har ieg saa Vel som Hindes anden Kreditor hidentil taget en alt for-betydelig skade Ved at imodtage de danske Banko-sedeler i Renterne — men paa det Venskabeligste gjør Vi os hermed saa frie at forestelle Hinde, at da Vi in-gen Elskere er af Vitløftigheder, det Vi ey heller troer Hun er, men heller troer at hun paa Venskabelig maade bekuemer sig til Vort Tabs Erstattelse især for det siste aars Renter, og for fremtiden, Betaler os Renterne i Sølv med 4 procent efter Kapitalernes op-rindelige Værdi, Vi udbeder os derfor med allerførste Hindes Meening herover meddelt,

i forventning der af Hinde vor beste Hilsen

Hindes tjenestvillige

P e d e r J ø r g e n M i c h e l s e n .

Paa Kopien er tilføjet:

Da herpaa ingen svar fra hende indløb, saa Blev hende i et Brev under 27de Martz de mig tilsendte 30 rd. d. B. B. samt de 13 rd. d. B. B. og tre mark danske i smaa sædler tilbage sendt.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Folketingsmand H. P. Hansen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Indhold af I. Halvbind 1925.

Erik Skram: D. G. Monrad og Tilbage- toget fra Danevirke	Side	1—77
A. P. Tuxen: Minder fra Tandslet Præ- stegaard 1850—1867	»	78—107
Thade Petersen: Jacob Kloppenborg	»	108—146
T. O. Achelis: Det ældste Kaldsbrev i Norden	»	147—152
Nis Nissen: Fra Als i Fyrreterne	»	153—158
Thade Petersen: Et Valutabrev fra 1813	»	159—160

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. RÆKKE

II. HALVB.

1925

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Sønder-
jylland.

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Sønderjydske Aarbøger

2. Række

1925

II.

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. P. Hanssen.

Thade Petersen.

Dr. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1 9 2 5 .

Indhold.

Erik Skram: D. G. Monrad og Tilbage- toget fra Dannevirke	Side 1—77
A. P. Tuxen: Minder fra Tandslet Præ- stegaard 1850—1867	» 78—107
Thade Petersen: Jacob Kloppenborg	» 108—146
T. O. Achelis: Det ældste Kaldsbrev i Norden	» 147—152
Nis Nissen: Fra Als i Fyrrerne	» 153—158
Thade Petersen: Et Valutabrev fra 1813	» 159—160
Erik Skram: D. G. Monrad og Tilbage- toget fra Dannevirke	» 161—195
A. P. Tuxen: Minder fra Tandslet Præ- stegaard paa Als 1850—1857.	» 196—224
Johan Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Ti- den mellem de to dansk-tyske Krige	» 225—281
P. Andresen: Sundeveds bebyggelse m. m.	» 282—298
Thade Petersen: Sønderjylland 1924	» 282—316

D. G. Monrad og Tilbagetoget fra Dannevirke.

Af **Erik Skram. †**

II.

Kl. 4, 7. Febr. stod Monrad i Rigsdagsfløjen paa det i Vinterdagens Skumring lampelyse Christiansborg over for Folketingets Medlemmer. Ikke en Stol langs de grønt betrukne hestekorundede Bordrækker var ubesat, og Tilhørbænkene og Logerne i Salens Baggrund var fyldt langt ud over, hvad der var Rum til. Under dyb Stilhed begyndte Monrad at tale fra sin Plads øverst i Salen ved det korte Ministerbord nærmest Vinduerne, og den diskante, læspende Stemme lød tydeligt hen under den høje, bredt facetterede Tøndehvælvning. Han talte usandt og sandt ind imellem hinanden i vel overvejet Blanding. Den umiddelbart sandfærdige Fremstilling af sin Viden om Sagens Sammenhæng havde han opgivet, med den vilde han her lige som nys blandt Kollegerne kun komme til kort:

»Mine Herrer, jeg kan af det Indtryk, som Opgivelsen af Dannevirkestillingen har gjort paa mig selv, let forklare mig det Indtryk, den maa have gjort saa vel paa de ærede Herrer Medlemmer af Rigsdagen som paa Københavns Borgere i Almindelighed« ....
»Jeg ser mig ikke i Stand til at give Dem en Forkla-

ring af, hvad der har bevæget Krigsraadet til med 10 Stemmer mod 1 at beslutte Opgivelsen af Danevirkestillingen« . . . . »Det er mig uforklarligt, og jeg ser mig som sagt ikke i Stand til derom at meddele nogen Oplysning« . . . . »Denne Efterretning kom som et Tordenslag ikke mindre paa Als [hvor Kongen og Taleren opholdt sig] end i København« . . . . »To Hensyn havde den kommanderende General at tage, det ene: at han havde at yde et alvorligt, Nationen værdigt, Forsvar af Danevirkestillingen, det andet: at Arméen ikke blev oprevet ved dette Forsvar. Hvad der nu har gjort, at Sagen har stillet sig saaledes for ham, at han til det paagældende Tidspunkt har troet at burde forlade Stillingen, det er det, som ikke ligger klart for. Der er ingen her, som derom ved Besked, da, som sagt, det Aktstykke [Krigsraadsprotokollen] mangler, der skal indeholde de fornødne Oplysninger i Sagen. Jeg kan derfor ikke andet end aldeles billige, at min højt agtede Kollega [Krigsministeren] har besluttet at hidkalde den kommanderende General og Stabschefen for at afæske dem en Forklaring« . . . . »Et Punkt er der desuden, som særligt maa opfordre til at hidkalde den kommanderende General . . . det nemlig: at hans Beslutning om at forlade Danevirkestillingen er tagen, uden at han derom forud har henvendt sig til Krigsministeren« . . . . »Jeg vilde finde det naturligt, at selve Krigsministeren, dersom det paa nogen Maade var muligt, ikke vilde have taget en saa skæbnesvanger Beslutning uden derpaa at have erholdt allerhøjeste Approbation. Der har, saa synes det, dertil været tilstrækkelig Tid.«

Her fik Monrad den første egentlige Tilslutning fra Medlemmerne og Tilhørerne, hvilke sidste trods Formandens Advarsel livligt havde grebet ind, og til hvem Monrad havde henvendt sig nok saa meget som til Folketingsmændene. Hidtil havde han med sine mange Ord, der alle havde været beregnede paa at stille ham og Kongen paa lige Fod med de over for Opgivelsen af Danevirkestillingen uforberedte Rigsdagsmænd og Københavnere, talt til en afgjort fjendtlig Forsamling.

»Men lad os ikke dømme overilet!« fortsatte han og løftede Stemmen som frigjort fra et moralsk Tryk. »Besindigheden dømmer ikke, før Sagen er oplyst fra alle Sider. Da jeg talte med den kommanderende General, Stabschefen og dem, som staar disse nærmest, beundrede jeg dem. Der var over dem udbredt den største Koldblodighed og Rolighed, støttet paa Overbevisningen om, at en alvorlig Modstand maatte gøres ved Danevirke. Lad os derfor ikke letsindigt gaa hen og fordømme saadanne Mænd«. Raab og vrede Protester styrtede her som et pludseligt Uvejr ind over Taleren fra Tinget og fra Tilhørerpladserne. Monrad gjorde et Skridt frem, og hans Stemme skar gennem den Rest af Larmen, der nu lige som løb tilbage mod sit Udgangspunkt: »Ja, vil De, mine Herre, letsindigt gøre det, bliver det Deres Sag, jeg vil det ikke!«

Monrad havde i Brøkdelen af et Sekund faaet lagt det Ansvar for letsindig Dømmen over paa Tilhørerne, som disse ved deres Raab netop vilde fri sig for, og opnaaet at tage Afstand derfra, og styrket ved Følelsen af, at det var lykkedes ham, vedblev

han: »Jeg vil sige Dem en Ting. Et Tegn paa, at en Nation er sin Opløsning nær, det er, naar man slynger Ordet: »Førræderi« ud imod dem, som tjener deres Fædreland tro, naar man kaster Mistanke paa dem, som er beredte til at ofre deres Liv for Fædrelandet, naar der, medens Fjenden staar i Landet, og Kanontordenen høres fra den ene By til den anden, laves Gadeopløb og Tumulter, hvorved man tror at tiltvinge sig visse Beslutninger, og som gør det nødvendigt med Magt at værne om den offentlige Orden og Kongehusets Sikkerhed«.

Taleren havde nu tydelig besejret Uroen i Salen, og fra nu af lød hans Røst som fra et Stade, omgivet af Højsædestøtter: »Mine Herrer, jeg ved, at et stort Ansvar hviler paa mig. Ikke har jeg bævet tilbage for at bære dette Ansvar, og jeg siger derfor: Havde jeg Skygge af Ansvar med Hensyn til den tagne Krigsraadsbeslutning om at forlade Danevirkestillingen, sandelig, jeg skulde staa frem og skulde ikke frygte Skriget imod mig. Men det beder jeg Dem om, og jeg anraaber i den Henseende Deres Retfærdighedsfølelse, at naar Mænd, som har vist sig modige og kække i mange Feltslag . . . . tager en Beslutning, som De, mine Herrer, ikke kan forklare Dem, at De da ikke lader Mistanken falde paa dem, før deres Adfærd er oplyst, og deres Bevæggrunde ligger klart for, — og for Gud i Himlens Skyld, lad det ikke komme dertil, at Bevægelser paa Gaderne skulde være det, der udøvede Indflydelse paa Regeringens Beslutninger!«

Folketingssalen var i Ministerens Magt, og Monrad benyttede Lejligheden til at slutte af med kort at erklære, at lige saa lidt som han vilde vige for Gade-

bevægelser, lige saa rede var han til at vige som Konsejlspræsident, hvis Repræsentationen ytrede Ønske derom. Denne Erklæring gentog han kort efter i Landstinget, da han der gav en lignende Fremstilling af sit Forhold ved Dannevirke som i Folkestinget.

Begge Rigsdagens Afdelinger vedtog saa en — før Mødet redigeret — Henvendelse til Nationen om, at denne trøstige kunde forlade sig paa Rigsdagens Vilje til af Regeringen at kræve det kraftigst mulige Forsvar for Landets Ære og Selvstændighed, og Monrad, der lige saa lidt nu som i Reglen ellers, selv i afgørende Øjeblikke, følte Trang til nært personligt Samkvem med nogen af dem, han i det offentlige Liv stod sammen med, skyndte sig bort fra de mange Mennesker, der fyldte Rigsdagskorridorerne og ætilstødende Opholdsværelser, ud i Amaliegade til det gule Palæ, for at forsikre Dronningen, at hun ikke behøvede at frygte nye Forulempelser¹⁾ eller for en Gentagelse af Urolighederne fra den foregaaende Aften, han havde sørget for betryggende Foranstaltninger i saa Henseende. Dronningen, som alt var vel underrettet om, hvem der i Virkeligheden sørgede for dette, svarede ikke uden Malice, at hun ikke nærede Frygt af nogen Art, men at Hs. Højærværdighed

---

¹⁾ Ved Bortkørslen fra Gudstjenesten i Frue Kirke samme Søndag Formiddag var den Vogn, hvori Dronning Louise sad med sine unge Døtre, Prinsesserne Dagmar og Thyra (senere henholdsvis Kejserinde af Rusland og Hertuginde af Cumberland), blevet omringet af den sammenstimmende Mængde, som raabte Skældsord ind gennem de aabne Vognvinduer, og en Student (senere Præst i Nordsjælland) spyttede ind i Vognen, hvorved han ramte Prinsesse Dagmar. H. T. 8 R. V, 80.

selv vist havde Grund til at være forberedt paa et og andet fra Befolkningens Side¹⁾). Monrad tog sig dog ikke denne Advarsel nær. Han begav sig til sin Bolig paa Christianshavn, og træt af de sidste Døgns Anstrengelser gik han tidlig til Ro²⁾).

I sin Bog om Monrad fortæller Frederik Nørggaard, i Overensstemmelse med, hvad Sofus Høgsbro har meddelt³⁾), dog muligvis hentet fra anden Kilde, at Monrad bestandig senere regnede Søndag 7. Febr. 1864 »for en af de bedste Dage i sit Liv«, da han »sjældn havde følt en saadan Magt i sine Ord som den Dag«, og Sagen er trolig nok, uagtet man kunde synes, at den lidet glædelige Anledning kunde skygge over Monrads Behag ved at mindes sine Ords Magt hin Dag. Men han havde jo følt sin politiske Tilværelse truet. Han havde haft Valget mellem at

1) Marcus Rubin: Nogle Erindringer 39.

2) En Tradition om, at Monrad hin Aften efter at være kommen ud i Brogade paa Christianshavn lod Knippelsbro trække op bag sig, har det at støtte sig til, at Broen den Aften ved Politiets Foranstaltning en vis Tid har været optrukket, ved hvilken Lejlighed den led Overlast af den ved de løftede Broklapper standsede Mængde.

Politirapporten fra Christianshavns Station Mandag 1864, 8./2. lyder saaledes: Broopsynsmand Beck boende i Brogade Nr. 12, der har Opsyn med Knippelsbro, anmeldte Dags Middag paa Stationen, at der i Gaar Aftes ved den Folkestimmel, der fandt Sted paa Broen, efter at Politiet havde requireret Broen ophejset, ved denne Lejlighed er bleven itubrukken 3 Jernstænger og 2 Broklapper, som formentlig er kastet i Vandet efter at være itubrukne, hvorfor den afstedkomne Skade, efter at være istandgjort, fordres af Politiet erstattet. Gigtved, Fung. Overbetjent 55«. Ved »Broklapper« maa dog her vistnok forstaas noget andet og mindre end det, man i Almindelighed forstaar ved Knippelsbros Broklapper. Det københavnske Politis Arkiv.

3) Sofus Høgsbro l. c. 40. Fr. Nørggaard: D. G. Monrad 173.

følge den snævre Sandhedens Sti, som han var kommen ind paa i Kongens Omgivelser, og som førte brat ned fra det Illusionernes Højdedrag, der med ét Ord hed Danevirke, og hvis Egenart det rimeligvis forgæves — og i saa Tilfælde til Ødelæggelse for ham i Nutid og Fremtid — vilde koste ham hans sent vundne Indsigts yderste Evne at prøve paa at faa Folk til at begribe, og i Modsætning dertil at føre disse samme Folk uden om i de Benægtelsernes side Enge, hvorfra Udsigten til Højdedragets Eventyrdis i det væsentlige forblev uanfægtet, men hvor ganske vist den Mangel klæbede ved Maalet, man naaede, at Ret der var bleven til Uret, og han valgte det sidste, for nu gjaldt det blot om, at han var uovervunden. Det var til hans Person, at Sandheden i denne Sag var fæstet, det skulde Konge og Fædreland nok erfare!

Da han efter Møderne i Rigsdagen atter følte sig sikker i sin Stilling, var det, han sidst huskede: den brutale Omstændighed, at han virkelig havde været stillet overfor Valget mellem sandt og usandt, og havde hjulpet sig igennem med det sidste. Forøvrigt maatte nu General Meza benytte den Lejlighed, der blev givet ham, til at vende Stemningen om til Gunst for sig.

Ud paa Aftenen kom der til Brogade paa Christianshavn dragende over Langebro en Hoben Mennesker, og under Monrads Sovekammervinduer, der paa første Sal vendte mod Gaden, gav de sig til at raabe: »Ned med Forræderen!« »Hvad fik Du for at lade Kanonerne fornagle?«. »Til Helvede med din sorte Sjæl!« og andet af samme Slags, og Ministeren der var bleven vækket af Støjen, rejste sig lyttende i

Sengen og tænkte med en vis undrende Tilfredsstillelse paa, hvor ivrigt selv Gadens Folk i København fulgte med i de nationale Begivenheder, og hvilken kostbar Sum af moralsk Følelse der her, rigtig anvendt, var at regne med ved Arbejdet for Landets Fremtid. Han kastede en Slobrok om sig, og i det aabnede Vindue iagttog han den raabende Mængde¹⁾, der for øvrigt snart blev ked af Situationen, og da nogle Politibetjente kom til, let lod sig fordrive.

Da han om Tirsdagen efter denne Søndag atter stod i Folketinget, og det i Mellemtiden for alles Øjne sort paa hvidt — blandt andre Steder i Dagbladet — var blevet godtgjort, at der gabede en aabenbar Modsigelse mellem hans Omtale i Rigsdagen af Danevirkestillingens Opgivelse og de af ham i Anledning af denne Begivenhed forfattede Kongeord til Soldaterne, idet i Proklamationen Grunden til Tilbagetoget kort og godt og tydeligt nok var angivet som den truende Tilintetgørelse af Hæren, og i Rigsdagen Begivenheden var blevet betegnet af ham som ham uforklarlig, gjorde dette saa lidet Indtryk paa den nu for en Tid sindsligevægtige Monrad, at han i sit Svar dels kunde give sig Ro til at faa anbragt en rammende Spot over sine Modstandere, dels kunde benytte til Forklaring en saa vovet Omstilling af Forholdene, at han kun kunde vente at faa den anerkendt som god, saa længe man i det hele undlod at tænke Sagen igennem:

Ganske vist, sagde han, havde han i Proklamationen kunnet anføre Grunden til, at Hæren var gaaet tilbage fra sin Stilling ved Danevirke, for der

---

¹⁾ Se foruden Monrads Udtalelser i Folketinget 1864 9./2. en Notits i Politiken 1914 24./1.

stod i de Meza's Instruks, at Forsvaret af Stillingen ikke maatte føre til, at Hæren blev oprevet, altsaa, naar Tilbagetoget var tiltraadt, kunde Grunden kun [!] være, at Armeen ellers vilde være blevet tilintetgjort, [Hvilken Tillidserklæring til de Meza!] og denne Aarsag kunde han derfor rolig anføre [Hvorfor nævnede han den da ikke i Rigsdagen?]. Men naar man deraf vilde udlede, at der for ham ikke var noget uforklarligt i, at Danevirke var bleven forladt, maatte han gøre opmærksom paa, at det, der trængte »til Forklaring, til nærmere Oplysning«, var, »at man [Overkommandoen] om Onsdagen ikke troede, at Omstændighederne var saaledes, at Stillingen burde opgives, og at man 24 Timer efter kom til den modsatte Overbevisning«.

Nej! Dette i og for sig ikke særlig vanskeligt forklarlige og forøvrigt her skævt fremstillede Faktum var ikke det, man om Søndagen i København fordrede Forklaring paa —, det vidste Monrad, og det vidste hans for to Dage siden saa farlige men nu saa medgørlige Tilhørere godt. Men over for den Dristighed, hvormed han fremførte denne Tilsnigelse, veg Tilhørernes Viden til Side som en Taagebanke for et Vindstød, og i den derved frembragte Tomhed i Forestillingerne tabte sig Erindringsbilledet om, at det, man om Søndagen med saa stærk Vilje havde forlangt at forstaa, var udelukkende, hvordan det var muligt, at nogen dansk kommanderende uden Forræderi havde kunnet forlade Danevirke, saalænge blot en eneste Kanon dér endnu kunde bære mod Fjenden, og ikke den af Monrad nu fremdragne, af Tilhørerne ikke tidligere kendte, Biomstændighed ved den store Svigten, at der tilsyneladende havde været en Vaklen i Be-

slutningen. Monrads hallucinerende Evne over sine Tilhørere var atter traadt i Virksomhed.

Foruden denne Tilhørernes Tankeforbløffelse, der altsaa her fulgte med hans Ord, og som mærkeligt nok holdt sig ogsaa efter at Ordene forelaa trykte i Rigsdagstidende, havde imidlertid nogle af ham i Tirsdagsmødet fremsatte fuldkommen rigtige og selvindlysende Redegørelser bevirket, at man ikke nu og ikke nogensinde senere gik ham nærmere paa Klingen i Anledning af Modsigelserne i hans Forklaringer med Hensyn til Danevirkespørgsmaalet. Mistanken mod ham og Kongen for at have spillet under Dække med forræderiske Personer i Armékommandoen havde han paa de afgørende Steder faaet fjernet — i Periferien kunde man møde den endnu længe efter¹⁾ —, og dermed bortfaldt Interessen for Spørgsmaalet om hans Forudviden angaaende Tilbagetoget.

Konsejlspræsidenten var paany en Personlighed, man skyldte Respekt, der kom endog en Tilsætning af Varme i de Følelser, hvormed man nu i Rigsdagen hørte paa ham efter de urigtig anbragte Beskyldninger for Forræderi, han havde været Genstand for, og Monrad mærkede det. Han havde straks benyttet sig af den for ham gunstige Luftning, der gik gennem Folketingssalen, og havde spottende holdt frem til Beskuen de »Ledere af den offentlige Mening« — Re-

---

¹⁾ Fru Julie Winther, Christian Winthers Hustru og Monrads Svigerinde, skriver t. Eks. 1865 27./4. til Carl Snoilsky, at hun véd med Vished, »at vi ved Danevirke blev forraadt«, Prøjerne havde lovet, at blev blot vore Tropper trukket tilbage, skulde Kongen faa Holsten og Slesvig i Personalunion. Det var dog »det konge- og adelige Parti«, som her skulde have været paa Spil, ikke Monrad. Carl Snoilsky och hans Vänner I, 179—180.

daktørerne Bille og Ploug, Medlemmer henholdsvis af Folketinget og Landstinget —, der i deres Avisartikler i Dagbladet og Fædrelandet med en Voldsomhed uden Lige og en forstokket Blindhed, som fornægtede alt Ansvar, havde hidset Stemningen i København op saa vel mod Monrad som mod Kongen og Generalerne for derpaa, da Gadetumulterne tog fat, at mane til Ro: »Det fremkalder næsten et Smil hos mig,« sagde han, »naar jeg tænker paa deres Adfærd, thi der fremstiller sig for mig Billedet af, at man holder en tændt Lunte til en Krudttønde og da siger: Spring ikke, lille Krudttønde, thi det gør stor Skade, om Du springer«.

Det var dette muntert lydende Svar paa de fanatiske Angreb mod ham, som Datiden mest holdt sig til, naar Talen kom paa Monrads Optræden efter Dannevirkedagen, og blandt andet for dette Svares Skyld glemte man at lægge Mærke til, at nogenlunde den samme Fremgangsmaade, som han paaviste hos sine Modstandere, benyttede han selv overfor de Meza, ganske vist ikke i Blinde og i Ophidselse, men i den bestemte Hensigt, som lykkedes, at vinde Indgang hos de mod de Meza og ham forud indtagne Iagttagere. Først fremstillede han (mod bedre Viden, det er en Sag for sig) Generalens Handlemaade ved Dannevirke som værdig til at fremkalde dennes øjeblikkelige, om end naturligvis til en Begyndelse foreløbige, Fjernelse fra Overkommandoen og til Krigsministerens nøje Undersøgelse, og derpaa udbryder han: Men lad os ikke letsindigt gaa hen og fordømme en saadan Mand! Og da der opstaar Uro i Forsamlingen, hvad Jesuitismen i Ministerens Ord ikke er uden Skyld i, svinger han sig op til en efterhaanden næsten

serafisk Højde, hvorfra han ikke stiger ned, før han kan gøre det som Sejrherre først over sin egen Beskæmmelse ved den anvendte Usandfærdighed og dernæst over Stemningen i Forsamlingen.

Monrad var kommen frelst gennem Danevirkedagenes Brænding. Der var imidlertid det pinlige Spørgsmaal om General Meza og Oberst Kauffmann tilbage. Værre dog end denne Anledning til moralske Sting virkede paa ham Tanken om hans Forhold til Kongen. Majestæten havde ifølge sin Natur og sine øvrige Forudsætninger ikke megen Mulighed for at forstaa Tilladeligheden af en af politiske Grunde foretagen større Omgaaen af Sandheden, denne altsaa opfattet rent borgerligt. For hvor var i denne Forbindelse, ret beset, Sandheden at søge? Og i det foreliggende Tilfælde vilde det blive saa meget sværere at bibringe ham denne Forstaaelse, som den af hans Minister valgte Udvej bort fra Vanskelighederne førte i stik modsat Retning af den, hvori hans Vilje gik. Han var jo i alt for ringe Grad tilbøjelig til at tage Hensyn til den Fare, der i selve Hjemlandet truede hans Dynasti, men som Førsteministeren uafsladelig maatte have for Øje i sine Beslutninger.

Monrad saa dog intet Middel til, hverken aabenlyst eller under Haanden, at forandre sin og Ministeriets Holdning i denne Sag. De Røster, der ude i Folket blandt mere eller mindre sagkyndige havde hævet sig til Forsvar for det frivillige Tilbagetog fra Danevirkelinjen, og som fra lignende Hold kunde formodes fremdeles at ville blive rettet imod den opfanatiserede Folkestemning, var for svage til, at et Ministeriums Chef derpaa kunde bygge noget som helst,

hvor megen Ret og Rigtighed de end forkyndte. Krigsministerens Vrede faldt sammen med Nationens Vilje og maatte — i alt Fald foreløbig — blive Rettesnoren for Regeringens indre Politik.

Men alt vel overvejet, hvor meget hellere vilde han nu ikke i al Naturlighed have udnyttet det Klarsyn, han mente at have vundet, da han med Oberst Kauffmanns Haand i sin stod paa Flensborg Gade. Havde han ikke da følt en velgørende Ro ved Forestillingen om, at den blinde og derfor ofte vaklende Forsynstro i rent menneskelige Ting, i Farens Stund burde vige Pladsen for Tilliden til den Hjælp, der var at finde i erfarne Mænds rolige Beslutningsevne? Havde han kunnet holde sig alene til denne Oplevelse, vilde han først og fremmest nu have opnaaet den personlige Tilfredsstillelse at holde det oppe, som han umiddelbart ansaa for det rette, og dernæst vilde Kongens Gunst have været ham sikkert bevaret. Som Forholdene imidlertid havde stillet sig, maatte han imødesee Kongens Tilbagekomst til København 10. Febr. med en Spænding, der var ham højlig imod. Den var langt under hans Værdighed, han, der for blot at mindes det sidste, for nogle Dage siden Ansigt til Ansigt med Folkets udvalgte let havde hævdet sin Overlegenhed.

Ved Mødet med Kristian 9. om Onsdagen 10. Febr. blev derfor de yderst forbeholdne Miner, der bag den officielle Høflighed vistest ham, hos ham, kun for Luft at regne, og efter en kort Ordveksel fik han det formelle Samtykke til Afholdelsen af det Statsraad, han havde indkaldt til næste Dag. Intet tydede paa Modstand fra Majestætens Side mod hans storpoli-

tiske Planer, der nu udelukkende kunde gaa i krigersk Retning.

I dette Statsraad 11. Febr. foreslog altsaa Monrad i Overensstemmelse med de af Folketinget og Lands-tinget Søndag 7. Febr. vedtagne Beslutninger, at »hele Landets og Folkets Kraft skulde opbydes for at [det kunde] fortsætte Krigen og efter bedste Evne væрге sig mod Tysklands Voldshandling«, og For- slaget var saa hurtig vedtaget som fremsat. Men mærkeligt nok, den Vedtægt, som bød, at hvad der foregik i et Statsraad, skulde i Indlandet, indtil andet bestemtes, forblive »geheimt« — med Hensyn til Ud- landet forholdt man sig efter Lejlighed anderledes¹⁾ —, blev foreløbig ikke brudt. Monrad havde dog udtryk- kelig formet sit Forslag med Tanken ikke alene paa selve det Anliggende, det her drejede sig om, og paa Danmarks Stilling i Europa, men ogsaa paa det Ind- tryk, Beslutningen vilde gøre i Landets krigersk stem- te offentlige Mening. Den sejglivede Mistro til ham og Kongen angaaende deres Forhold til Krigsførelsen skulde forsvinde! Og det varede dog en halv Snes Dage, inden Folk, tilmed ved en tilfældig fremkaldt Oplysning i Berlingske Tidende, fik positivt at vide, hvad der i Statsraadet var blevet besluttet²⁾. Paa anden Haand havde man naturligvis i de mere eller mindre indviede Kredse faaet tilstrækkelig Under- retning.

Men hvor alvorligt Monrad end følte Beslutnin- gen om, at Krigen skulde med ham i Spidsen for

---

¹⁾ Ved denne Lejlighed gav Monrad øjeblikkelig den svenske Gesandt i København, Grev Hamilton, Underret- ning om den fattede Beslutning. H. Hamiltons Brefsam- ling II, 144.

²⁾ Berlingske Tidende Aftenudgave 1864 20./2.

Nationen føres, om nødvendigt, med Benyttelse til det yderste af Landets samlede Kræfter, gik det hverken ved denne Lejlighed eller senere under Krigen op for ham, at uden umiddelbar Samvirken mellem ham som Leder og Nationen som ledet lod dette sig ikke udføre. Monrad havde i Januar talt til de fremmede Gesandter og Udsendinge i København om at »rejse Folket« — *lancer le peuple*¹⁾ —, men aldrig forekom der i hans Ministertid blot et Forsøg fra hans Side paa at virkeliggøre en saadan Plan.

Han forblev i sin officielle Ministerham som den af Kongen kaldede. Han var selvfølgelig tilgængelig for sine Kolleger, men søgte sjældent dem, talte derimod ofte og gerne med de fremmede Gesandter i København og nu og da med enkelte foretrukne indenlandske Raadgivere som Tscherning, Andræ eller Balthazar Christensen og passede uden at trættes, indtil den sidste Smaating, de tre eller fire Ministerier, som til forskellige Tider, dog med fremragende Hjælp, var ham underlagt — i Finansministeriet var C. E. Fenger, i Udenrigsministeriet P. Vedel Direktører. Han var tidlig og sent hos Kongen med Beretninger om alt muligt, førte Forsædet i Ministerraad, forhandlede med Rigsdagen og dens Udvalg, senere med Rigsraadet, og enkeltvis med Medlemmer af disse Forsamlinger og talrige udenforstaaende, gav villig Audiens og traf nu som før et Utal af Afgørelser. Han tumlede bestandig med Planer angaaende Landets største Anliggender, stundom ogsaa angaaende Landets mindste, men naar undtages den hastig fattede og gennemførte Beslutning Søndag 7. Febr. om Mødet med Repræsentanter for Københavns

---

¹⁾ Neergaard II, 986.

Borgere og Landets Akademier var enhver Tanke om at træde i umiddelbar Forbindelse med Nationen som saadan ham fjærn. End ikke Pressen benyttede han, skønt det havde ligget nær for ham som gammel Journalist at have husket dens Betydning. Særlig i Slesvig og Syddjylland var der Længsel efter at faa Ord fra den høje Regering at høre, Monrad tænkte ikke derpaa¹). Med al sin Handlekraft var han Konsejlspræsident, dernæst Finansminister og Udenrigsminister osv., men udenfor denne Ramme traadte han ikke.

Forøvrigt var det Beslag, der nu efter Regeringens højtidelige Beslutning skulde lægges paa Landets og Folkets Kraft, for en almindelig Borger vanskeligt at spore. Hæren var, tildels mangelfuldt udrustet — det kom hurtigt op, at den blandt meget andet manglede baade Heste og Transportmidler —, forlængst sendt i Felten, men paa Københavns Gader og i andre Garnisonsbyer gik der Tusinder af halvuniformerede Forstærkningsmænd og drev, ikke at tale om, at Garden blev i Hovedstaden og trak paa Vagt som sædvanlig. Af Rigsraadet var der i December 1863 bevilget ialt 30 Millioner Kroner, der var en »svævende« Statsgæld paa omkring 12 Millioner Kroner, og nu var der i Rigsdagen forelagt et Lovforslag om en saare skaansom Krigsskat, der var vedtaget et lille Tillæg til den lave Spiritusbeskatning, og der bebudedes forlods Indkaldelse af

---

¹) I nationale Kredse savnede man vejledende og støttende Opraab fra Statsstyrelsen til de mange i Slesvig, som under den fjendtlige Besættelse af Landet ønskede uden alt for stor personlig Ulempe at vise deres mod Danmark trofaste Sindelag.

næste Aars værnepligtige. Man var i Krigsministeriet optaget af at skaffe sig det uomgængeligt nødvendige fra Haanden, uden at Tempoet var sat væsentlig op. Krigsministeren formaaede ikke — som Monrad senere klagende har udtrykt det — at »gøre Nat til Dag«¹⁾, og i Marinen var efter Tidens Vilkaar »hurtig Udrykning« et ukendt Begreb, hvad forøvrigt Aarstiden ogsaa vanskeliggjorde. Folket passede sit Arbejde og sine Fornøjelser, man læste sine Aviser og samlede villigt ind Penge og alle Slags Fornødenheder til Soldaterne og lod saa den væbnede Magt og dem, der stod for Styret, om at røgte Krigens Opgaver, medens dog i visse Egne af Jylland de enkelte Husstande gjorde sig rede til at tage mod Fjendens Besøg. Yderligere skete der intet. Heldigvis syntes Fjenden foreløbig heller ikke at have travlt.

12. Febr. lod Quaade saa udgaa til Danmarks diplomatiske Agenter i Udlandet en Depeche, som klart angav Grundene til, at den danske Hær havde forladt Danevirkestillingen for at besætte Forsvarslinjen ved Dybbøl: Aarstidens overordentlige Strængthed, de uophørlige Nattevagter og Troppernes store Udmattelse, sammenholdt med Fjendens betydelige Overmagt, havde nødvendiggjort Bevægelsen. Nu stod Hæren i Fjendens Flanke bag en befæstet Linje, der ved sin Beliggenhed ved Havet forenede alle de Fordele, som Landets geografiske Forhold tilstedede, og Krigen vilde blive ført saa længe, indtil Tingenes tidligere Stilling var blevet genoprettet.

Den oprindelige Overkommandos Opfattelse af Forholdene var umiskendelig i den første Del af

---

¹⁾ D. G. Monrad: Politiske Breve Nr. 1—4, 82.

denne Depeche, som Monrad efter Aftale tog imod fra Quaade, som den bødes ham: den var med den aabenbare Blotstilling af Krigsministerens Optræden overfor General Meza heldigvis ikke beregnet paa at komme til de øvrige Ministres eller til Offentlighedens Kundskab — foreløbig. Og ligesom disse Oplysninger var rigtig affattede til Brug i Udlandet, var de i Overensstemmelse med hans eget Forsøg paa Forklaring af Tilbageetog i Ministermødet 7. Febr., hvilket altsaa ikke kunde og ikke skulde tilsløres under Samtalerne med Quaade, bag hvem desuden den i dette Spørgsmaal saa nøjeregnende Konge stod. Man fik saa se, hvad der senere i denne Sag skulde ske.

— General de Meza, der sammen med Stabschefen, Oberst Kauffmann, var kommen til København Dagen før Kongen, indsendte efter Ordre til Krigsministeren 15. Febr. sin Redegørelse for, hvad der havde bevæget ham til at befale Danevirkestillingens Opgivelse, og Redegørelsen endte med følgende Ord: »Jeg havde derfor... kun Valget mellem enten at tiltræde en frivillig ved strategiske Grunde motiveret Tilbagegang eller, med ringe Udsigt til endnu i faa Dage at modstaa Fjendens Angreb, at blive tvungen til en Retræte, hvis Følger var uberegnelige, og som efter min Anskuelse maatte føre til Hærens Opløsning og Tilintetgørelse. Jeg valgte det første og venter for min Beslutning Armeens, Landets og Regeringens Tak, saa snart de meget naturlige smertelige Forestillinger og Følelser, med hvilke Landets gamle og eneste Grænseværn ses overladt i Fjendens Vold, har indrømmet den rolige Betragtning af Forholdene den Plads, som den under Landets alvorsfulde Situation har Krav paa«. Og Krigsministeren

blev han ikke mere velsindet, end han i Forvejen var, ved denne Tiltale fra oven nedad.

Men endnu mindre fandt Ministeren Behag i de Bemærkninger, hvormed de Meza afsluttede denne Del af sin Skrivelse: »Deres Ekscellence vil erkende, at det under de givne Omstændigheder ej heller var tilraadeligt at indhente Krigsministeriets eller Regeringens Bemyndigelse.... Det besluttede Skridt laa indenfor den mig med Armeens Overkommando anbefroede Myndighed, og jeg kunde hverken ønske, at Usikkerhed og Vaklen indtraadte under Udførelsen deraf, eller tragte efter selv at afkaste og saaledes at overlade Ministeriet et Ansvar, som min Overbevisning gav mig Ret, Mod og Kraft til at bære«. ¹⁾ Dette stolte Sprog kunde mulig, selv under de for Haanden værende Forhold, hos Monrad have fundet den Forstaaelse, det paa en Maade forudsatte, men til den aandelig saa meget snævrere anlagte Lundbye passede det ikke. Han erklærede sig i en Skrivelse af 18. Februar for utilfredsstillet særlig netop med Forklaringen af Aarsagen til, at han ikke umiddelbart efter Krigsraadets Afholdelse havde faaet Melding om den fattede Beslutning, og krævede nye Oplysninger. Disse fik han delvis i et Svar af 20. Febr., som baade i Realiteten var indgaaende og i Tonen afvisende. ²⁾

Dagen før havde Lundbye sendt den fungerende Overgeneral Lüttichau den meget uvelkomne Ordre, der imidlertid til Trods for Generalens Protest maatte lystres, at nedsætte af Hærens Personale tre Kommissioner, der skulde undersøge »den [af de Meza i sin

¹⁾ Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1864 I, Bilag 109—116.

²⁾ Sammesteds 116—117, 118—122.

Redegørelse] paastaaede mangelfulde Tilstand, hvori Armeen havde befundet sig, og allerede 4 Dage efter Fjendtlighedernes Udbrud«, hvilke Kommissioner var tænkt som Midler til at skaffe Materiale til Veje imod de Meza, men hvis Undersøgelse hurtig formede sig som en Anklageakt imod Ministeriet for den Maade, hvorpaa dette havde forberedt Felttoget¹⁾).

Men samme Dag som de Meza havde afgivet sin sidste Skrivelse til Krigsministeren, sendte han denne et Brev, der blev Begyndelsen til Enden paa Striden mellem disse to og ulykkeligvis samtidig Udgangspunktet for den nedadgaaende Linje, som Krigsbegivenhedernes Kurve i 1864 beskrev paa vor Histories Tavle. I dette Brev udtalte de Meza Forventningen om nu efter de fyldestgørende Forklaringer, han havde indleveret, at modtage Regeringens Tilkendegivelse af hans »Handlemaades fuldkomne Berettigelse og Betimelighed« og Ordre til »som snarest« med sin Stabschef at vende tilbage til Armeen for paany at overtage Overkommandoen: i modsat Fald forbeholdt han sig »som Ærespligt og i Sandhedens Interesse« at offentliggøre de mellem Ministeren og ham vekslede Skrivelser.²⁾

Forholdene maatte i Sandhed være vredne stærkt af Led, for at den ellers under alle Hændelser rolige General kunde forglemme sig i den Grad, at han kunde true sin Minister med eventuelt at overgive til Offentligheden tjenstlige Dokumenter, men Tilstanden var ogsaa ret utaalelig for den i høj Grad ærekære de Meza. Han var vedblivende i den Presse, som bestemte

---

1) P. N. Nieuwenheus: Krigsproblemet 340 og Rigsraadstidende 1864 Tillæg B. Sp. 147—320.

2) Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1864 I, Bilag.

den offentlige Mening i Danmark, foruden i saa godt som alle indflydelsesrige Kredse uden for Hæren og Hoffet, Genstand for ondartede Angreb, der i Kraft af disse Modstanderes Uvidenhed om Sagens virkelige Sammenhæng fik Præg af næsten barok Perfidi, og Krigsministeren syntes besluttet paa, hvad der end kom til at foreligge, og uden Hensyn til de skadelige Virkninger af en midlertidig Besættelse af Overkommandoen, at trække Afgørelsen i Langdrag, saa at Generalen ikke, mens det var Tid, kunde faa Oprejsning for den Tort, der var overgaaet ham. Og pint mere end nogen vidste, begik han da den store taktiske Fejl, som hans Modstander ikke var sen til at benytte.

22. Febr. indsendte Lundbye til Kongen de Meza's afsluttende Brev med en Skrivelse, hvori han meddelte Majestæten, at uanset, hvordan Undersøgelsen angaaende Tilbagetoget faldt ud, maatte han betragte det som umuligt at genindsætte i Overkommandoen en Mand, der optraadte overfor Krigsministeren paa den i Brevet angivne Maade, og at der derfor næste Dag fra Krigsministeriet vilde udgaa Bestemmelsen om, at de Meza endelig skulde fratræde sin Post.

Men her begik Krigsministeren paa sin Side i sin Forhippelse efter at drage Fordel af det Overtag, han havde faaet, et Fejlgreb, som kunde have fældet ham, hvis han ikke i rette Tid havde faaet Hjælp. Kongen var paa ingen Maade til Sinds at finde sig i den Tilsidesættelse, der laa i her af Krigsministeren at blive berøvet den afgørende Stemme, og umiddelbart efter Modtagelsen af den krigsministerielle Skrivelse udbad han sig af Ministeren skriftlig fornøden Forestilling i Sagen. Da denne saa Dagen ef-

ter allerunderdanigst blev indgivet, forlangte Majestæten fyldigere Oplysninger, samtidig med at han paalagde Krigsministeren i Kongens Navn at tilkendegive Generalen, at han havde fejlet ved at udtale sig over for sin Minister som sket var.

Kongen vilde ikke lade de Meza falde. Generalen havde for det første ubetinget Ret i den for Krigens videre Førelse saa afgørende Beslutning, han havde taget, hvad Kongen umiddelbart efter Begivenheden jo havde tilkendegivet ham som sin — det vilde for Majestædens private Forestilling sige: den egentlige Krigsherres¹⁾ — Mening, de Meza havde dernæst samtlige højere kommanderendes Tillid, og han havde vist, at han foruden det strategiske Overblik og det store Soldatermod besad den sjældne Egenkab, til Trods for sin maaske endog sygelige Ærekærhed, ikke, naar det gjaldt, at frygte den offentlige Mening.

Da der i Krigsraadet 4. Febr. af en Deltager var blevet slaaet paa, at man dog, ved hvad man her besluttede, burde tage under Overvejelse de Forventninger, Nationen nærede til det ved Danevirke opstillede Forsvar, havde de Meza svaret: »Vi staar ikke her for at give en Forestilling, der kan vinde Tilskuernes Bifald, vi er her for at benytte de til os betroede Stridskræfter paa den Maade, der bedst fører til Maalet«, og dette Svar var kommet til Kongens Kundskab.

Naar derefter ikke blot den uvidende Mængde, men ogsaa den i sin personlige Magtfølelse skuffede

---

¹⁾ Se Chr. E. Reichs Dagbog for 1864 19/5, D. Mag. 6 R. II, 171 ff.

Krigsminister gik angrebsvis til Værks imod Generalen, var det Kongens Opgave at træde beskyttende til, saa meget mere som hans til Tider stærkt eksalterede Konsejlspræsident ¹⁾ med Iver foreholdt ham, at det af indrepolitiske Grunde var nødvendigt at give Generalen Afsked. Hvilket demoraliserende Indtryk vilde dette ikke gøre i Hæren! Det kunde umuligt være klogt hverken i det korte eller det lange Løb paa dette eller andre Omraader at lade Uretten sejre.

Kongen blev styrket i sin Beslutning ved Meddelelsen om, at der til ham vilde indgaa et Andragende fra samtlige i de øverste Kommandoposter ved Dybbøl ansatte Officerer om snarest muligt at faa General de Meza tilbage i Overkommandoen. Andragendet var tiltraadt af selve den midlertidige Overgeneral, hvem Andragendet reglements-mæssigt havde passeret, og det skulde nu gaa den tjenstlige Vej gennem Krigsministeriet. Men her blev det standset, officielt kom det aldrig til Kongen. Krigsministeren gav tværtimod efter nogle Dages Forløb de andragende højtstaaende Officerer en skarp Tilrettevisning for deres Indblanding i et Spørgsmaal, der laa helt udenfor deres Raadighedsomraade.

Krigsminister Lundbye kunde gøre dette, fordi han i Mellemtiden havde faaet sine egne usikre Forhold bragt i Lave. Han havde været nødt til at forelægge Kong Kristian Valget mellem ham som Krigsminister og de Meza som Overgeneral, og Kongen havde ikke et Minut været i Tvivl om, at han vilde vælge den

---

¹⁾ H. T. 8 R. V, 80.

sidste Udvej¹⁾. Men saa optraadte Konsejlspræsidenten.

Monrad havde hidtil overfor Majestæten efter sin egen Mening været tilbageholdende i Spørgsmaalet om de Meza. Det havde for ham været som Svien i Saar. Han skulde her tilføje den af Land og Rige i saa høj Grad fortjente Hærfører en Uret, der tilmed, stærkt til Aars som denne Mand var, for hans Vedkommende vilde forblive uhjælpelig, og i denne Uret — dette smertede ham maaske endnu mere — skulde han inddrage de Mezas kloge Stabschef,²⁾ den Officer, som ved Ord og Holdning havde givet ham en Forstaaelse af, hvad Krig og Kommando var, som han aldrig vilde miste. Men han kunde ikke andet. Han formaaede ikke at løse den Opgave, der af Forsynet var blevet ham betroet, hvis han i Spørgsmaalet Meza valgte at gaa med Kongen imod, foruden i det væsentlige sit eget Ministerium, det Flertal af Befolkningen, der hidtil havde haft den afgørende Indflydelse paa Bestemmelsen af Danmarks Skæbne, og som var lidenskabelig besluttet paa at bevare denne Indflydelse. Den Omstændighed, at dette Flertals Opfattelse her beroede paa en Fejltagelse, var det ham jo forlængst klart kunde ikke være afgørende. Opgivelsen af Danevirkestillingen var en Gang for alle at betragte som en symbolsk Handling: De, som billigede Tilbagetoget, var de i

---

1) Den franske Gesandt i København Dotézac fortæller i en Indberetning til sin Chef Drouyn de Lhuys af 1864 6/3, at han paa en Spadseretur har mødt Kong Kristian 9. som opfordrede ham til at slaa Følge, og at Kongen for ham bl. a. har udtrykt la tristesse profonde, avec laquelle il a du céder à la volonté du Cabinet demandant la destitution du général Meza. Les origines II, 90.

2) D. G. Monrad. Politiske Breve, Nr. 1—4, 67.

national Henseende ligegyldige, de, der angreb det, var de af Tanken paa deres danske Fædreland grebne. Ve den, der gik mod disse sidste!

Og nu med et, lige som ved en højere Styrelses Medvirken, gav Begivenhederne ham Løsningen af den haarde Knude i Hænde. General Meza's sidste Optræden over for Krigsministeren gjorde Generalen umulig som Hærfører: efter dette Brev var det ikke til at overse, hvad han i en eller anden ny krænket Stund kunde forlange som Oprejsning. Og desuden: fik Meza nu Medhold, vilde det, saaledes som Sagen var drevet paa Spidsen, bortset fra alt andet, betyde en saa stor Sejr ikke blot for ham personlig, men for Hærens Overkommando nu og bestandig, at den virkelige Overledelse af Krigen og dermed af Landets Stilling mellem Staterne vilde glide ud af Regeringens Hænder og havne i Generalernes Raad. Ministeriets Chef maatte her skride ind.

Monrad havde lige saa lidt som Krigsminister Lundbye Blik for den moralsk ødelæggende Virkning, som denne Fjerneise af Overgeneralen maatte faa paa Hærledelsen — og Lammelsen i 1864 af vor Overkommandos Selvtillid og Foretagsomhed kom os i Virkeligheden dyrt at staa —, og med sin hurtige Vilje til at anse for rigtigt, hvad der i det givne Øjeblik passede ham, oversaa han nu, hvad han ellers fuldt ud anerkendte, i det mindste i Teorien, den Forskel, der var og altid maatte være, paa de Beslutninger, der i Krigen afgørende Øjeblikke skulde tages af den kommanderende ved Fronten, og de Bestemmelser angaaende Krigen Maal og Mening, som hørte hjemme i Statsraadet.

Monrad stillede sig altsaa ved Krigsministerens Side og gjorde dennes Forbliven i Ministeriet og General de Mezas endelige Fjernelse fra Overkommandoen til et Kabinetsspørgsmaal. Han beregnede, at han herved ikke satte meget i Vove, Kongen vilde ikke kunne finde en Mand, der vilde være i Stand til at danne et Ministerium med General de Mezas Genindsættelse i sin Post som Programhandling. Og vel vilde hans Forhold til Kongen, lidet godt som det desværre var blevet, ved denne hans Optræden yderligere lide Skade — hvilket var en Skæbnens Ironi, idet den Regeringsbeslutning, han ved sin Handlemaade vilde fremtvinge, meget mulig vilde blive den, der reddede Dynastiet Glücksburg fra Fald — men der skulde og vilde for ham blive Lejlighed til at vinde den tabte Gunst tilbage! Tiden var for stor til, at han skulde falde for et personligt Lapperis Skyld, og andet var der her til syvende og sidst ikke Tale om.

Uhensigtsmæssigt vilde det i denne Anledning ikke være at benytte den sig frembydende Lejlighed til over for Kongen og dennes Omgivelser en Gang for alle at vise den skarpe Klo. Han havde hidtil været for blød baade i Adfærd og Tænkemaade.

Lørdag 27. Febr. havde Kongen til endelig Overvejelse Bestemmelsen angaaende de Meza's og Ministeriets Skæbne, og Monrad skulde samme Dag i Landstinget besvare en Forespørgsel, der i høj Grad berørte dette Anliggende, nemlig Spørgsmaalet om, hvorvidt Danevirkesagens Aktstykker i en nær Fremtid kunde blive tilgængelige for de lovgivende Forsamlings Medlemmer. Parlamentarisk Sædvane og Sømmelighed paabød Monrad ved dette tilfældige

Sammentræf at sørge for, at han blev fritaget for at besvare Forespørgslen netop denne Dag, enten ved, at den toges ud af Dagsordenen, eller, hvis ikke det let lod sig gøre, ved, at der gaves ham Lejlighed til i Korthed at erklære i Tinget, at Sagen ikke var endelig afgjort, som Forudsætningen var, da Besvarelsen af Forespørgslen berammedes til denne Dag, men at den ventelig snart vilde blive det, og at Ministeren da, for saa vidt han til den Tid fik med disse Ting at gøre, skulde stille dens Akter til de Herrer Medlemmers hensynstagende Raadighed.

Men i Stedet for at indtage en saadan Holdning, indlod Monrad sig paa selve det brændende Spørgsmaal og gav sig til ordrigt at meddele, at »de to Mænd, Overgeneralen og Krigsministeren« var kommet i et saadant Forhold til hinanden, at de umuligt kunde arbejde sammen »efter mit Skønnende derved, at den Mand, hvem Overkommandoen har været betroet [saaledes betegnede Monrad nu den Mand, han 7. Februar »beundrede«], dels har omgaaet Krigsministeren og dels har stillet sig over ham«. »Spørgsmaalet foreligger nu«, fortsatte Ministeren, »til Kongens Resolution, og jeg er overbevist om, at hvad Resultat Hs. Majestæt end maatte komme til med Hensyn til dette Spørgsmaal, saa vil der ikke kunne være Tale om andet, end at Armeen med fuldkommen Tillid vil modtage Hs. Majestæts allerhøjeste Beslutning¹⁾. Da det vil være urimeligt at antage, at der med denne sidste Floskel ikke skulde være ment andet end den Selvfølgelighed, at Hæren ved ethvert lovligt Paabud fra oven vilde lystre, ligger det nær at

---

¹⁾ Rigsdagstidende 1864. Landst. Forh. Sp. 719.

forklare Ytringen derhen, at Monrad modsætningsvis har villet slaa paa og minde Kongen om, at der uden for Hæren stod et Folk, der ikke vilde taale de Meza i Spidsen for Forsvaret, og at Hs. Majestæts Konsejlspræsident havde sagt ham det og stillet sig paa bred fælles Grund med det Samfund, det laa i Kongens dyreste Interesse at vinde. Hs. Majestæt vilde derfor allernaadigst behage at se sig vel for, naar Allershøjst Samme i disse Dage tog en Beslutning.

Monrad lagde derefter Sigtet mod de Herrer ved Hove, militære og andre, som havde Kongens Øre. Det var blevet ham meddelt, fortalte han, at en højtstaaende Officer — Navnet havde han ikke faaet at vide — skulde have ytret, at hvis denne Sag fik en Afgørelse, som ikke stemmede med hans, Officerens, Ønske, maatte han forlange sin Afsked. Ministeren vilde imidlertid benytte Lejligheden til her »gennem Offentligheden« at svare denne Officer, at skulde Tilfældet indtræde, vilde han anse en Afsked uden Pension for at være »en overordentlig mild, ja maaske en meget for mild Behandling«, og Tinget, der, samtidig med at det med en vis Beklemmelse havde været Vidne til Ministerens Brud paa god Tone i det nære Forhold mellem Landets høje og allerhøjeste Myndigheder, begærlig havde taget imod de Oplysninger, Monrad med Omsigt havde givet til Bedste, fik her Luft i forskellige Bifaldsraab. Det gjorde derved Fyldest for den Hensigt, hvormed disse Bemærkninger var blevet fremsat. De Herrer ved Hoffet og i Nærheden deraf skulde have at vide, at der overfor dem stod en Mand, som ikke havde i Sinde at lægge Fingrene imellem, hvis de kom ham paa tværs, og at selv det forholdsvis varsomme Landsting i saa Henseende villig støttede ham.

Lidt over en Time efter den her skildrede Tildragelse i Rigsdagens Førstekammer stod Monrad højtidelig ved Kongens Side i den blaa Sal paa Christiansborg for som Majestætens mest betroede Raadgiver at bistaa denne ved Modtagelsen af den samlede Rigsdag, der under Udfoldelsen af et stilfærdigt Ceremoniel paa denne Dag overbragte Kongen en Adresse og modtog det Svar, Kongen gav sin tro Rigsdag¹). Var der ikke hos Ministeren under disse Omstændigheder en ubehagelig Følelse forbunden med Udførelsen af hans officielle Gerning, men tværtimod nu som altid og nu maaske netop mere end ellers stærk sjælelig Tilfredsstillelse, var det Ubehag, Kong Kristian følte ved Situationen, saa meget desto større.

Rygtet havde paa sine rappe Fødder haft Tid til saa nogenlunde at sætte Kongen ind i, hvorledes han med Omgivelser nys var blevet taget under offentlig Behandling af Ministeren og desværre, det var ham ikke muligt at give det Svar, der ene passede til Begenheden. Der var ikke Afløsning at finde for Ministeriet Monrad. Men kunde Majestæten ikke nu anmode sin Konsejlspræsident om med samtlige sine Folk at vige Pladsen, kunde han gøre noget andet.

Dagen efter, Søndag 28. Febr., om Aftenen underskrev Kongen med tungt Sind den Resolution, i Følge hvilken Krigsministeren fik Bemyndigelse til at meddele General de Meza's Afsked fra Overkommandoen, men i denne Bemyndigelse, der var formet som et Svar paa den af Krigsministeren fremsendte Indstilling om Generalens Afskedigelse lod Kongen indsætte: »Efter hvad Du . . . har anført om det Forhold, der . . . har udviklet sig mellem Dig og Generalløjtnant

---

1) Dagbladet 1864 29/2.

de Meza, og som.. gør det umuligt for Dig.. fremdeles at betro ham Posten som den aktive Armees kommanderende General, vil Vi, i Betragtning af at vor Konsejlspræsident har gjort Din Forbliven i Ministeriet til et Kabinetsspørgsmaal for sit Vedkommende¹⁾, herved meddele Vort Samtykke til, at Generalløjtnant de Meza definitivt fratræder Overkommandoen...«²⁾ og Kristian 9. fik ved denne aldrig før eller senere benyttede Vending i en kongelig Tilkendegivelse med god Vilje Ram paa den i denne Tildragelse mest skyldige.

General de Meza traadte da i yderlig Grad smertelig ramt³⁾ tilbage til den Stilling som kommanderende General paa Sjælland, han havde haft før Krigen, og hverken under Krigsminister Lundbye eller under dennes Efterfølger i Krigstiden eller under den derpaa følgende Krigsminister, som fik Lejlighed til baa-

1) Udhævelsen findes ikke i det originale Dokument.

2) Generalstaben: Den dansk-tyske Krig 1864 I, 323.

3) General de Meza forfattede i Sommeren 1865 nogle Maaneder før sin Død en Henvendelse »Til Medborgere«, der dog ikke da blev offentliggjort. Svogeren Tscherning, til hvem Aktstykket var blevet overgivet, holdt det tilbage, rimeligvis fordi han fandt, at dets Form for meget bar Præg af Forfatterens Alder og Svagelighed. Henvendelsen har dog ikke ringe personalhistorisk Interesse. Den begynder saaledes:

»Landsmænd og Medborgere af alle Klasser og Stænder! Man har skammeligt ført Eder bag Lyset med Hensyn til den sande Sammenhæng af min Hærførelse i Begyndelsen af 1864! Disse Ord til Eder skulle ingen Undskyldning, ingen Retfærdiggørelse indeholde; jeg behøver dem ikke; min Sag er og vil altid blive ren og klar for alle dem, der elske Sandhed og Retfærd. Men jeg kan ej ønske andet, end at I erkjender Sandheden, og siger Eder den her som sidste Farvel fra den, der stedse, saavel i 1864 som i 1848—49 og 50, varmt elskede

de, med Ære, at afskedige Generalen ved Hærreduktionen i Efteraaret 1864 og til et Aarstid efter at følge de Meza til Graven, var der Tanke om at rejse Anklage imod ham for hans Forhold ved Dannevirke. Tværtimod! Kong Kristians og samtlige dalevende høje Officerers Dom om hans Handlemaade ved den Lejlighed blev Krigsbestyrelsens og Eftertidens.

Monrad indlod sig aldrig paa umiddelbart at anfægte denne Dom, men lige som han fra første Færd i denne Sag havde taget sine Forholdsregler i Henhold til Opinionen, blev han ved dermed. Han offentliggjorde ikke Grunden til de Meza's Afskedigelse, og da senere Dannevirkesagens Aktstykker blev fremlagt i Rigsdagens Bureau til Medlemmernes Undersøgelse, var den kongelige Resolution med dens Fremhævelse af »Vor Konsejlspræsidents« særegne Delta-

---

Armeen, Eder og sit Fædreland, og ansaa det for sin Stolt-
hed og Lykke, i en og samme uadskillelige Ihærdighed at
omfatte alle tre.«

Efter at have rettet et kraftigt Stød mod sine national-
liberale og skandinavisk sindede Forfølgere og efter der-
næst bl. a. at have givet en Meddelelse om sit forhaands
Kendskab til Dannevirkestillingens Svagheder fortsætter
han: »Men vel var det mig, der trods alle disse Mis-
ligheder overtog et Kommando, hvis Førelses Natur saa let
— det indsaa jeg fuldkomment — i sine Følger kunde mis-
tolkes; overtog den, fordi den ikke blot maatte overtages
af nogen men overtages af en, der havde Mod til ligeover-
for Uforstandiges og Ildesindedes forvirrede Raab, at
frelse Armeen og opbevare den til fornuftigere Virksom-
hed, end den fortsatte Forbliven paa en uholdelig Opera-
tionslinie, som man havde udgivet for uindta-
gelig, tilbød, og jeg skal uanset al den Forfølgelse, ja
offentlig Spot og Ydmygelse, for hvilke dette Skridt i Lø-
bet af mere end et Aar daglig har udsat mig, ingensinde
fortryde det.«

Kort derefter slutter Henvendelsen.

geise i Afgørelsen i k k e blandt disse Dokumenter¹⁾. Enhver kunde, efter som det passede ham, danne sig sin Mening om Begivenheden, og de fleste havde ikke Midler til at faa andet ud af Sagen, end at den var fældende for de Meza og overmaade sørgelig for Danmark.

Det vakte derfor stor Forundring, da Monrad efter sin Ministertid i Slutningen af August 1864 som menigt Medlem af Folketinget i det da endnu samlede Rigsraad under Forhandlingerne i et Møde og i Fortsættelse af et vredt Modstød, han havde rettet mod en for ham og hans afgaaede Ministerium ugunstig Udvalgsindstilling, polemisk oplyste, at Krigsminister Lundbye, »der stod Begivenhederne saa nær«, end ikke havde tænkt paa i Anledning af Tilbagetogget fra Danevirke at stille General de Meza for en Krigsret. Man betvivlede ikke Oplysningens Rigtighed, men Forklaringen maatte altsaa ligge i, at Krigsministeren som »svag Mand« ikke havde villet »gøre sin Mening skarpt gældende« overfor den Magt [den Kongen], der havde støttet Generalen, hvilken Forklaring Monrad til Trods for sin bedre Viden ikke indlod sig paa at modsige.

Og 10 Aar efter spørger Monrad i et af sine den Gang meget omtalte, i Berlingske Tidende offentliggjorte Politiske Breve, hvori han efter den Anledning, der var givet ham, ikke kunde undlade at betegne Opgivelsen af Danevirkestillingen som »fuldt berettiget«, med en underlig stakaandet Tilrettelægning af Sagen: »Kan man sige, at General Meza var et Offer?« Allerede i Spørgsmaalet hører man Efterdøningen af de mange Aars stødvis kommende Over-

---

¹⁾ Dagbladet 1864 16/3.

vejelser, og Svaret? Ja, det er i sin paafaldende Mangelfuldhed intet mindre end Blottelsen af en daarlig Samvittighed¹⁾ den ufrivillige Bekendelse af Skyld, der, saa længe denne Sag overhovedet mindes, vil være uadskillelig fra Monrads Adfærd overfor de Meza.

Den daværende Biskop giver 30. Maj 1874 i følgende Ord sit Svar paa det af ham selv opstillede Spørgsmaal: »Jeg tror, at det vil være et Misbrug af denne Benævnelse [»et Offer«] at kalde ham saa. Man tjener Fædrelandet saa længe, dette har Brug for ens Kræfter, og man bliver ikke noget Offer, fordi der indtræder et Tidspunkt, hvor Brugen af andre Kræfter synes mere hensigtsmæssig. General Meza beholdt til det sidste sin Konges trofaste Naade; den Egenskab hos Kongen, at hans Velvilje ej slipper den Mand, der har tjent ham efter bedste Evne, selv om Landet ikke længer har Brug for hans Tjeneste, og selv om hans Anseelse synker i det almindelige Omdømme, er kommet ikke faa til gode«²⁾). Dette er Ordene, der er ikke flere.

Monrad har ved Sammenstillingen af disse Sætningers aabenlyse Tomhed ikke et Minut for Alvor tænkt paa at klarlægge noget som helst angaaende de Meza. Han har, formodentlig for hundrede Gang, faaet en Jævnføring mellem sin og de Mezas Skæbne i Tanke, og han har da ikke kunnet holde tilbage et Suk over, at der i hans Livslod manglede Kongens Naade — dette skulde dog ingen Magt paa Jorden faa ham til at tilstaa (han fremhæver i sin »Redegørelse« det modsatte) — og han har dernæst med den Evne,

¹⁾ Rigsraadstidende 1864 Folket. Forh. Sp. 1466—1467, 1485—1486.

²⁾ D. G. Monrad: Politiske Breve Nr. 1—4, 66—67.

han besad til ikke at give til Kende »alt, hvad han mente«, i 1874 som i 1864 villet tilsløre den Tragedie, det i Danevirkesagen faldt i hans Lod at lade foregaa i Virkelighedens Verden. Som ung Mand havde han formaaet at lade de gammeltestamentlige Syner i sin digtede Tragedie forsvinde fra sin Tilværelse, skulde han ikke nu kunne mane fra sig denne i den samme Virkelighed, oplevede Tildragelse? Nu vel: General Meza var ikke et Offer!

Og virkelig, det synes, som om Monrad tilsidst fik Ro for dette pinende Spørgsmaal. I sin 6 Aar senere nedskrevne »Redegørelse« for sin Deltagelse i Begivenhederne 1864 behandler han undtagelsesvis netop denne Sag fra et overlegent Standpunkt. Ellers mangler der ikke Forfatteren af dette Tilbageblik Lyst til Selvanklage, men ved Tanken paa Anliggendet de Meza bliver Monrad i sit halvfjerdsindstyvende Aar ligefrem i godt Humør. Han skriver om Mellemværendet mellem Krigsminister Lundbye og General de Meza: »Jeg skønnede [den Gang], og jeg skønner ej heller nu rettere, end at Krigsministeren havde fuldstændig Ret«, hvorved han dog efter Sammenhængen til Trods for Fremstillingens Fortielser og Fordrejelser maa mene: »i den disciplinære Del af Striden«. Det fremgaar imidlertid af hele Sammenhængen, at Monrad i Overensstemmelse med sin tidligere Holdning i denne Sag har ønsket, at det logisk underforstaaede og nogle Sider foran i »Redegørelsen« fremhævede¹⁾ skal undgaa de ikke sagkyndige Læseres Opmærksomhed, saa at Stedets Mening for

---

¹⁾ De Mænd, hvem Danevirkes Rømning skyldes, ville, skønt den Gang haanede, blive kransede af Historien. D. G. Monrads Deltagelse 63.

dem bliver en Forsikring af Monrad om, at Krigsminister Lundbye i et og alt har haft Ret overfor General de Meza. Det følgende vil i andet Fald hvile paa en for ufornuftig Forudsætning. Det lyder i sin Gammelmandslystighed uden videre saaledes: »Det var heldigt, at Retten her stemmede saa godt overens med det i politisk Henseende ønskelige«, d. v. s. de Mezas Fald¹⁾).

Ja sandeligt, blot omvendt! Det vilde have været »heldigt«, om Monrad i Februar 1864 havde ladet det i politisk Henseende ønskelige stemme overens med Retten! Fastheden i Hærens Førelse var da ikke blevet brudt, og det danske Folk var i Tide blevet belært om Alvoren i det politiske Vovespil, det som i Leg havde indladt sig paa, og frem for alt, Monrad vilde være bleven en anden end den Famler, han viste sig at være i de store Ting. Hans Vilje vilde da have sat ham det vanskelige Maal at overvinde Folkestemningen, men den aandelige Kraft, han besad, vilde have drevet ham i Kampen for at naa dette Maal saa langt frem, at hans Navn, hvad der end iøvrigt var sket, nu havde været omstraalet af Hæder.

Saa langt frem kom Monrad altsaa ikke.

---

¹⁾ D. G. Monrads Deltagelse 69—70.

Minder fra Tandslet Præstegaard paa Als 1850—1867.

Af **A. P. Tuxen.**

II.

Der var mange vakre Bondefamilier i Sognet; blandt dem, der kom hjemme, mindes jeg flere Medlemmer af de ansete Slægter Bonefeldt, Bladt og Kaad, Vesti Esbensen, der var gift med en Bladt, og Jørgen Jacobsen, som havde været Rideknægt hos Hertugen af Augustenborg og var ham meget hengiven. Adskillige af dem har siden gæstet mine Forældre paa Sjælland, og jeg har vedligeholdt Forbindelsen med dem. Mine Forældre kom ofte med til Brylluper og lignende Festligheder, men kunde selvfølgelig ikke overkomme at omgaas alle Sognets Beboere privat; vi Børn kom mange Steder, hvor de ikke kom; vi deltog i Skolebørnenes Sommer- og Vinterballer, hvor Traktementet henholdsvis var Risvælling og Mælk og Struttes, og fejrede vore Legekammeraters Fødselsdage i deres Hjem; at de ogsaa mødte op hos os, er en Selvfølge. Hver Juleaftens Formiddag etablerede Fader i sin Stue en lille Butik, hvor vi for vore Sparepenge købte Legetøj og Billeder, som vi drog ud med og fordelte til vore smaa Venner. Da vi overalt blev trakterede med utrolig salte Æbleskiver og Mjød, og da vi ogsaa tog godt til os ved det hjemlige

Julebord, var Julenat i Reglen ret urolig. »Jeg mindes med Glæde de Julepræsenter, Du og Dine Brødre har givet os; de er jo naturligvis forsvundne tillige med de glade Barndomsdage; men de vil først sent forsvinde af min Erindring«, skrev en af Legekammeraterne mange Aar efter; og endnu lever der gamle Folk, der mindes disse Julebesøg. Medens Børnene var ude, var der et stort Rykind i Præstegaarden af Kvinder, der modtog Gaver af Kød og Flæsk, Brød og Kager, Kolonialvarer, et og andet Klædningsstykke eller andre nyttige Ting. Moder udfoldede en stor Velgørenhed; mangfoldige var de Koner, der fik Lov til at hente en Krukke Mælk i Præstegaarden; hun lavede Sygemad og hjælp, hvor hun kunde. Hvorledes Forældrene fik Tid til at pynte det Juletræ, som vi aldrig maatte se, før paa selve Aftenen, er mig en Gaade; men pyntet blev det, og selv havde de lavet hele Juletræs-pynten og adskillige af Gaverne. Hvert Aar blev en Del af Pastor Berings lærde teologiske Bøger lavet om til Børnebøger, fyldte med de herligste Neu Ruppinerbilleder med Tekster, der var meget bedre end dem, »Blæksprutten« nu møder op med. De bestod af moralske Fortællinger eller kærnefulde Vers, snart spottende som:

Præsten og Hunden
Tjener deres Føde med Munden.

Snart melankolske som:

Er man først lagt under Mulde,
Korset mer ej følge skulde.

Eller gaadefulde:

Trommen er dyr Musik,
Skønt den ej til Hjertet gik.

Ja! Gustav Kühn i Neu Ruppin havde virkelig en Kulturmission; hans Billeder fandtes i Præstegaarden og i den ringeste Hytte; hvert Barn havde en hel Samling, der ved Konfirmationen blev udstykket og fordelt til dem, der blev tilbage i Skolen. De Forsøg, der blev gjort paa at fortrænge dem, mislykkedes uvægerligt; de danske Billeder var langt, langt bedre, men de manglede de tyskes selvglade Naivitet og barokke Farvesammensætninger.

Noget af det mest spændende ved Juleaften var Udpakningen af de københavnske Julekasser. Gaverne var i Reglen tarvelige; men enten de nu bestod i en Æske Tinsoldater, en Bliktrumpet, en Træsabel, et Stykke ildelugtende Sæbe eller en Flaske med tvivlsom Parfume, gjorde de altid stor Lykke. Selve Juletræet var et levende Grantræ, taget ind fra Haven og anbragt med sin Jordklump i en stor Spand; efter Julen blev det sat ned igen og groede videre; saa kunde det i Fred og Ro tænke paa den svundne Herlighed, og det med mere ublandet Glæde end H. C. Andersens »Grantræ«, der var rodløst. Det hele var en Art Værnepligt, der paahvilede Havens Graner; en Ende kulørt Uldgarn, en stivnet Draabe farvet Voks, fortalte længe efter, at det og det Træ havde »været indkaldt.«

Foran mig ligger der et Album med Portrætter af Sogneboerne, som i 1867 blev skænket mine Forældre, og ved Siden af et Uddrag af Folketællingslisten fra 1860; mange Ansigter og mange Navne dukker frem for Erindringen. I Forbifarten skal jeg nævne nogle enkelte. I en lille Aftægtsstue, hvis Vægge fra øverst til nederst var beklædte med brogede Billeder, boede Eleonore Margrete Lorenzen, der var født i Sønder-

borg 1776; hendes Fortid er mig ganske ubekendt; jeg ved blot, at hun havde haft en Datter, der laa paa Kirkegaarden; jeg har kun kendt hende som et gammelt Fattiglem, der havde sin Gang i Præstegaarden. Naar vi Børn besøgte hende, spillede hun for os paa sin Harmonika, trippede, nikkede Takten til og sang Viser, hvis Tekst ikke var til at forstaa. Bournonville interesserede sig for hende, skænkede hende en pragtfuld Harmonika og skildrede hende for H. C. Andersen, der satte hende ind i en af sine Romaner som »Musikant Grete«; mig inspirerede hun til mine første Vers, der dog lige saa lidt som min senere »Digting« hørte ind under Lyrikken. Hun var en af de sidste i vor By, der bar den ejendommelige Hovedbedækning, der dengang endnu var almindelig i Nørreherred, og som nu kun kendes fra den staaende Figur i Illustrationen til »de sønderjydske Piger«. Nationaldragten var lige ved at forsvinde; jeg mindes dunkelt to gamle Mænd med rød Tophue, gule Knæbenklæder, lange hvide Strømper og Træsko. »Gamle Grethe« døde 1864; paa hendes Auktion købte jeg alle hendes Billeder for en Mark (33 Øre). Vor nærmeste Nabo, Jens Elley, var født omtrent 1822; han var lidt af en Tusindkunstner, tømrede, snedkrede loddede Bliktøj og reparerede Ure; han kunde ogsaa føre en Le og hjælpe med i Høsten i Præstegaarden; han endte som Høker og Beværter. Han var rig paa Vittigheder, Viser og Historier, der somme Tider var lidt saftige. »Uha! Uha! ikken ful Maand æ hær«, sagde hans smukke og elskværdige Kone, vor Avlskarl Peter Hansens Søster. Han skrev rigtig godt for sig; jeg besidder endnu adskillige af hans Breve. En anden Nabo var den aldrende Drejer Hans Nielsen, i daglig Tale kaldet Hans

Svarrer (Svarver burde det nok hedde). Han var ogsaa Maler og lavede de Trækors og andre Gravmæler, som var i Brug, inden man gik over til at anvende Jærn, Marmor og Granit. Det var ganske kønne og dygtige Arbejder, men uden synderlig Afveksling; der fandtes næppe flere end 3—4 Modeller; ogsaa de sirrlige Inkriptioner var meget ensartede:

Jeg saa den skønne Lillie,
Men ak hvor snart den visnede
Med sine Yndigheder.
Som Blomstens Yndigheder
Bortsvinde Livets Glæder«.

Ak ja, der var mange unge Piger, der døde af Tæring! Naar Hans Svarrer skulde puste lidt, gik han med Hænderne paa Ryggen gennem den langstrakte Have, der endte i en lille Høj; her standsede han, saa sig om og udtalte sin Mening om Vejret: »De' er et apagtigt lækkert Vær e Daw«. Denne Bedømmelse kunde ogsaa et imponerende Tordenvejr faa. Dorthe, hans Kone, havde et uhyre surt Ansigt; hvor kunde hun skælde, naar vi Nytaarsaften slog en Jydepotte itu paa hendes Dør! Nej saa var Krokonen, Snedker Rigelsens Enke, ganske anderledes mild; hun vilde gerne kysse mig, der virkelig var en pæn lille Dreng; men det kostede mange Svedsker. Jeg blev iøvrigt stukket ud af en fynsk Malersvend, der gav Dansektioner paa Kroen; han ægtede den adskillig ældre Madame Rigelsen og blev Kromand; men han passede ikke Bedriften; det gik tilbage, og det endte ret daarligt for Parret. Der blev danset meget paa Kroerne, og det var ikke altsammen af det gode; men værre er det blevet, efter at Cyklerne har gjort det

muligt at deltage i Kroballerne i en uhyre Omkreds.

Men nu tør jeg ikke tegne flere Portrætter, skønt der var mange, der godt kunde fortjene at tages med; der er mange Mænd og Kvinder, hvis Navne jeg bevarer i venlig Erindring: Johan Christensen i Holballe og hans begavede Hustru; Nicolai Nicolaisen og Hustru, hvis 80-aarige eneste Søn og Svigerdatter endnu hører til mine Venner*), Christian Bladt paa Tandsgaard, der først døde 1923, henved 90 Aar gammel, med hvis Efterslægt jeg staar i Forbindelse, Hans Iversen i Ærtebjerg og mange, mange flere. Der er jo ogsaa dem, der ikke mindes for deres Dyders Skyld; men gennemgaaende var Sognebørnene brave og hæderlige Folk; der var ikke megen haabløs Fattigdom og kun faa professionelle Drukkenbolte. En af de mere ondartede hed Jørgen Hannes; men han vidste godt, at det var galt fat med ham; da jeg som en høflig lille Dreng hilste paa ham, sagde han: »Tag ikke Hatten af, før Du ser Manden«; et andet Bevis paa hans Selvkritik var, at han hængte sig. Jeg ser endnu Fysikus Mathiesen fra Sønderborg slænge det kriminelle Reb henad vort Spisebord med et Udbrud af den for ham ganske ejendommelige Latter. Den forsorne og fordrukne Københavner Hallgren, hvis Navn sikkert endnu mindes af mange, boede i Lysabild, men huse-rede ogsaa i Tandslet; han opholdt sig meget over sin Præstekone, Fru Bendz, der forgæves søgte at omvende ham.

Mine Forældre kom meget ud, og der kom mange hos dem. Middagsselskaber var sjældne; Aftensel-

---

*) Jørgen Nicolaisen er død, efter at disse Erindringer er skrevne.

skaber var Reglen; ofte kom der hele Vognladninger af uanmeldte Gæster, men Husmødrene klarede altid Situationen glimrende. Jeg slaar op paa Maa og Faa i Journalen og finder for Oktober 1858; 7. i Lysabild, 10. paa Maibølgaard med Augusta og 3 Drengene, 12. Besøg af Jessens og Schwensens, 15. hos Arnesens med Augusta, Fruens Fødselsdag; 17. til Middag hos Provst Hoeck med Augusta (Bispevisitats); 20. Præmiepløjning Middag hos Arnesens; 21. Bryllup i Jestrup; 22. Besøg af Henningsens og Børnene fra Maibølgaard; 23. Tante Eva og Charlotte (Moders Moster og Søster) ankom om Aftenen; 24. i Notmark med Augusta og Charlotte (Bispevisitats); 25. hos Arnesens med Augusta, Eva og Charlotte; 26. til Middag paa Maibølgaard; 27. stort Aftenselskab hos os selv; 31 i Asserballe med Augusta (Bispevisitats). Mærkelig nok nævnes ikke Ulkebøl Præstegaard i den Maaned; det var ellers et af de Steder, hvor mine Forældre kom mest. Efter Krigen blev Kredsen snævrere; men de, der blev tilbage sluttede sig tættere sammen og mødtes hyppigere. I Januar 1866 nævner Journalen følgende Sammenkomster: 2. i Lysabild; 5. i Hørup; 9. i Degnegaarden; 12. paa Augustenborg; 15. i Hørup med Augusta og Drengene; 21. i Lysabild; 22. i Sønderborg; 26. paa Gammelgaard med Augusta og Drengene; 28. Pastor Bendz til Te; 30. Schwensens, Fangels og Møllers til Aften. Det var dog endnu et ganske respektabelt Antal.

Et Par meget elskværdige Naboer var Pastor Henningsens i Lysabild; de var langt ældre end de unge Præstefolk i Tandstlet; han var født 1799, hun 1801; men saa meget bedre kunde de tage sig af dem og

hjælpe dem med Raad og Anvisninger; de var tilmed begge fødte paa Øen. De var barnløse, men holdt meget af Børn; han var henrykt, naar Smaadrene kælede for ham; jeg var hans Gudsøn og specielle Yndling. Destoværre blev han meget tidlig gammel; han var ikke fyldt de 60, da et apoplektisk Anfald gjorde ham til en sløvet, savlende Olding; meget tung-hør var han i Forvejen. Han maatte holde Kapellan, hvad der baade var ærgerligt og kostbart. En Dag, da han gik med Fader i Frugthaven, hvor Kalkunerne søgte deres Føde mellem Træerne, sagde han: »Kap. . . Kapellanerne de æder Græs«. Hvad Hjertet er fuldt af, løber Munden over med; men Tungen slog jo Sludder. I 1860 tog han sin Afsked og flyttede til Augustenborg, hvor han døde 1866; han havde da været Enkemand i 4 Aar. Hans Eftermand, Pastor Bendz var fint dannet og meget belæst, men altid meget bekymret for sit Helbred; han og hans noget ældre Hustru, der havde været meget smuk, var Københavnere; de havde en eneste Søn, der var meget ældre end vi, og som kun var hjemme i Ferierne; der var altsaa ikke morsomt i Præstegaarden i hvert Fald ikke for raske Smaadrene; vi kneb derfor gerne over i Degnegaarden, hvor der var Børn i lange Bæner; den ældste af Sønnerne var ganske vist paa Alder med Moder, men den yngste var kun 4 Aar ældre end jeg, og han, hans Moder og Søstre modtog altid os Smaafyre med største Elskværdighed; Fru Becker lavede de dejligste Æbleskiver, og af og til fik »Tuxens Dreng« direkte Indbydelse. Beckers, der selv var dygtige Folk, havde megen Glæde af deres Børn; de 3 Sønner blev alle Lærere, de 2 ældste af dem lod sig ikke nøje hermed, men studerede trods de dermed

forbundne Vanskeligheder videre og blev Præster; en af Døtrene hørte til det første Hold af eksaminerede Almuelærerinder. Den yngste af Sønnerne, Peter, døde 1920 som Overlærer ved Kommuneskolen og Forstander for den tekniske Skole i Skive; da jeg som kommanderende General boede i Viborg, genoptog jeg Forbindelsen med Barndomskammeraten, og vi havde megen Glæde af at forny de gamle Minder. I Jylland traf jeg ogsaa den ældre Broder, Ernst, der var Præst i Dronninglund i Vendsyssel. I Maj 1924 fejrede han paa Frederiksberg sammen med sine Børn og 2 næsten lige saa gamle Søstre, rask og aandsfrisk, sin 90 Aars Fødselsdag; han har udfoldet en ikke ringe Virksomhed som Skribent og har navnlig udgivet nogle gode »Erindringer«, der jo gaar henved en Snes Aar længere tilbage i Tiden end mine.

Præstefamilien i Hørup, Tandsløts vestlige Nabo-sogn, kunde næsten betragtes som et Dynasti. Pastor Christian Schwensen, der var bleven Sognepræst i 1846, havde overtaget Embedet efter sin Fader, der havde beklædt det siden 1795. Selv var han født i Præstegaarden 1811, blev 1838 personel Kapellan hos sin Fader og tog først sin Afsked 1893. Af hans Søstre var en gift med Biskop Hansen, en anden med Proprietær Jessen paa Maibølgaard, en tredie med Pastor Fangel i Notmark; af disse Familiers Børn blev mange gifte paa Als, og »den store Familie« blev efterhaanden en talrig og indflydelsesrig Slægt. Af dens Medlemmer forblev de fleste paa Øen efter Afstaaelsen og blev gode Støtter for Danskheden, skønt Præsterne naturligvis maatte optræde med stor Forsigtighed. Et Par af Pastor Schwensens Brødre havde som unge Mænd nedsat sig i Christiania, hvor de blev

dygtige, ansete og meget rige Forretningsmænd; en Gade i den norske Hovedstad bærer endnu deres Navn. Da de ikke efterlod sig Afkom, blev »den store Familie«, der arvede dem, i Tiden ret velstaaende, hvad der yderligere støttede dens Stilling.

Med Schwensens sluttede mine Forældre et varigt Venskab, der endnu vedligeholdes af de faa af deres Børn, der er i Live. Moder og Pastor Schwensen var begge fødte den 23. Marts, men der var 20 Aar mellem dem; Journalen udviser, at der ofte var Formiddags-selskab i Tandslet og Aftenselskab i Hørup paa den fælles Fødselsdag. Han var en høj, svær Skikkelse med meget udprægede Træk, en dygtig Præst, en god Taler, i Besiddelse af meget Lune; han var i høj Grad knyttet til sin Fødeø, sin Menighed og først og fremmest til sin Præstegaard, der laa i de skønneste Naturomgivelser, og kunde ikke tænke sig at bryde op, før Alder og Skrøbelighed tvang ham dertil. Hans første Hustru var allerede død 1848; 1855 giftede han sig igen med en Datter af Provst Steffensen i Broager; hun var en lille, buttet, rødmusset, højst elskværdig Dame, en god Husmoder og en fortræffelig Værtinde for de talrige Gæster, der strømmede til det gæstfrie Hjem. Her holdt vi Drengene meget af at komme; og senere har vi alle haft den Glæde at præsentere vore Hustruer for vor Barndoms Venner. Ogsaa mine Forældre har paa deres ældre Dage aflagt længere Besøg i Hørup, ligesom Schwensens har været Gæster i den sjællandske Præstegaard. Deres sidste Aar tilbragte de paa det gamle jydsk Herresæde Trudsholm hos deres eneste Søn, og her døde den gamle Præst i 1899, medens hans 17 Aar yngre Enke overlevede ham til 1913. Aaret før hendes Død gæstede jeg hende i hendes hyggelige Hjem.

Hos Bangs i Asserballe Præstegaard kom vi en hel Del; de var jævnaldrende med mine Forældre, kom omtrent samtidig med dem til Als og fik en hel Flok Børn, der passede godt til os i Alder; vi Drengene hyggede os dog aldrig i »det hvide Hus«, var bange for Præsten og kom aldrig rigtig i Kontakt med Børnene. Den næstældste af Sønnerne var den senere saa bekendte Forfatter Herman Bang. Handlingen i hans ypperlige Bøger: »Tine« og »Det hvide Hus« foregaar jo paa Als; men hans personlige Kendskab til Forholdene paa Øen kan ikke have været indgaaende, da han kun var 6 Aar gammel, da han Aaret før Krigen 1864 rejste med sine Forældre til Horsens; indfødte Alsingere er heller ikke rigtig tilfredse med hans historiske Romaner, hvis man kan kalde dem saaledes. Han var nu alligevel tidligt udviklet, og jeg husker, at han overfor mig udtalte sin Forargelse over, at den nye Præst i Asserballe, den halvgamle, barnløse Enkemand, Pastor G. V. Müller, skulde ægte en ganske ung Pige; det nye Kuld Børn, der fødtes i »det hvide Hus«, blev imidlertid livskraftigere end det forrige; i 1866 kom den nu saa navnkundige I. P. Müller til Verden; hans »System« har gjort endnu større Lykke end Herman Bangs Romaner, og hans Bøger er oversatte paa 25 Sprog; det er sikkert taknemligere at tage sig af Menneskenes Krop end af deres Aand. Herman Bang og alle hans Søkende er forlængst døde; men Systemets Opfinder bliver sikkert udødelig.

Den betydeligste Personlighed blandt de alsiske Præster var Sognepræsten til Egen, Biskop over Als og Ærø, Jørgen Hansen, en Smedesøn fra Tandslet. Hans Erindringer foreligger i disse Aarbøger, Aar-

gang 1904, og hans Levned er udførlig skildret i vore biografiske Leksika. Hans Børn var meget ældre end jeg, og som Dreng har jeg aldrig været i Guderup Præstegaard; som voksen har jeg flere Gange været Gæst hos det statelige Par og haft længere Samtaler med Bispen, som havde indgaaende Kendskab til sønderjyds Administration og Lovgivning; han var en udpræget »dansk Slesviger«, og hans Forbliven i Embedet efter Krigen var af stor Betydning for Danskheden, hvis Fjender havde megen Respekt for den kraftige Prælat. Til dem hørte Provst Hoeck i Kettinge, der var tyskdannet og tysksindet, en Slesvigholstener af det reneste Vand; mellem Krigene holdt han sig i Skindet; han mønstrede engang Drengeflokken i Tandslet Præstegaard og udbrød: »De skal værne om Fædrelandet«, men vi troede ham ikke; en gammel Bonde fortalte mig i 1920, at han kunde huske, at Præstens Dreng kom stormende ud og raabte: »Vi vil ikke være hos den tyske Råd!« Efter 1864 kom Klørerne frem, og han blev Preussernes nidkære Tjener. Den første, det gik ud over, var Pastor Krog-Meyer i Ulkebøl, der meget hurtigt blev fjernet; han havde i sin Tid været Lærer for de hertugelige Børn, men havde brudt med Augustenborgerne, da de stillede sig i Spidsen for Oprøret, og det maatte han nu bøde for. Mine Forældre kom meget hos det gæstfrie, men barnløse Par; de var ogsaa ofte Gæster hos os; han holdt meget af en L'hombre, og vore gamle Spilleborde bærer Spor af den Kraft, hvormed han førte Regnskabet. Selv har jeg aldrig været i den smukke, fra begge Krigene saa bekendte Præstegaard. Til Gengæld kom vi Børn ret ofte i Notmark hos Pastor Fangels, hvis yngste Søn, Holger,

var jævnaldrende med mig. Saa vel Præsten som begge hans Hustruer, var indfødte Alsingere; derimod var Pastor Bernth paa Kegnæs fra Kongeriget; hans Hustru var dog født paa Als. En Rejse til Kegnæs var meget interessant, da man i Reglen sejlede over Høruphav; skønt Bernths var barnløse, vilde vi gerne besøge dem; de blev paa Als mange Aar efter Krigen ligesom Bendz i Lysabild, der endog døde i Kaldet.

En stor Del af Faders Besøg, baade inden- og udensogns, foregik til Fods, og, naar Drengene var bleven 4—5 Aar gamle, tog han dem gerne med; det var fornøjelige og lærerige Ture; vi lærte mange Mennesker at kende, og Fader fortalte os meget, som vi havde Nytte og Glæde af at vide. Den halve Milsvej til Lysabild eller til Hørup tilbagelagdes med Lethed; noget større Fordringer stillede Marchen til Augustenborg, der var dobbelt saa lang; men saa var Turen ogsaa meget lønnende. Her boede nemlig en hel Del Familier, der hørte til mine Forældres Omgang. I de første Aar nævner Journalen hyppigt Overinspektør Hornemann, hvem Administrationen af de hertugelige Godser m. m. var overdraget; han døde imidlertid allerede i 1858, og jeg mindes ham kun dunkelt. Bedre husker jeg Kaptajn Schlegel, der samme Aar blev forsat fra Augustenborg; men han havde ogsaa røde Striber ned ad Benklæderne, og jeg syntes det var morsomt at kravle op ad hans Ben; hans musikalske Hustru erindrer jeg ogsaa; hun spillede firhændigt med Moder og sang Duetter med Fæder. Han gik hele Livet igennem under Navnet »af-døde Schlegel«, fordi han i Reglen blev anvendt paa afsides beliggende Steder: Augustenborg, Rønne,

Frederiksværk, Trekroner og Hærens Laboratorium, hvis Chef han var, da han i 1889 tog sin Afsked. Han var ellers levende nok og var en dygtig Officer, hvem jeg lærte at sætte Pris paa, da jeg selv var indtraadt i Hæren. Mine Forældres nærmeste Venner var vel Herredsfoged Arnesen og hans nydelige og elskværdige Frue; de havde et Par Børn, en noget ældre Søn, der blev en bekendt og anset Landbrugskonsulent, og en Datter paa min Alder, der døde 10 Aar gammel. Mit første Gækkebrev var fra hende. Arnesens boede paa »Palæet«, hvor ogsaa Kontorerne og Arresterne befandt sig; han var en meget anset Dommer og Politimester, der efter Krigen meget snart fandt Anvendelse i Kongeriget. Ogsaa hos Hornemanns Efterfølger, Kammerraad Weilbach, senere Amtsforvalter i Randers, gift med en Datter af den kommanderende General fra 1848, Hedemann, var der jævnaldrende Børn, ligesom paa Apoteket; men begge Steder var det »kun« Pigebørn; Sønnerne fra Apoteket, den senere Oberst C. Gjournals og Overretssagfører Børge Jacobsen, var en Del yngre end vi. Da Apoteker Jacobsen var ene paa Apoteket, kom han aldrig udenfor sit Hus og sin dejlige Have, der skraanede ned mod Fjorden; vi saa dog ofte ind til dem, og med Børnene kom vi jævnlig sammen. Da han blev gammel, solgte han sit Apotek og flyttede til Fredensborg, hvor jeg tidt har besøgt ham og hans smukke elskværdige Frue, f. Gjern. Hos Kammerraad Fengers paa Herregaarden kom vi ikke; men af de talrige Børn hørte de yngste til vore Legeskammerater, hvem vi ofte traf sammen med hos andre. Der fortælles, at Familien ankom til Øen paa et Skib, ladet til Rælingen med Voksne og Børn, Kreaturer af alle Slags, Møbler og Inventar, en rigtig

Noas Ark. Den Familie paa Augustenborg, som jeg kom nærmest, var den Ahlmannske. Den senere saa bekendte sønderjydske Patriot og Politiker, Nicolai Ahlmann havde i 1861 kun 52 Aar gammel bortforpagtet sin Gaard, Werthemine og købt det smukke Hus, som Hofpræst Jessen i sin Tid havde bygget; jeg har allerede omtalt, at hans yngste Søn i et Par Aar levede sammen med os i Præstegaarden; hans yngste Datter ægtede i 1873 min Morbroder, Læge E. Bournonville. Ved sin anden Svigersøn, Forpagter Sophus Hansens Død, maatte Ahlmann overtage Sønderborg Ladegaard, og her lærte min Broder Landvæsenet i 1871—72. Hans Liv og Virksomhed er denne Aarbogs Læsere saa bekendt, at jeg ikke skal dvæle derved; jeg skal kun omtale, at han og hans Hustru, født Dons, fra 1875 til hans Død 1890 havde deres Hjem paa Frederiksberg; det stod aabent for alle Alsingere, og her traf jeg ofte Landsmænd.

Augustenborgs største Attraktion var det aarlige Krammarked, som vi Børn glædede os til længe i Forvejen. Det lignede alle andre Markeder i Landet og jeg skal ikke opholde mig længe ved det; kun maa jeg fortælle, at jeg der for første Gang hørte »Sangerinder«; det var i Kroens, nu Slotshotellets store Sal 1866; jeg kan endog huske følgende Vekselsang:

»Wir fragen Sie.

Was sagen Sie?

Dass ohne Liebe und ohne Sonne

Dass ohne Liebe man nicht leben kann«.

Og det kan der være noget om! Nok er det; næst efter Tandslet holder jeg mest af Augustenborg, hvor jeg gerne opholder mig nogle Dage hver Sommer sam-

men med ikke saa faa gamle Venner og Bekendte, der tilbringer deres Alderdom paa dette skønne Sted.

Af Herregaarde fandtes paa Als kun de tidligere hertugelige Avlsgaarde, der efter Krigen blev Stats-ejendom og i Løbet af 50'erne for en stor Del solgtes til Forpagterne, som i Reglen stod sig godt ved at overtage dem. Ingen af de nye Proprietærer førte stort Hus, men levede ganske som Præstefamilierne; deres Boliger var heller ikke videre herskabelige. Ejeren af Majbølgaard, Hans Heinrich Jessen, havde i 1847 overtaget Forpagtningen af Fødegaarden efter sin Fader. Han var gift med Pastor Schwensens yngste Søster. Parret, der var jævnaldrende med mine Forældre og havde en Del Børn, der i Alder passede godt med os, hørte til vore gode Venner. Han var en dygtig Landmand af den gamle Skole, en livlig Fortæller med et ejendommeligt tørt Lune, men iøvrigt ret prosaisk; hans elskværdige, men noget svagelige Hustru var mere poetisk anlagt. Gaarden er bevaret i Slægten og ejes nu af en Sønnesøn. Familien Jessen har uden at spille en fremtrædende politisk Rolle været Danskheden en god Støtte; jeg har stadig staaet i Forbindelse med den; der er ikke mange, med hvem jeg bedre kan drøfte gamle Minder end med H. H. Jessens ældste Datter, der bor paa Augustenborg. Ejeren af Gammelgaard, Hans Tellus Møller, var Københavner, men en dygtig og interesseret Landmand; hans Fader var en meget anset Apoteker, og hans ældste Søn, min Barndomsven, Hans Jacob, dyrkede Farmacien med saa stort Held, at han blev en af sin Stands bedste Mænd; paa Gammelgaard elskede vi at komme; de 4 med os jævnaldrende Børn var udmærkede Legekammerater.

En Tur til Storstaden Sønderborg, var en Oplevelse for os Drengene. Naar Gæster skulde hentes fra Damperen eller bringes tilbage til den, fik vi undertiden Lov til at følge med; og der kom mange Gæster; min Farmoder og hendes 2 ældste Døtre plejede hvert Aar at tilbringe nogle Sommermaaneder i Præstegaarden; de havde en større Bagage med og blev afhentede med 2 Vogne, hvoraf den ene blev ladet med Kufferter og Drengene, medens Honoratiores tog Plads i Wienervognen, »æ Vinnerwun«, som mine Legekamerater kaldte den, da den var forsynet med Vinduer. Folkeetymologien er slet ikke saa tosset endda. Bournonvilles kom ogsaa af og til. Balletmesteren holdt ikke af at være Gæst ret mange Dage ad Gangen; hans Hustru modtog sine to første Dattersønner ved deres Ankomst til Verden, men senere blev ogsaa hun en sjælden Gæst; de boede ogsaa adskillige Aar i Udlandet. Mine Farbrødre, Søoffice-erne, kom jævnlig paa kortere Besøg, og der kom mange, mange flere Gæster. Slægtninge, Venner og adskillige andre, der hverken var det ene eller andet, men kom i Embedsmedfør for at inspicere Kirken, Skolen m. m. Om Sommeren var Gæsteværelserne altid fuldt optagne, ja selv om Vinteren kunde vi have langvarige, men kærkomne Tantebesøg. Saa længe min Fader levede, var hans Præstegaard i alle Ferier fuld af Gæster, og, da den gamle Serie var uddød, kom der en ny: Sønnerne med Venner og endnu senere med Kærester, Hustruer og Børn; altid var Modtagelsen hjertelig, og aldrig blev Forældrene trætte, selv efter at de var blevne gamle. Det var Moderen stor Sorg, at hun som Præsteenke kun i meget begrænset Maalestok kunde udøve den Gæstefrihed,

som var en af hendes største Glæder. Men nu kom vi nok langt bort fra Sønderborg! Vor Forbindelse med Byen var nærmest forretningsmæssig; mine Forældre kendte dog Borgmester Finsens og omgikkes dem og nogle faa Officersfamilier; de kom ogsaa sammen med adskillige af Byens andre Embedsmandsfamilier, hos fælles Bekendte. For os Børn havde Sønderborg den Tiltrækning, at den var Garnisonsby; vi var glade ved at gøre personligt Bekendskab med »den tapre Landsoldat«, om hvem vi havde hørt saa meget. Adskillige af Officererne optraadte som Lærere i Byens Skoler, og i sin smukke Bog: »Erindringer fra Sønderborg og Als« fortæller Fru Bertha Hahn, at de gjorde Danskheden betydelige Tjenester ved at lade Skoleungdommen, ogsaa den kvindelige, stifte Bekendskab med dansk Digtekunst og dansk Historie.

Indtil Efteraaret 1863 formede Livet i Tandslet Præstegaard sig som en sand Idyl. I Hjemmet, i Menigheden, i Omgangskredsen herskede Fred og Harmoni. Bekymringer og Ærgrelser kunde jo nok forekomme, men de glemtes hurtigt, smaa og betydningsløse, som de var; de følgende 4 Aar blev imidlertid rige paa Sorger og tunge Tilskikkelser. I Oktober 1863 døde en lille Pige, der var kommen til i 1859, og hendes 2 Aar yngre Søster fik en Hjerne sygdom, hvis Følger hun aldrig helt kom over. Men de private Sorger vejede kun lidt i Sammenligning med Bekymringen for de Farer, der truede Landet; i Syden trak det op til Torden, og, da Frederik VII døde, brød Uvejret løs. Vi Børn havde faaet en patriotisk Opdragelse, men var ingenlunde opfødte i

blindt Tyskerhad; vi lærte tidlig Tysk, og i 1864 kunde jeg baade læse og tale Sproget ganske skikkeligt; men naturligtvis saa vi ikke med blide Øjne paa Slesvigholstenerne og deres Hjælpere. Fader var aldrig yderliggaaende i nogen Retning; han var altfor forstandig og ædruelig til at overvurdere os selv eller undervurdere vore Modstandere, og han var ganske klar over, hvad Udfaldet af en Krig vilde blive. For os Drengene, der havde hørt saa meget om »forrige Krig«, stod Situationens Alvor ikke ganske klart; jeg vil paa ingen Maade sige, at vi glædede os, vi vidste jo godt, at en Krig vilde koste baade Blod og meget andet; men vi følte, at vi stod overfor en Oplevelse, som ikke faldt i alle Drengenes Lod; vi var egentlig aldrig nervøse eller overspændte endsige bange; men vi havde Øjne og Øren vidt aabne og var med over alt, hvor der var noget at se eller høre.

Kanonaden fra Mysunde 2. Februar hørtes tydeligt i Tandslet, og vore Barnehjerter svulmede af Stolthed ved Efterretningen om, at Preusserne var afviste. Vi hørte ogsaa den næste Dag, at der blev kæmpet ved Danevirke, men havde ingen rigtig Forstaaelse af Kampens Resultat; Tilbagetoget gjorde ikke noget overvældende Indtryk paa os; det betød jo, at vi fik Begivenhederne paa nært Hold. Moder rustede sig til at modtage de ubudne Gæster, og hvad hun og Øens øvrige Kvinder præsterede i det følgende Halvaar var i Sandhed beundringsværdigt. Sine Gulvtæpper skar hun itu; de blev lagt oven paa Halmen i de talrige Sengesteder, der blev slaaet op omkring i Udhusene; af Dyner besad hun et stort Lager, ligesaa af Lagner; 7—8 Officerer og henved en Snes Mand kunde hun huse. Men vore egne Senge

blev ogsaa plyndrede, Ungerne stuvede sammen, et Par Stykker i hver Seng, og Pigerne pakkede ind i Fodposer. Køkken og Bryggers blev sat i krigsmæssig Stand; Præstegaarden blev et første Klasses Pensionat for en højere Stab; Brigadechefen fik »den røde Stue«, Officererne og Embedsmændene i hans Følge belagde Gæsteværelserne, Faders Stue blev Brigadekontor; Spise- og Dagligstuen var fælles for Indkvarteringen og Familien, der kun beholdt Soveværelserne til egen Raadighed. Under disse Omstændigheder gik det kun smaat med Undervisningen i Hjemmet; ogsaa Landsbyskolen var hævet og lavet om til Lazareth. Moder og hendes flinke Piger var utrættelige og vore Gæster henrykte over det udmærkede Kvarter, hvor Mand og Kone kun tænkte paa at gøre det godt for dem, der skulde hvile efter Strabadserne derovre paa Dybbøl. Jeg besidder endnu et efter den Tids Forhold pragtfuldt Album med Officersportrætter, der overrakte min Moder paa hendes Fødselsdag, den 23. Marts. De Delikatesser, der blev sendte til Officererne, blev afleverede til Moder og anvendte til fælles Bedste; der kunde vanke baade Østers og Champagne. I Begyndelsen blev den samme Stab 6 Dage hos os og afløstes saa af en anden; men senere blev Opholdet betydelig forkortet. Vi fik jævnlig Besøg af andre Officerer, og der kom Folk, der ikke var Militære, ja ikke engang Danske. Jeg mindes Italieneren Gallenga, som var Krigskorrespondent for Verdensbladet »Times«, og Franskmanden Arnout, der ogsaa var Korrespondent, samt Englænderne Herbert og Hall, et Par unge Mænd af god Familie, der optraadte som modige Ambulancesoldater. Herbert var klædt i Skind, og Soldaterne

kaldte ham Robinson. De fremmede holdt meget af at komme hos de sprogkyndige Præstefolk og var taknemlige Tilhørere, naar Moder havde Tid til at spille for dem. Det var Kaptajn Fallesen, Det Kgl. Teaters senere Chef, der indførte de fremmede Journalister i vort Hjem, som de skildrede i Artikler, der fandt Vej til fjerne Lande; i en australsk Avis har jeg set vor Præstegaard og dens Beboere meget udførligt og sympatisk omtalte. Der kunde være meget livligt i den store Dagligstue saadan en Aften, naar Indkvarteringen og Værtens Familie var samlede; der blev sunget og musiceret, spillet Selskabs-spil eller konverseret; Drengene blev opmuntrede til Spilopper; det var en yndet Fornøjelse at faa dem til at fortælle Historier i alsisk Mundart. Der faldt ofte noget af til os; jeg blev rigelig belønnet, da jeg havde begaaet den Niddingsdaad at trække Stolen bort fra den lille Kaptajn Marcussen, der begejstret sang en fransk Vise, hvorefter han under stærk Applaus satte sig paa Gulvet. Huset var ualmindelig stærkt belagt, da jeg fejrede min Fødselsdag, og det strømmede ind med Gaver i Form af Rigsdalere og Marker. Allerede dengang lønnede det sig at være en af »Tuxens Dreng«, senere i Livet har mange Officerer vist Venlighed mod Sønnen af de udmærkede Kvarterværter fra 1864. Naturligvis blandede der sig megen Alvor ind i Livet i Præstegaarden; mere end een Gang skete det, at der om Aftenen kom Bud om, at en eller flere af de Officerer, der nylig havde forladt os, var faldne. Dybbøls Beskydning og Sønderborgs Bombardement gjorde et uudsletteligt Indtryk; de blyindfattede Ruder i mit Soveværelse klirrede Dag og Nat; Røgen fra den brændende By for-

mærkede Horisonten om Dagen, medens Flammerne lyste om Natten. Fra Klokketaarnet kunde man se over til Dybbøl, Vemmingbund og Broager. Naar Kolonnerne holdt Hvil i Byens Nærhed, var vi altid paa Færde, rede til at yde en Haandsrækning, skaffe Vand, og vise Vej, ganske som Nutidens Spejdere. Vi førte et raskt Friluftsliv; min yngste Broder, Carl, en ualmindelig køn 6—7 Aars Gut, blev undertiden bortført af Ordonanserne, der satte ham foran paa Sadlen, og vi andre fik ogsaa jævnlig en rask Ride-tur, vi skøttede os selv, men kom aldrig til Fortræd. Det var Synd at sige, at Soldaterne var begejstrede for Krigen; men Modløshed mærkede jeg ikke; derimod hørte jeg tidt Beklagelser over den passive Rolle, de maatte spille, og mod »Københavnerne« var Stemningen ikke blid. Den 18. April staar tydeligt for min Erindring, Alarmsignalerne og Skydningen lyder endnu i mine Øren; jeg ser 4. Regiment samles og rykke ud; Huset blev tømt for Indkvartering; i Haven gik Fader ganske roligt og beskar sine Hindbær; senere i Livet har jeg selv erfaret, hvor beroligende Havearbejde kan virke paa et forpint Sind.

Vaabenstilstanden var en herlig Tid; Indkvarteringen var ikke trykkende, kun en Brigadestab; Chefen, Oberst Kaufmann, General de Mezas tidligere Stabschef, var tilmed fraværende det meste af Tiden; den ene af Adjutanterne var min Faders Fætter, den senere Krigsminister og Generalmajor Christian Tuxen, en dygtig, livlig og fornøjelig ung Mand; han var nygift, og der gik Bud efter den unge Frue, som var glad ved denne Form for Landliggeri. Paa Kontoret arbejdede min Faders Søstersøn, Musikeren Pe-

der Mandrup-Meyer, der senere blev en dygtig Orgel-spiller og Musikpædagog; han spillede meget med Moder. Der faldt mange Ture af for os Dreng; Staben havde jo Heste nok; vi kørte til Sønderborg, saa paa de sodede Ruiner, samlede Granatstumper, besøgte Batterierne og legede i Løbegravene langs Sundet. Herfra saa vi tydeligt de preussiske Poster paa Sundevedsiden, hvis Bajonetter og blanke Knapper lynede i Solen; 50 Aar senere kom jeg dem paa endnu nærmere Hold, naar jeg inspicerede Grænsen; men dengang havde de ingen blanke Knapper, Bajonetten sad i Skeden, og Geværet var overhængt. Et andet Maal for vore Udflugter var Høruphav, hvor der herskede et broget Liv; ved Skibsbroerne laa der en Mængde Dampere, som holdt Forbindelse med de øvrige Landsdele og bragte Forsyninger til Tropperne; en af Faders Fætre, en gammel Søofficer, var ansat ved Magasinerne, hvor Varerne midlertidig blev oplagrede, indtil de kunde transporteres til deres Bestemmelsessteder. Dette skete til Dels ved Hjælp af en Vognpark, hovedsagelig bestaaende af sydslesvigske Køretøjer, der ufrivilligt var fulgte med den tilbagegaaende Hær; baade Kuskene og Hestene havde det i Begyndelsen slemt, da de ikke direkte hørte til Hæren; først efter lang Tids Forløb blev de taget ordentligt i Forplejning; men dette Træn saa ikke godt ud. En Dag saa jeg et stort Kommando Soldater komme marcherende i straalende Humør under Sang og Fløjtespil; de gik om Bord i en Damper, der kastede los og løb ud af Fjorden; det var Forstærkningsmænd, der skulde hjemsendes. At det var en Kapitalfejl midt under Krigen at skille sig af med krigsvant Mandskab og erstatte det med Rekrutter,

der var meget daarligt uddannede, begreb jeg naturligvis ikke. Gennem Øen var der udstukket Kolonneveje, der alle førte til Kegnæs Drag, den Landtange, der forbinder den langstrakte lille Halvø med Hovedøen. her var der anlagt nogle Værker, der skulde optage Als' Besætning, hvis den blev tvungen til at rømme Øen, og dække dens Indskibning. Denne Befæstning gæstede vi flere Gange; jeg mindes, at den var besat med Flaadens Mandskab og bestykket med Skibskanoner; jeg lagde Mærke til at Kardæskerne saa anderledes ud end dem, jeg kendte fra Sønderborg. I det hele fik jeg meget at se og høre; jeg hjalp engang med ved Anlægget af en Felttelegraflinie, og en af Folkene sagde: »sikken en rask lille Pionér!« 8 Aar efter var jeg det virkelig.

Kun altfor snart blev der Brug for Værkerne ved Kegnæs. Vore Statsmænd magtede ikke at udvikle Vaabenstilstanden til en brugelig Fred; Fjendtlighederne blev genoptagne, og den 29. Juni faldt Als efter et Forsvar, som trods flere glimrende Episoder kunde have været bedre; Erobringen burde have kostet Fjenden større Ofre. Selve Kampen saa vi intet til; de nærmeste Granater faldt en halv Mils Vej fra os; 6. Regiment, der retirede gennem Tandslet, blev ikke angrebet, og de danske Tropper slap uantastede bort. Preusserne saa vi først den 30. Juni; jeg ser endnu Uhlanerne med spændte Karabiner forhøre min Fader.

Nu oprandt der en alvorlig og sørgelig Tid; ikke blot holdt Preusserne deres Indtog i Tandslet Præstegaard, der i Juli maatte huse General Mannstein efter i Juni at have modtaget General Steinmann, men vi blev hjemsøgte af svære Sygdomme. Byen havde

rummet et Par smaa Lazaretter og havde, hvad der var endnu værre, tjent som Opholdssted for Kvarter-syge, d. v. s. Soldater, som led af en lettere Daarlighed eller beredte sig paa en haard Sygdom, f. Eks. Tyfus eller Difteritis, der endnu ikke var erkendt. Disse Sygdomme greb om sig og bortrev adskillige af Befolkningen. I Præstegaarden var begge Forældre, 4 Børn, 2 Piger og 1 Karl paa en Gang i højere eller ringere Grad angrebne af Difteritis; den 8-aarige Edmond, det kraftigste af alle Børnene, bukkede under for Sygdommen; vi andre kom os; men jeg led i mange Aar af en svag Hals. Under alt dette havde vi et Par preussiske Officerer med Oppassere i Indkvartering; de var meget deltagende, men syntes ikke at tænke paa, at de selv var i Fare og deres Værter til megen Besvær. Aaret ud beholdt vi en mindre Styrke i Byen og havde stadig 1—2 Officerer i Huset. De opførte sig altid godt, der var mange fine og dannede Mænd iblandt dem, der respekterede vore nationale Følelser og sagde onde Ord om Slesvigholstenerne.

Saa kom den sørgelige Fred, der skilte det til national Bevidsthed vaagnede Nordslesvig fra Danmark. Alle juridiske og enkelte gejstlige Embedsmænd blev fordrevne, de, der blev tilbage, maatte iagttage stor Forsigtighed; men i al Stilhed rustede Befolkningen sig til den Kamp for Sprogets og Nationalitetens Bevarelse, som den maalbevidst og besindigt med Kraft og sejt Udholdenhed førte igennem mere end et halvt Aarhundrede. Paa os Drengene havde Krigen gjort et uudslætteligt Indtryk; vore Lege fik et krigersk Præg, vi eksercerede og byggede Skanser, kæmpede indbyrdes og med Drengene fra andre Landsbyer. Jeg havde altid haft Lyst til at blive Officer;

min Farfar var Officerssøn; han selv, 4 af hans Brødre, 4 af hans Sønner og flere af hans Brodersønner, havde tjent som Officerer i Flaade og Hær; han selv og adskillige af de andre havde udmærket sig i det 19. Aarhundredes Krige; det var ikke saa underligt, at jeg og min yngre Broder, Carl, vilde gaa samme Vej; saa kunde vi maaske faa Lov til at være med til at tage Hævn over Preusserne, hvis Ondskab mod Danmark sikkert ikke vilde gaa ustraffet hen. Vi gennemførte ogsaa begge vor Plan, og i 1871 blev vi antagne til Krigstjeneste. Vi oplevede Preussernes Nederlag, men kom ikke til at yde aktiv Bistand dertil. Længe varede det, inden Hævnens Time kom; da Preussen og Østerrig i 1866 kom op at slaas om Byttet, blussede Haabet op, og, skønt Preusserne blev Sejrherrer, kom Fredstraktaten dog til at indeholde en Løfteparagraf, som vi var naive nok til at vente os noget af. Senere kom det klart nok for Dagen, at Preussens Politik overfor Danmark i Aarene efter Krigen kun var Kattens Leg med Musen; Pragerfredens § 5 var kun en »Film«, som man nu vilde sige. Det nationale Spørgsmaal spillede for os Drengene en Hovedrolle; naar vi anlagde danske Kokarder, sang danske Nationalsange og anbragte de danske Farver, hvor de var slettede, var det ikke rene Drengestreger; vi var Danske i langt højere Grad end Kongerigets Beboere, og da vi selv kom til at høre til dem, kunde vi ikke begribe, at det sønderjyske Spørgsmaal fandt saa ringe Interesse og saa liden Forstaaelse hos vore unge Kammerater.

i de første Aar efter Krigen blev de større Drengene af vor Omgangskreds sendte til kongeriske Skoler; mange af de unge Karle forlod det afstaaede Land,

Uviljen mod at blive preussiske Soldater var uhyre stor. Undervisningen i Hjemmet, der i Krigsaaet havde staaet i Stampe, blev genoptaget med Kraft; jeg begriber ikke, hvorledes mine Forældre kunde overkomme at give de mange Timer. Egentlige Ferier havde vi ikke; men af og til blev der givet en eller flere Fridage, naar der var særlig Grund dertil. Vi klyngede os stadig fastere til Hjemmet og tænkte med Sorg paa, at vi snart skulde forlade det; i 1866 blev det bestemt, at jeg skulde i en rigtig Skole efter Sommerferien; jeg vilde helst til Sorø, hvor næsten alle de andre Alsingere blev anbragte; men, da mine Bedsteforældre boede paa Fredensborg, kom jeg i Frederiksborg Latinskole, som kun laa en Mil fra deres Hjem. Den 18. August forlod jeg med Sorg i Sinde mit Barndomshjem; Afskeden fra Forældre og Søsken, Folkene, Vennerne, Heste og Køer, alle de levende Væsner og livløse Ting, jeg i henved 14 Aar havde levet imellem, var sønderrivende, jeg tudbrølede, da jeg fra Damperen saa Lysabild Kirke forsvinde under Horisonten; som saa mangen anden Alsinger, der forlod sin elskede Fødeø, hulkede jeg: »Lysabild Kirk, Lysabild Kirk, no sier æ dæ aalle bæt«.

I lange Tider led jeg umaadeligt af Hjemvé. Mine Breve til Forældre, Brødre og Venner aander Længsel efter atter at færdes mellem dem. Mine nye Kammerater, mit nye Hjem, som jeg senere kom til at holde meget af, tiltalte mig slet ikke; Præstegaardsmarkerne forekom mig langt smukkere end Frederiksborgs og Fredensborgs Slotshaver; jeg gik helst alene paa Markerne bag Byen og kunde ikke lide de andre Dreng, der gjorde Nar ad min alsiske

Dialekt og mit hjemmelavede Tøj. I Juleferien gensaa jeg mit Barndomshjem; baade Hen- og Hjemrejsen var uhyre besværlige og langvarige; endnu engang maatte jeg prøve Afskedens Bitterhed; men (det blev ogsaa den sidste. Kort efter min Afrejse nægtede Fader at aflægge Ed til Landets Herre; den 31. Maj fik han sin Afsked, og den 25. Juni forlod han og de 2 Drengene Tandslet Præstegaard, som Moder med sine Smaa piger, hvoraf en var født i 1865, havde maattet forlade en Maaned forinden. Kun 3 Dage efter Bortrejsen fik Fader Embedet som Sognepræst i Esbønderup og Nøddebo, der kun laa et Par smaa Mil fra Frederiksborg; vi fik atter et Hjem med Mark og Have, Heste og Køer m. m.; men for os Drengene, der aldrig kom til at bo der, blev det kun et Feriehjem, hvor vi i korte Tidsrum kunde leve et lykkeligt Familieliv i naturskønne Omgivelser; mange gode Minder har jeg derfra; men Sognets Beboere blev mig altid fremmede, og, naar jeg en sjælden Gang kommer dertil, besøger jeg kun de døde. I henved 25 Aar boede mine Forældre i Esbønderup Præstegaard; men den Tid, de havde tilbragt i Tandslet, stod altid for dem som den lykkeligste Del af deres Liv; de elskede at opfriske Minderne derfra, rejste flere Gange derover og modtog endnu hyppigere Gæster derfra eller fra andre Dele af Øen. Jeg sørgede dybt og længe, da det blev afgjort, at jeg fremtidig kun skulde gense Tandslet som Gæst; men mine Besøg blev mig dog til stor Glæde. Som nybagt Student tilbragte jeg min Sommerferie paa Als, og senere kom jeg ret jævnligt derover; paa forskellig Maade vedligeholdtes Forbindelsen ogsaa efter 1902, da jeg — som jeg troede — for sidste Gang besøgte

mit Barndomshjem; det var blevet utaaleligt at se, hvor fast og trygt Erobreren havde sat sig til rette i det gamle danske Land.

Men Afskeden blev ikke endelig; i 1918 indtraf det store Under: Tyskland blev nødsaget til at bede om Fred, og der blev Udsigt til, at mit Barndomshjem atter kunde blive dansk. I Februar 1920 havde vi gamle udvandrede eller fordrevne Alsingere den store Oplevelse at blive kaldt over for at stemme om vor Fødestavns Fremtidsskæbne. Overrejsen var uforglemmelig; paa Skibene traf gamle Bekendte hinanden efter mange Aars Adskillelse, alle gode Følelser vaagnede; i en Stemning, der ikke lader sig beskrive, stod vi i Vintereftermiddagens dæmpede Belysning ind i Allsund; fra mange Huse i Sønderborg vajede Dannebrog, fra adskillige ogsaa det tyske Flag; men oppe fra Kasernens Tag smældede Trikoloren og lovede, at de tyske Farver snart skulde forsvinde. Da jeg efter en festlig Uge sejlede tilbage til Sjælland og saa Lysabild Kirke svinde bag Horisonten, bød jeg den et muntert: »paa Gensyn!« Adskillige Gange har jeg siden set det hvide Taarn dukke frem og hilst det med Glæde; saa længe, jeg endnu har Kræfter dertil, vil jeg vedligeholde Forbindelsen med den »Plet af Jord, hvor Livets Stemme steg første Gang af spæde Bryst«.

Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige.

Af **Johan Plesner.**

Tiden mellem de to dansk-tyske Krige staar i Historieskrivningen om Slesvig saa temmeligt som et terra incognita. Vi læser om de Regenburgske Sprogreskripter, men ingen ved, hvordan de virkede. Vi læser om, at Stænderforsamlingen stod som en Tyskhedens faste Borg, hvor tapre danske Mænd vovede at indgive stolte Forslag, som f. Eks det, at de oprørske Adresser fjernes fra Forsamlingens Bord etc. Episoder er refereret i Mængde, men end ikke den simpleste Inddeling i Perioder er mulig paa Grundlag af det, der er skrevet. Som en Begyndelse til en inddelende Oversigt er det da især at Studiet af Partiernes Historie i Stændersalen har Interesse, thi vi staar her med et ensartet Materiale, Stændertidenderne, der — omend med Afbrydelser — strækker sig gennem hele Tidsrummet. Den Inddeling som heraf fremgaar, gælder strengt taget kun selve Partierne i Forsamlingen, men det er ikke urimeligt at antage, at det Længdesnit, vi faar, tegner den rigtige Profil af Udviklingen i Landet. Det viser sig da, at der er tre Perioder. Den første gaar til 1854—55 og betegner den gamle, aristokratiske Slesvigholstenismes sidste Opblussen og Død for egen Haand. Den anden Periode gaar fra November 1855 til Januar 1857 og indeholder et bemærkelsesværdigt

Forsøg paa at samle hele Hertugdømmets brede Lag om en demokratisk Reformpolitik. I den tredje Periode ser vi dette Forsøg strande og et nyt slesvigholstensk Parti vokse op, samlet i Kamp mod Sprogreskripterne og Fællesmonarkiets Finansforfatning, med Mænd af Borger- og Bondestand som Førere.

I den første Periode har Ministeriet Bluhmes kloge Politik stor Indvirkning paa Begivenhederne. I de to næste Perioder lader de skiftende Regeringers Passivitet og deres stædige Fastholden ved Sprogreskripterne Udviklingen i Slesvig gaa sin skæve Gang.

Kilderne til nærværende Afhandling, der er skrevet til Professor Fabricius' Universitetsovelser i Foraarssemestret 1924, er hovedsageligt de slesvigske Stændertidender, der tidligere kun er blevet brudstykkevis studeret. — Med Hensyn til Kildeværdi maa Stændertidendernes Indhold deles i to Partier: det mindre gode og det fuldt autentiske Stof. Den første Gruppe dannes af Referaterne af de Udtalelser, der er faldet i Salen; de kan ikke betragtes som fuldt paalidelige Aftryk af Begivenhederne. De blev til ved at Medlemmer, som af Forsamlingen var udpeget til Sekretærer, under Møderne gjorde Optegnelser, paa Grundlag af hvilke de hjemme skrev en Protokol; Stenografer fik man ikke før 1860. Protokollen oplæstes i Salen, og efter den forfattede to andre Medlemmer, der var valgt til Redaktører, selve Tidenden, der udkom ca. 14 Dage efter Begivenhederne. Skau beklagede sig over, at de tyske Indlæg til Tider var forandrede indtil Ukendelighed. De danske Indlæg i Samlingen 1853—54 er hovedsageligt skrevet af Skau, efter hvad denne selv — maaske med nogen Overdrivelse — meddeeler i sine Erindringer. Saadanne Mellestationer paa Vejen mellem Begivenheden og den trykte Beretning kan vi ikke kontrollere nærmere, ligesom det ikke er muligt at bestemme Redaktionens Hensigter med den Form, Referaterne i de enkelte Tilfælde har faaet. Dog kan vi se, at visse Begivenheder med Vilje er tilslørede, navnlig i 1853—54, da begge Redaktørerne var tysktalende Slesvigholstenere. Beretningerne om Forka-

stelsen af Eksellensen Tillisch's Valg (Se Skaus Kritik i »Dagbladet« ^{25/10} 1853) og det slesvig-holstenske Partis Sprængning skal saaledes »læses med Opmærksomhed« og er endda uforstaaelige, naar man ikke har andre Kilder. Desuden er dristige Udtalelser dæmpede eller næsten forfalskede. Det sidste synes at gælde Grev Baudissin's Protest ^{12/2} 1860 (se Afh. S. 271) Et Ørenvidne beretter i et Brev til »Dagbladet«, dateret Flensborg ^{23/2}, at Greven sagde: »Ich protestiere aufs feierlichste gegen diese Intimidation (Trusel)«. Her har vi Præget af det mundtlige Udbrud. Men i Tidenden, der dog nu bygger paa Stenogrammer, er Protesten sat i officiel Skriftsprog-Form og vendt mod »die der versammlung soeben gemachte Insinuation«, hvilket Ord betyder Indgivelse af et Skrift og i Forsamlingens tysk-slesvigske Forretningssprog bruges i Betydningen Meddelelse. — Farven er i hvert Fald grundigt ændret. Retelsen skete allerede samme Dag i de Telegrammer, der sendtes Pressen (»Dagbl.« ^{23/2}). Saadanne Fejl og Forvanskninger er mulige overalt i Referaterne, og naar dertil kommer, at begge Parters Argumentation — som altid i Politik — ofte var præget af, hvad Lægfolk kalder Uvederhæftighed, vil det forstaaes, at man kun med Varsomhed kan bygge paa Referaterne af, hvad d'Hrr. skal have sagt.

Til det fuldt autentiske Stof maa først og fremmest regnes de meget sigende Opgørelser over alle de enkelte Afstemninger. Nogle af dem kan navnefastes, og ved at bogføre alle Afstemninger i alle Sager har jeg skaffet mig et statistisk Materiale, der viser de virkelige Bevægelser i Partiernes og Medlemmernes Stilling. Autentisk Stof er endvidere Tillægenes Gengivelser af Forslag med Motiveringer, indgivet af Regering og Deputerede, samt de underskrevne Komitébetænkninger over disse. Herfra hentes den sikreste Kommentar til Afstemningsresultaterne.

Desuden viste den samtidige Dagspresse sig at indeholde værdifuldt Kildestof. »Dagbladet« bragte i Stændertiden 1853—54 en Række fortrinlige Korrespondencer, der er paafaldende ved omgaaende og udførligt at berette, hvad der er foregaaet i de — lukkede! — Stændermøder. I sin Biografi over L. Skau i »Biografisk Leksikon« meddeler Hjort-Lorenzen, at Skau netop det Aar var »Dagbladet«s Korrespondent i Flensborg, og gennemgaaer man Ar-

tiklerne ud fra dette Synspunkt viser det sig, at alt stemmer. Begivenheder, som Skau ikke har overværet, er refereret med Henviisning til andres Beretninger, medens de Begivenheder, Skau vides at have deltaget i, er skildret med Øjenvidnets Opfattelse. Her har vi den ene af Partiførernes Syn, uforbeholdent udtalt, midt under Kampene. De Skauske Artikler er mærkede A. Flensborg og Dato, eller ** Flensborg og Dato. Der kan diskuteres om Enkeltheder i dem, men at de i det store og hele skyldes Skau, er utvivlsomt.

Ogsaa i de følgende Aar er »Dagbladet« vel underrettet fra den slesvigske Stændersal. $\frac{3}{8}$ og $\frac{4}{8}$ 1857 gives der saaledes en Gennemgang af den nyligt afsluttede Samling, der ved Sammenligning med Tidendens Materiale viser sig velfunderet. — Iøvrigt har »Danevirke« gode Korrespondencer, men hvad de andre Blade, danske og tyske, indeholder, er spredt og lidet værdifuldt. — Endelig maa det nævnes, at der ikke over nogen af de optrædende Hovedpersoner er skrevet fyldestgørende Biografier. Om ledende Mænd som v. Weber og Raadmand Thomsen har jeg ikke haft andre Oplysninger end de, der lod sig uddrage af deres Optræden i Stænderforsamlingen.

I. Den gamle Slesvighelstenisme sprænges. Samlingen 1853—54.

Efter Treaarskrigens Afslutning blev Slesvigs Fremtid bestemt ved Forhandlingerne i London med Stormagterne. Da de Nationalliberales Ejderpolitik havde vist sig uigennemførlig, tiltraadte det konservative Ministerium Bluhme, $\frac{27}{1}$ 1852. Dagen efter udstedte det den store »Januarkundgørelse«, der indeholdt dets Helstatsprogram. Maalet var en Udjævning af alle de Brud paa det gamle, der i Kongeriget var sket med Grundloven, i Hertugdømmerne ved Oprøret. Med Hensyn til Slesvig lod Ministeriet naturligvis Aaret 48's konstitutionelle Løfter uopfyldte og ønskede en Udvikling af de gamle Provin-

sialstænder i Retning af at give disse besluttende Myndighed. Idet man ligesom saa bort fra det beklagelige Oprør, afventede man den ordinære Valgperiodes Udløb, udskrev Nyvalg og indkaldte Stænderne til at møde — ikke som før i Slesvig By, men i det nye Stænderhus i Flensborg — 5. Oktober 1853, til Raadslagning over et Regeringsudkast til de fornødne Forfatningsændringer.

For alle nationalt indstillede saa det højst besynderligt ud, at en »oprørske Institution« saaledes blev genoplivet. Forklaringen skal ikke søges her, men vi maa regne med Muligheden for, at Ministeriet — den slesvigske Minister Karl Moltke — har været klar over, at Slesvigholstenismen i sin daværende Form led af saa afgørende indre Brist, at den vilde sprænges, naar den blot blev konfronteret tilstrækkelig indgaaende med sig selv. I hvert Fald, den Karl Moltkeske Politik viste sig at være baade dygtig og virkningsfuld. Overfor det slesvigske Aristokrati tilstræbtes en Forsoning af saavel personlig som politisk Art, og Folket imødekom man ved en Reformpolitik, der, moderat som den synes os, dog var det mest radikale, Slesvig saa før 1864.

Selve Forfatningsudkastet var selvfølgelig konservativt nok til at hue de Store, og yderligere vistes der dem en ret vidtgaende personlig Velvilje ved Udpegelsen af Forsamlingens Embedsstab. En af deres egne, Grev Arthur Reventlov, Amtmand i Tønder, blev kgl. Kommissarius. Hans Anseelse blandt de dansk-nationale er karakteriseret i »Dagbladet«s Ord, at han under Oprøret havde »slaaet sig til de Loyale«. Til Sekretær fik han oven i Købet en vis C. Fischer, der en Tid havde været selve Oprørsregeringens

Sekretær, og hvem de Danske kaldte »Zu-den-Waffen-Fischer«, efter et af de Opraab, han havde paraferet. — Saa vidt gik Ministeriets personlige Taalsomhed, at det fandt sig i, at det slesvigholstenske Flertals første Handling blev — paa tvivlsomt Grundlag — at underkende selve Eksellencen Tillisch's Valgbarhed som Deputeret for Frederiksstad og saaledes at udjage den Mand, der havde Hovedansvaret for den hidtil fulgte slesvigske Politik. Men — blev Oprørstonen anslaaet, slog Ministeriet igen. En Inspektør Beeck, der vovede at kalde Oprørsregeringen »den Regering, som dengang havde Magten«, blev tvunget til at opgive sit Mandat. — I Sprogsagen fastholdt Ministeriet, trods nogen Vaklen, den Regenburgske Reskript-Politik, men dennes Venner var urolige. — Som Modvægt mod Ministeriet Bluhmes politiske Konservatisme, og som et fortrinligt Supplement til dets personlige og nationale Taalsomhed stod dets sociale Reformprogram. Det omfattede en Regulering af den adelige Jurisdiktionsret i visse Distrikter, en Nyordning af Jagtretten paa Statsdomænerne, der kunde faa Konsekvenser for Godsjorderne; endvidere Møletvangens Ophævelse, hvilket var Begyndelsen til Hoveriets endelige Afskaffelse; og til Reformerne maa regnes et Forslag om en ny Matrikulering, der vilde ramme de gamle Besiddelser ret haardt.

Denne Regeringens Holdning, dens forsonlige Fasthed og sagligt lødige Politik, er Forudsætningen for Partiernes Historie i Stændersalen. Sessionens første Tid staar som een af Slesvigholstenismens store Glansperioder, men senere førte Mulighederne for en Ændring i Sprogpolitiken Oppositionen over i en mere loyal Politik, og samtidig medførte Udsig-

terne til sociale Reformen en »Auseinandersetzung« indenfor det tyske Parti. Tilsidst sprængtes dette og den danske Regering stod med Palmerne. Vi vil følge Hovedlinjerne i denne Udvikling.

Forsamlingen — den 7de slesvigske Provinsialstænderforsamling — gav i sin Sammensætning det klare Billede af Slesvig som Privilegiernes Land. Foruden de 31 Deputerede, der var valgt af Folket, efter meget høj Census, sad der 5, valgte af Godejerne og 7 »allerhøjest udnævnte Medlemmer«. Fire af disse var taget blandt Ridderskabet — og det skal have været svært at finde fire baade loyale og præsentable Riddere — to af Præsteskabet og een for Kiels Universitet. Dansk og tysk var ligeberettigede, idet det danske Sprog officielt var primus inter pares, medens tysk faktisk var det dominerende. Kun ti Deputerede betjente sig udelukkende af det danske Sprog*). Disse Forhold gjorde, at megen Tid spildtes med »sproglige Mundhuggerier uden Berøring af selve Forhandlingernes Genstand« (Skau*). I Komiteerne gik de Danske — mod Skaus**) Vilje — med til at tale Tysk for at fremme Arbejdet.

Den skarpeste Partideling var paa Forhaand givet. Slesvigholstenerne mødte op i sluttet Kampformation. Deres Fører i Salen var Godsejer R. v. Weber til Rosenkrantz, en født Prøjsler. Han var et skarpt og hurtigt Hoved, godt uddannet — dr. jur. — og dertil i Besiddelse af stor Arbejdskraft og Erfaring i den slesvigske Stænderpraksis. Skønt hans Handlinger var impulsive, var hans taktiske Evner glimrende, men hans hele Væsen prægedes af et

*) Se Skau Dagbl. 14/11 53 og 3/1. 54.

**) Skau Dagbl. 28/10 53. Smlg., endvidere Dagbl. 2/12 53.

mægtigt Hovmod og en ikke mindre Foragt for alt dansk. Samtidigt med at han blev ledende i det saglige Arbejde, gennemførte han en konsekvent Demonstration af Standpunktet »verstehe kein Dänisch«. Nogen stor Politiker er han næppe nogensinde blevet regnet for. Man kunde sammenligne ham med en dristig Ryttergeneral, der har sin Styrke i det pludselige Angreb og de uberegnelige Manøvrer. I Begyndelsen fik han altid Mandskabet med sig, men til sidst faldt han det selv i Ryggen.

Paa Sessionens første Dag fældede v. Weber Eksellensen Tillisch. Valgene var faktisk allerede godkendt, men Weber skød sig ind under, at han ikke forstod Dansk og gennemtrunfede en Afstemning. 17 stemte da for Tillisch, 23*) imod ham. Partistyrkerne var dermed mønstret. Men Weber og Flertallet var ikke stemt for videregaaende Udfordringer. Da man havde sagt den forhen enevældige Regeringskommissær sit Tak for sidst, valgte man med de samme Stemmer Professor Schmid — Kieleruniversitetets kongevalgte Repræsentant — til Præsident**). Han regnede sig selv for at være »Hs. Majestæt Kongens loyaleste Undersaat«, men svingede efterhaanden meget stærkt over mod Weber, indtil de to Jurister til sidst stod i den intimeste Alliance. — Ved Valgene af Komiteer til Behandling af Regeringsforslagene har Flertallet øjensynligt søgt at udvise klogt Maadehold. Det havde Frihed ved Besættelsen af Pladserne, idet der stemtes om hvert Medlem for sig. Dog lod det Mindretallet blive repræsenteret i et Forhold, der gennemgaaende var som en a to til tre a fire.

*) Skau siger: 22. Dagbl. ¹⁰/₁₀ 53.

***) Se Skaus Karakteristik. Dagbl. ¹⁰/₁ 54 og ²⁷/₁₂ 53 etc.

Stemmetallene ved de enkelte Valg er nogenledes ens for danske og tyske Medlemmer, hvilket viser, at man har forhandlet sig til Rette; de nordslesvigske Førere, Skau og Krüger, var Flertallet dog meget forsigtig med at anbringe. Der valgtes i de første Dage 20 Komiteer; Skau fik Lov til at være med om en Komitebetænkning angaaende testamentariske Dispositioner; Krüger kom i en Møllerkomite angaaende Møllervangen, i Toldkomiteen og i en Komite angaaende Beskatning af Brændevinsbrænderier. Men da de to Nordslesvigere har været meget utilfredse med saa indskrænket en Virkekreds, tog man dem begge, og satte dem til — med 6 af Modparten — at behandle Matrikel-Forslaget; de havde dermed faaet en vigtig Sag og var samtidig forsvarligt bundet. Men v. Weber, sekunderet af den gamle, temmeligt umulige Ahlefeld-Lindau beherskede Komiteerne med deres Folk. Inspektør Beeck fra Hoffnungsthal kom saaledes i hele seks. — Skau, der var dybt krænket over Tilsidesættelsen, harcellerede over det Besvær, Slesvigholstenerne havde paataget sig med alt Komitearbejdet; han skrev bl. a.: »undtager man de Komiteer, hvis Beretninger skrives i Kiel, ville de øvrige hver for sig blive en Prostitution«.*) Afløb fandt han i en voldsom Produktion af Breve til »Dagbladet«.

Hvad kunde der nu stilles op mod dette Flertalsvælde? Ingenting. Skau maatte se paa, at der valgtes en rent tysk Komite til Behandling af de indkommende Petitioner, og han maatte lade Weber bestemme Forfatningskomiteens Sættelse: een Nordslesviger, Gaardmand Møller fra Skovgaard paa Aabenraakanten, een loyal Tysker, Cancelliraad

*) Dagbl. 2/11.

Schmidt, Flensborg og syv Slesvigholstenere. Man havde betænkt sig i ni Dage paa disse Valg; da de kom, ansaa Skau dem for den endelige Krigserklæring. Han gjorde Status op saaledes:*) »Resultaterne af Komitevalgene viser en total Mangel paa Organisation i det »danske Parti« i videre Forstand. Dette har sin naturlige Grund deri, at Partiets Hovedstyrke bestaar af nordslesvigske Bønder, (under) hvis Ledelse to Provster, (Boesen og Aschenfeld), to Handelsaristokrater (Agent Jensen og Cancelliraad Schmidt) og fire Ridderskabsmedlemmer ikke tror at kunne underordne sig, formedelst den indbildte, enorme Standsforskel. Altsaa stemme i det mindste de seks sidstnævnte, der ret passende betegnes som danske Slesvigholstenere, med Tyskerne«. Mærkeligt nok saa Skau ikke, at det fjendtlige Parti led af en ganske tilsvarende Grundsvaghed. Da det gav sig Udslag, kom det for ham som en forbløffende Overraskelse. Han kunde derfor heller ikke udnytte den.

Endnu herskede dog v. Weber. Den 27. Oktober kunde han nok engang med et Vink af sin Haand dreje den politiske Situation. En Komité, der var nedsat for at overveje Forslag angaaende Retsvæsenet, var kommet for Skade at anerkende den Tillsch'ske Ordning, ved hvilken Kieler Retten bortfaldt som højeste Instans for Slesvig. Med et Flerstal, hvis Knaphed viser, hvor improviseret Manøvren kom, fik v. Weber sendt Forslaget tilbage til Komitéen; den afgav saa en ny Betænkning og hævdede, at Slesvig og Holsten maatte have fælles Højesteret.

---

*) Dagbl. 28/10 53.

Men ret meget mere Vejrs var der ikke i Slesvigholstenismen. Udover hvad der skete m. H. t. Retsordningen, indtog man kun angaaende Spørgsmaalene om Kommunernes Gæld fra Krigsaarene og om Krigsskadeserstatning, Standpunkter, der var klart slesvigholstenske. Toldgrænsen, det store principielle Spørgsmaal ordnedes ganske let — endda enstemmigt. Agent Jensen var Ordfører, og der rejstes ingen Modstand mod den toldpolitiske Tilnærmelse til Kongeriget.

Samlingens vigtigste Sag, Forfatningsudkastet behandledes efter rent nationale — og sociale Linier. Man havde nemlig Grund til at vente, at Regeringen i Sprogsagen skulde vise sig lydher overfor Krav, der stod paa Januarkundgørelsens Grund, naar de blev fremsat med tilstrækkelig Vægt. De berygtede Sprogreskripter var nu for første Gang offentliggjorte, som Tillæg til Udkastets § 7; men i Motiveringens udbad Regeringen sig »de Revisionsbemærkninger, der maatte være at gøre i Henhold til de i de senere Aar gjorde Erfaringer«. Derfor foranstaltede man i denne Sag en Samling mod Midten og udelukkede enhver Genklang af »up ewig ungedeelt«, der kunde støde »de loyale«, Skaus »danske Slesvigholstenere«. Resultatet blev en stærk Opsvulmen af den tyske Oppositions Stemmetal. Skau stod i sit farligste Øjeblik med kun 7 Tilhængere. De danske Ultras i Sprogsagen maa dog regnes til 11. — Om Sagens Gang i Komiteen fortæller Skau en Række interessante Enkeltheder, der i alt det karakteristiske bekræftes ved v. Webers og Møllers Forklaringer i Salen. Weber havde været helt enevældig ved Beretningens Udarbejdelse. De andre havde blot haft at skrive under, og

det var kun ved at føre den hidsigste »lille Krig«, at Møller fik sit danske Minoritetsvotum optaget.*) M. H. t. Sprogsagen var det tyske Standpunkt, at Reskriptet af 15. Dec. 1810, Hovedpunktet i Regenburs Jurist-snilde Manøvrer, skulde ophæves. Subsidiært kunde man dog gaa med til, at Reskripterne dannede en Del af Forfatningen, indtil næste Stænderforsamling havde taget endelig Beslutning om dem. Herimod forsvarede Skau og de danske Ultras blindt Regenburs. Det vægtigste Indlæg i Salens Debat var Agent Jensens. Han forklarede omhyggeligt, at paa den Maade kunde Maalet nu engang ikke naas; »der vilde kun blive fremkaldt en Opposition, med hvilken man ikke kunde faa Magt. Af Tilhængere vilde man skabe sig Modstandere«. — Historisk skulde netop Kampen mod Sprogreskriptionerne blive Forbindelsesleddet mellem den døende Slesvigholstenisme fra 48 og det nye tyske Folkeparti, der opstod i Aarene kort før 64.

Sprogsagen var Hovedemnet for Salens Debat. Ved den endelige Afstemning blev dog de sociale Synspunkter de afgørende. Der var sket det, at Gods-ejerfraktionen indenfor det tyske Parti var blevet bange for Bøndernes voksende Indflydelse og Initiativ og derfor tilsidst sluttede sig til Skau for at sikre den konservative Forfatning.

Det var et næsten ufatteligt Forræderi mod egen Sag, de saaledes begik. Deres Manøvrer er i Stænder-tidenden camoufleret med juridisk Skarpsind og lader sig ikke udrede Stykke for Stykke. Men følger man Regeringens Reformprograms Gang, ser man,

---

*) Se Skau Dagbl. 20/12 53 og Tidenden for 20/12 53 m. Møllers og Webers Redegørelser.

hvordan Revnen var der lige fra Begyndelsen, og hvorledes den vokser op mod den kritiske Dag, 5te Januar 1854.

Sagerne angaaende Jurisdiktion og Jagtret var vistnok blevet anseet for de mest kildne. Dem havde Bønder og Godsejere delt imellem sig, med Udelukkelse af de dansktalende. Den adelige Jurisdiktion gik til Behandling af et højfornemt Fem-Mands-Udvalg, medens Jagtretten overlodes fem Bønder — der dog sattes under Kontrol af to Godsejere. Uden større Rivninger gik begge Sager derefter igennem i Salen, og man har vel ment, at det værste var overstaaet. Regeringsudkastet angaaende Møllervangens Ophævelse blev sendt i en Komite af »lutter Mølleejere, Mølleforpagtere eller Folk, som var meget nær beslægtede med Møllere« (Skau) — blandt dem var, som fortalt, Bevtoft-Mølleren, Hans Krüger. De kom til det Resultat, at Møllerne skulde have fuld Erstatning, og at det burde gøres meget vanskeligt at opnaa nye Møllebevillinger. I Begyndelsen af December kom deres Betænkning til Debat i Salen; men da skete det, at tysksindede Bønder — Werner — Brebelholz og Momsen — Vraagaard — tog Têten og fik gennemført en Række Ændringer, ved hvilke der — med Skaus Udtryk — »ikke blev Sten paa Sten tilbage af Betænkningen«. Derimod fik v. Weber en første Paa-mindelse. Det lykkedes ham nok at faa visse storpolitiske Udtryk optaget, men han led et eklatant Nederlag, da han stillede det Ændringsforslag til Bøndernes Tekst, at Møllejerne skulde have fuld Erstatning for den Haand- og Spandtjeneste etc., som Distriktets Bønder var dem skyldige. Han stemtes ned med 34 Stemmer, og tilsidst vedtoges Regeringsfor-

slaget omtrent uforandret. Endnu mærkeligere stillede Forholdene sig en halv Snes Dage senere, da Matrikelsagen var for. Siden 1802 havde en ny Matrikel for Slesvig været nødvendig. Den var imødeset med Længsel i Folket, og man gik ud fra den Forudsætning, at den skulde være Basis for Repartitionen af alle Skatter. Men dette ansaas i de højere Kredse for Indgreb i Ejendomsretten og nu betød Regeringsforslaget Opfyldelsen af Folkets Ønsker.*) — Den til Udkastets Behandling nedsatte Komite delte sig i et Mindretal paa tre — ellers slesvig-holstenske Marsk-Bønder — og et Flertal paa seks, blandt hvilke var Skau og Krüger, der tog en slesvigholstensk Godsejer til Ordfører. Disse var Regerings-Forslagets Fjender, de andre dets Venner, men man kom overens om at foreslaa en Opmaaling paabegyndt og Sagen selv udskudt til en kommende Forsamlings Beslutning. I Salen (^{15/12}) prøvede saa v. Weber igen eet af sine Flankeangreb, idet han foreslog, at en ny Matrikulering simpelthen skulde fraraades. Og denne gang fandt Prøjseren Støtte hos — Nordslesvigeren Laurids Skau. Da denne rejste sig, var det ikke for at bekæmpe Obstruktionens Spøgelse — tværtimod. Han og de øvrige Medlemmer af Komiteens Flertal faldt fra deres egen Indstilling og gik over til Weber. Og selv efter at Kommissarius havde erklæret, at Regeringen var meget interesseret i Sagen, fastholdt Skau og Krüger deres nye, Weberske Standpunkt. Imod dem optraadte Nordslesvigere, som Bladt Tandslet og Raadmand Hansen, Sønderborg og en samlet Trop af tysksindede Bønder som Momsen

---

*) Se Momsens Udtalelser i Tidenden ^{15/12}, Skaus ^{17/12} 53.

Vraagaard og Hansen Grumby, Byfolk som Købmænd Dehn fra Eckernförde og Købmand Petersen fra Garding. De hævdede mere eller mindre skarpt Regeringsforslagets Standpunkt; efter ialt 4 Behandlinger ($^{15}/_{12}$, $^{17}/_{12}$, $^2/_1$ og $^3/_1$) naaede de at gennemføre Komiteens oprindelige Forslag. Den 3dje Januar sejrede paa denne Maade Bønder og Byfolk med 22 mod 17 over Aristokraterne og deres Tilhængere. Det er ikke urimeligt at antage, at de overvundne har følt sig opskræmt af dette Revolutionens Spøgelse, der netop i de første Aar af Halvtredserne red Europas Store som en Mare.

Kun 2 Dage efter ($^5/_1$) kom saa den overraskende Eksplosion; den kom som en Tyv om Natten og afstedkom den græsseligste Forvirring. — Først var de Weberske Ændringer til de enkelte Paragraffer blevet vedtaget med vekslende Majoritet. Da disse Resultater laa fast, skred man til Afstemning over Udkastet som Helhed og den almindelige Opfattelse var, at det vilde blive forkastet. Men, Præsidenten ledede Afstemningen saaledes, at al principiel og generel Modstand blev udelukket fra den endelige Beslutning. Derimod vedtoges det med 27 Stemmer mod 14. at »tilraade Indholdet af de enkelte §§ 5—28 i det foreliggende Udkast, med Hensyn til hvilke ingen Forslag var stillede, over hvilke altsaa Forsamlingen endnu ingen Beslutning havde taget«. Paragrafferne 1—5 var af Regeringen unddraget Stændernes Myndighed; nu var det øvrige Forslag vedtaget med Webers Ændringer. De fjorten Mand, der stod tilbage i Oppositionen, var syd- og mellemslesvigiske Deputerede under Ledelse af Folk som Købmand Petersen, Garding og Gaardmændene Momsen, Vraagaard og Hansen Grumby. Disse gjorde i et Aftenmøde d. 6te Januar

Forsøg paa at ændre Beslutningen, saa den kom til at betyde en Forkastelse, men v. Weber mødte dem med samme Skarphed, som han plejede at vise Nordslesvigerne. Og Præsidenten plæderede paa det kraftigste mod den Opfattelse, Bønderne havde gjort gældende: at Forfatningsudkastet egentlig var fraraadet. — Først nu har Bønderne vistnok forstaaet, at de andre havde sveget dem med koldt Blod.

Om det saa var »Sejrherren« Laurids Skau var han mange Dage om at begribe, hvad der var sket. Han skrev til »Dagbladet« ^{10/1} 54., at den tyske Majoritet »ved en Fejltagelse« og paa Grund af »Præsidentens Kejtethed« havde stemt mod sin Hensigt, saa Resultatet er blevet gunstigt for Regeringsudkastet«. Det kan derfor ikke undre, at »Flyveposten«s Flensborg-Korrespondent havde det »fra flere Slesvigholstenerne«, at disse var faldet ud af Rollen, da de skulde stemme uden Instruks, men at Weber heldigvis denne Gang havde været af Nordslesvigernes Anskuelse og Præsidenten ligeledes; man aner, hvor det har summet af Overraskelse og af Misforstaaelser i det politiske Flensborg. Saa forbløffende virkede det altsaa i 1854, at den sociale Deling kunde give sig storpolitisk Udslag.

Naar Skau stod saa svagt, kom det vistnok af hans indrepolitiske Farve, der maa kaldes national-liberal — han var jo endog selve »Dagbladet«s Korrespondent. Han var utilfreds saavel med Regeringens politiske Konservatisme som med dens sociale Reformprogram, svingede mellem Bønder og Godsejere og kunde ikke tænke sig at søge Svælget mellem dem udvidet. Men den 5te—6te Januar blev en stor Epoke i hans Politiker-Liv. Han viste sig efterhaanden i

Stand til at uddrage Begivenhedernes Lære og at indrette sin Politik derefter. Den 24. Januar meddeler han de første Resultater af sine Overvejelser*). Der havde »fundet et c o m p l e t B r u d Sted mellem den illoyale tyske Majoritets Godsbesiddere, Riddere og enkelte Bydeputerede paa den ene Side, og de øvrige Bydeputerede, samt de mindre Landejendomsbesiddere paa den anden Side«. Her greb han utvivlsomt Kærnen. Men naar han derefter kalder Aristokraterne for »moderate Slesvigholstenere« og Bønderne for »Ultras«, er det kun, fordi Godsejerne i dette ene Tilfælde var gaaet med de Danske. Men ogsaa disse Fejltagelser fik han klaret, og da næste Samling kom, var Redaktør Billes Ven næsten blevet en »Bondeven«. Han gik imod de saakaldte »moderate« Modstandere og søgte Forbund med de fjendtlige »Ultras«. — Iøvrigt befriedes han for sine juridisk uddannede Modstandere, der maatte betale den konservative Forfatning med deres Liv som Politikere. I de følgende Aar blev Skau Salens betydeligste Taktiker.

II. Tilløb til Dannelsen af et helslesvigsk Parti. Den ekstraordinære Samling 1855.

Den saa heldigt gennemførte nye Forfatning bekræftedes af Kongen uden Hensyn til de i Forsamlingen vedtagne slesvigholstenske Ændringsforslag til de enkelte Paragrapher. — Herefter havde Stænderforsamlingen besluttende Myndighed i Slesvigs særlige Anliggender, og den havde at vælge 4 Medlemmer

---

*) »Dagbl.« 27/1 54.

til Helstatens Rigsraad. Kgl. udnævnte Medlemmer gaves ikke mere. Men i sin Sammensætning var den nye Forsamling ikke meget forskellig fra den gamle. De brede Lag valgte ganske vist efter den betydeligt nedsatte Census, men de besatte nu kun 29 Pladser mod 31 før. Momsen gjorde ved Lejlighed ($\frac{16}{3}$ 1860) op, at 6 af Bønderne var dansktalende — hver repræsenterende 16,399 Mennesker, — medens de andre 11 talte tysk, hver repræsenterende 16,304. Af Købstadfolkene mente han, at lige mange talte dansk og tysk. Skau gjorde Indvendinger mod Beregningen af Folketallet i Kredsene, men ikke mod Opgørelsen af Medlemmernes Sprog. — De to Mandater var gaaet til Præstestanden, der nu ialt valgte 5 Mand, mest »loyale«, ofte »danske«. Ridderskabsmedlemmerne valgtes nu af deres egne, hvilket betød et Minus paa 4 for de loyale Partier; Godsejerne valgte, som før, 5 Deputerede. De to sidstnævnte Grupper repræsenterede ialt 107 Godsejere og ca. 50 Riddere. — Den vigtigste Forandring i Sammensætningen var egentlig den, at man nu var fri for de dominerende Jurister fra sidst, Schmid og Weber, der havde maattet trække sig tilbage. Den intellektuelle Overvægt laa nu hos de folkelige Deputerede.

Tonen var derfor en ny i 1855, da Stænderne sammenkaldtes til en kort ekstraordinær Session. Det saa i Salen ud, som om Slesvigholstenismens Tid var forbi med den 6te Januar 1854. Der kom nu hvad man kunde kalde en slesvigsk Periode, da Syd og Nord var ved at finde hinanden. Allerede fire Dage efter Stændernes Sammentræden skriver »Danevirke«s Korrespondent til sit Blad:*) »Naar man fra Til-

*) Dnv. $\frac{18}{11}$ 55.

hørerpladsen« — Offentligheden havde nu Adgang til to Tribuner i Salens ene Ende — »betragter den hele Forsamling af Deputerede, faar man uvilkaarligt det Indtryk, at Stemningen er mere indbyrdes gemytlig, end før har været Tilfældet. De Dansktalende og de Tysktalende har nærmet sig hinanden, og den skarpe, grelle Modsætning, som er saa velkendt fra en tidligere Forsamling, synes denne Gang at have antaget en betydeligt mildere Skikkelse«. Senere skriver han:*) »De fælles Interesser har bragt Bondestandens og Stændernes Deputerede sammen lige overfor Ridderskabet og Godsejerne . . . . Medens Sydslesvigernes Deputerede tidligere kaldte alt for godt, der kom Syd fra, har man denne Gang kaldt det bedst, som kom Nord fra.« — Selve det skete Mirakel beretter han med disse Ord: »Man saa denne Gang Werner og Skau, Momsen og Krüger arbejde til samme Maal, medens de i forrige Stændersession bekæmpede hinanden paa Liv og Død . . . . De Danske respekterede Werners betydelige Arbejdsdygtighed, medens de tysksindede bøjede sig for L. Skaus parlamentariske Overlegenhed.«

Saavidt var man naaet efter 3 Ugers Samvær — navnlig fordi Skau havde forstaaet at drage Konsekvenserne af Situationen fra Januar 54. Sessionen var dog begyndt alt andet end fredeligt. Sydslesvigerne mødte op med en særdeles skarpt formuleret Protest mod Sprogskripterne, underskrevet af Repræsentanter for Øst og Vest, desuden med Fordringen om Anerkendelse af Kommunernes Gæld fra Krigsaarene. Dertil havde Momsen — skønt han

---

*) Dnv. 4/12 55.

sidst havde været Anfører mod Weber — nu vist sig som denne sin gamle Førers lærvillige Elev. Straks Spørgsmaalet om Valgenes Godkendelse var rejst, havde han meldt sig med sine Tvivl om Laurids Skaus Valgbarhed: Naar man havde Embede (som Amtsforvalter) i Købstaden, hvor kunde man da være valgbar paa Landet? Men Skau kunde gøre Rede for sig og Momsen erklærede sig tilfreds. Andre vilde dog ikke give op. Ahlefeld-Lindau trumfede igennem, at der blev Afstemning — han havde »ikke forstået« Skaus Redegørelse. Men, som det hedder i Tidenden, næsten alle Medlemmer stemte for Valgets Gyldighed. Naar man betænker, hvad »Dagbladet«s Korrespondent iagttog: »at der hos de tyske Deputerede viser sig den utvetydigste Tilbøjelighed til at afryste Aristokratiets Supremati«,*) er det rimeligt at antage, at den gamle, stive Godsejers Optræden har gjort sit til at vende Stemningen.

Til Præsident kom man derefter overens om at vælge Provst Otzen, nu i Burg paa Fehmern, et af de nye Medlemmer. Han var kendt for sin Modstand mod Sprogreskripterne — af hvilken Grund han var forflyttet fra Angel — men ogsaa for sin Loyalitet mod Danmark, der havde skaffet ham Ridderkorset. Han fik aldrig Professor Schmid's Myndighed over Forsamlingen, der under hans Ledelse sammenlignedes med Herman von Bremens Collegium politicum. Regeringsforslagene gik i Komité 2 Dage senere (¹⁷/₁₁). Der var kun to. En Ekstraskat til Monarkiets Fællesudgifter skulde repareres, og det var blevet nødvendigt at forhøje Slesvigs Bidrag til

---

*) Personalia Dagbl. ⁵/₁₂ 55. Brev I.

Straffeanstalten i Glückstadt. Valgene var tyskprægede i v. Webers Stil, men Skau kom med i Repartitionskomitéen.

Fra nu af begynder Vendingen. Den har sin Basis i Repartitionskomitéens Arbejde. Skau sad her sammen med Pastor Møller fra Vonsbæk overfor 4 tyske Smaadeputerede — med Werner — Brebelholz som Fører, og een Godsejer, Slesvigholsteneren Schmidt, Friedensthal. Der er rimeligvis sket det, at Skau og Werner har slaaet sig sammen om at udarbejde Betænkningen. I hvert Fald kom man hurtigt overens om rent ud at forkaste Regeringens Grundlag for Repartitionen: Beregning efter Folketal. I Stedet for gik man for Landets Vedkommende ud fra Jordernes Taksationsværdi og for Stædernes fra Brandtaksationen. Andre Skatter var før repareret paa samme Maade, saa revolutionær var Ændringen ikke. Men man kom til karakteristiske Resultater: Bondedistrikterne og Byerne lettedes for indtil Halvdelen af den dem tiltænkte Andel, medens Godserne derimod fik saa meget des større Byrder. Slesvig By gik fra 8,175 Rdl. ned til 4,635 Rdl., Haderslev fra 5,607 til 2,998, Flensborg Amt (altsaa Landet) gik fra 19,881 ned til 12,926, Haderslev Amts Bønder sparede 4,000 Rdl., Aabenraa Amts 3,000. Et Gods derimod som Hofjægermester Ahlefolds Lindau steg fra 483 til 782 Rdl. Fætterens Ludwigsburg fra 906 til 2,226. Disse Eksempler er nok for at karakterisere den realpolitiske Basis for Tilnærmelsen mellem Nord og Syd. Man kunde maaske mene, at denne Beretning var en Sejr for »Ultraslesvigholsteneren« Werner, idet han havde overvundet Ultradanskeren Skau og faaet ham med til Opposition mod Regeringen. Men saaledes

kan man ikke gøre op. Sejrherrn var Slesvigs brede Lag som Helhed. Og dets Repræsentanter satte sig imod enhver Modstand, der rejstes af nationale Grunde. Som vi senere skal se, blev det netop mod tyske Angreb, man maatte værgе sig.

Medens Udregningerne og det øvrige Arbejde stod paa, søgte Skau at udnytte Situationen videre. Alle-rede 20. November indgav han to Forslag: eet om Op-hævelse af de saakaldte Bødesessioner for Lejermaal, og eet om Foranstaltninger angaaende Vanding og skadeligt Vands Afledning. Dette var udarbejdet som en færdig Lov, med 69 Paragraffer. Et tilsva-rende Forslag, han havde indgivet i forrige Samling, var blevet vel modtaget, men lagt hen; nu nedsattes der straks en Komité paa 7 Mand. Af Danske talte den ganske vist kun Skau selv og Knudsen, Lysholm, dertil 5 gamle Slesvigholstenere, blandt dem Mom-sen. Men det skete, at disse valgte Skau selv til Ord-fører, og at Komitéen eenstemmigt gav ham det Skudsmaal, at han havde »tilstillet den et Udkast, der leverer et overordentlig brugbart Materiel til Ud-arbejdelsen af en saadan Lov, hvis Nødvendighed er hævet over enhver Tvivl«. Den gjorde derfor Skaus Udkast til sit, og »Dagbladet«s velunderrettede Korre-spondent (næppe Skau selv) ved at fortælle, hvor-dan »det lykkedes Skau at faa endog ivrige Tyskere til at erkende, at hans Udkast var bedre end den provisoriske Lov, der er givet i Holsten«. Videre naaede denne Sag dog ikke, før Samlingen sluttedes. Men Lejermaals-Sagen blev gennemført. Den rent danske Komité's Hoved-andragende vedtoges i Salen den 30te November med

*) Dagbl. ¹⁰/₁₂ 55.

38 mod 3. — I Forsøget paa at samle alle vovede Hans Krüger sig meget længere ud end Skau. Den 22. November indbragte han det Forslag, at det slesvigske Gendarmerikorps slet og ret skulde opløses. Det var upopulært i Nordslesvig og forhadet i Syden. Dernede havde det tidligere været nødvendigt, men var det ikke mere. Intet andet viser saa tydeligt som denne Krügers Udtalelse, til hvilken Grad ikke blot Stænderforsamlingen, men ogsaa selve Landet var blevet et andet nu end i de første Aar efter Kri-gen. Den giver Nøglen til Forstaaelsen af Stillin-gen. Komitéen kom til at bestaa af 2 Danske og 5 Tyske, der valgte Krüger til Formand og førte Sagen igennem i Salen med 27 Stemmer mod 3. 10 stemte ikke. Mon det var »Ultradanske« hinsides Skaus og Krügers Forsoningspolitik? Snarere var det de 10 Aristokrater, der anede en Fare i den. Men den udviklede sig videre, i Forbund med »Ultraslesvig-holsteneren« Momsen. Maaske oprindeligt af Malice mod Skau indgav han en Privatproposition om en ny Matrikel. Men havde han ventet, at Skau skulde fastholde den Weberske Nægtelse, tog han fejl. Skau talte resolut for Forslaget, og Sagen gik i en Komité, hvis Sammensætning er højst bemærkelsesværdig. Den kom nemlig til at bestaa af 4 Nordslesvigere for-uden Momsen selv. Der har været ført vanskelige For-handlinger, før dette Resultat blev naaet. Man ser det af Stemmetallene; de fire Danske fik henholdsvis kun 11, 15 (Skau), 16 og 26 Stemmer, medens Momsen valgtes med 37 Stemmer. Men Danskerne gjorde Momsen til deres Ordfører, og man naaede til en eenstemmig Indstilling. Videre kom Sagen dog ikke.

Men vi ser, at der i 1855 var ved at danne sig et hellslesvigsk Folkeparti. Vi ser ogsaa at det havde

betydelige Modstande at overvinde. Hvilke disse var, kan ikke nærmere bestemmes. Aristokraterne har kæmpet imod, og det samme har nogle tyskdoktrinære Demokrater gjort, da de saa, hvorledes Skau og Krüger var ved helt naturligt at glide ind som det nye Partis Førere. Man tager næppe Fejl, naar man kalder den nyvalgte Raadmand Thomsen fra Oldensworth for den betydeligste Modstander — men hvilken personlig Rolle, han har spillet, kan vi ikke vide.

Foreløbig kunde end ikke den odiøse Sprogsag dræbe den nye Spire i dens Frembrud. Og det skønt de mellem- og sydslesvigske Bønder selvfølgelig ikke vilde give op overfor ministerielle Dekreter, der maatte staa for dem som Udslag af Vilkaarlighed.

Umiddelbart førend Skau motiverede sine to Forslag (^{20/11}) havde man haft den første Sprogdebat. Det danske Parti, der netop vilde slaa ind paa de nye Veje, var ikke glad ved at faa den gamle Strid frem. Dets Holdning ved denne Lejlighed blev bagefter underkastet en ingenlunde blid Kritik. »Man har fundet den (Holdningen) kraftesløs, mat og flov og rent ud beskyldt vore Deputerede for at være villige til at opgive Sproget, for med des større Enighed at kunne samarbejde med de tyske Deputerede i andre, vigtige Anliggender«. Debatten var endt med en Overrumpeling fra tysk Side, idet man øjeblikkelig, uden forudgaaende Forhandling, nedsatte en Sprogkomite, der selvfølgelig blev rent tysktalende. Men 10 Dage efter havde Skaus Politik allerede taget Brodden af den tyske Nationalisme. Ved den anden Sprogdebat — ^{30/11} — henviste Kommissarius til en allerhøjeste

*) Dagbl. ^{14/12} 55. Brev II.

Kundgørelse af 15. November, der stillede Forfatningsændringer i Udsigt, og erklærede, at af Propositioner som denne maatte man intet Udbytte vente sig. Werner, der var Tyskernes Ordfører saavel her som i Repartitionssagen, trodsede da ikke paa, men svarede, at saa vilde han indtil videre trække Forslaget tilbage! Ved Afstemningen var der 34 Stemmer for Tilbagedragelsen, kun 7 imod. Det har været Raadmand Thomsens Parti, der sad som den urokkelige Rest fra Fortiden og — som det uhyggelige Fremtidsvarsel. Men foreløbig — det yderligtgaaende tyske Parti var nu mindre, end det yderligtgaaende danske havde været i sidste Samling.

Alt dette var foregaaet i det korte Spand af Tid, medens Repartitionskomiteen gjorde sit Arbejde færdigt. Første December kom Sagen frem i Salen. Raadmand Thomsen fra Oldensworth leverede da sit første store Slag i Stænderforsamlingen — og tabte det. Han gav en omhyggelig Udredning af, hvordan Slesvig finansielt blev udbyttet til Fordel for Kongeriget og endte med at efterligne Webers Træk i Sagen angaaende Kieler-Højesteretten, idet han som en Overraskelse foreslog, at Repartitionen skulde sendes tilbage til Komiteens fornyede Overvejelse. Men disse finansielle Argumenter, der i Februar 1857 skulde bringe den samme Forsamling til at begaa Forfatningsbrud, gled nu, i 1855, fuldstændigt af. Werner erklærede det for de slesvigske Rigsraaders Sag at faa Fordelingsprocenten ændret til Slesvigs Fordel, og saavel han som Momsen støttede Kommissarius mod Thomsen. Der lod sig dog sætte 17 Stemmer mod 22 for Thomsens Forslag. Det vil sige: 8 à 10 Aristokrater og 7 à 9 uforsonlige slesvigholstenske

Smaadeputerede. Ved den endelige Afstemning, den 4. December, modsatte Komiteen sig saa sejrrikt alle Ændringsforslag og fik sin Betænkning vedtaget med Stemmetal, der ved de enkelte Paragraffer ligger fra 32 til 38 for og fra 3 til 9 imod. Aristokraterne stod igen alene. Regeringen anerkendte Stændernes Vedtagelse. Købstadbladet »Danevirke«, Skaus private Uven, skrev: »Man har for første Gang Eksempel paa, at Købstædernes Interesse fortrinsvis er blevet varetaget af lutter Landmænd.«

Idyllen havde været truet, da man 1ste og 3dje December debatterede Anerkendelsen af Kommuner-nes Gæld fra Oprørsaaene. Men selv da var Tonen mere dæmpet end ellers. Werner fremhævede i sin Anbefaling stærkt de mange fattige Folk, der var blevet tvunget til at sætte deres Spareskillinger i disse Laan. Ved Afstemningen var der 27 for og 13 imod at anerkende Gælden.

Forklaringen paa den forsonlige Stemning i Sessionen 1855 ligger dybere, end deri, at kun forholdsvis uvigtige Sager var til Behandling. Den tyske Opposition blev rejst paa to meget vigtige Principspørgsmaal: det finansielle og det sproglige. I begge Tilfælde faldt den til Jorden. Kun i en Sag, der delvis havde Karakter af en Barmhjertighedsgerning, delte man sig efter de Tal, der i Aarene op mod 1864 skulde blive de skæbnesvangre: ca. 27 Slesvigholstenerne mod ca. 13 Danske. En Forklaring er vel nok at søge deri, at Regeringen havde stillet Forfatningsændringer i Udsigt, men den egentlige Forklaring ligger utvivlsomt i den almindelige, fredelige Stemning Landet over, under hvilken man var ved at blive sig bevidst, at man var Slesvigere, før man var

danske eller tyske. De Deputerede har ikke ved deres Hjemkomst faaet Bebrejdelse af deres Vælgere, thi i saa Fald havde de ikke over et Aar senere mødt hinanden igen i Humør til at fortsætte det begyndte Værk: en helslesvigsk Samling. Vi skal nu se, hvorledes denne lovende Begyndelse blev forspildt.

III. Det nye tyske Parti dannes. Krisens Udvikling.

(Samlingerne 1856—57 og 1860.

Udviklingen i Slesvig indtil Nytaar 1857 beskrives af en samtidig, vistnok slesvigsk Kender*) saaledes: »Der havde i flere Aar hersket en saadan Ro i Hertugdømmet, at politiske Demonstrationer næsten var uhørte. Selv i Angel, hvor Agitationerne fra Oprørstiden og de forudgaaende Aar havde slaaet dybe Rødder, havde det i lang Tid været aldeles roligt . . . . Stændervalgene i 1854 havde kun vakt en svag og kortvarig Bevægelse, og Stændernes overordentlige Møde i 1855 havde ligeledes kun haft liden Virkning. Derimod havde man, efter at Stændernes Sammenkaldelse nu denne Gang, i sidst afvigte November (1856) var blevet bekendtgjort, begyndt at røre sig noget mere og at forberede de senere saa talrigt indstrømmende (Sprog-)Petitioner; men denne Bevægelse havde dog endnu ikke vundet noget betydeligt Omfang«. To Ting maa fremhæves af denne Bedømmelse, der sikkert er god: at de mærkelige Parti-forhold i Sessionen 1855 har svaret saa naturligt til Forholdene ude i Landet, at de ikke har vakt større Opmærksomhed, og, at det var Sprogsagen, som endnu holdt den sidste Kampflamme i Live.

*) »T.« i Dagbl. $\frac{3}{3}$ og $\frac{4}{3}$ 57.

Men var end ved Stændernes Sammentræden, op mod Jul 1856, Stemningen i Landet den samme fredelige som Aaret forud, var dog de storpolitiske Forhold ændrede paa en Maade, der kunde blive skæbnesvanger. Ved Holstenernes Udvandring fra Rigsraadet i April var Fællesforfatningen sprængt. Og i Juni havde en prøjsisk Note talt Holstens Sag i København. Baade i Holsten og Lauenborg var der for Tiden stærke Kræfter i Bevægelse for at hidføre en tysk Indblanding i Monarkiets Anliggender. Det mærkeligste er egentlig, at disse Begivenheder endnu i December ikke havde øvet nogen kendelig Virkning i Slesvig. Men Muligheden for en Strømkæntring var til Stede, hvis man igen — som før — kunde vende de tysktalendes Blik mod Syd. Det, der skete i de to Stændermøder 1856—57 og 1860 kan da kort sammenfattes i dette ene, at det lykkedes Raadmand Thomsen fra Oldensworth at skabe et nyt tysk Parti med Agitation i Tyskland som Maal.

Forløbet af Sessionen 1856—57 har den særlige Interesse, at vi her kan følge den nye tyske Bevægelse i dens Begyndelse.

Da man mødtes paany i Flensborg, den 15. December, var Raadmand Thomsen endnu kun den Mand, der havde lidt Nederlag ved sin første Opræden; Laurids Skau saa Vejen ligge aaben for sit Samlingsværk. Forsamlingen var den samme som sidst, men der var sket et vigtigt Personskifte, idet Gaardmand Werner fra Brebelholz, Skaus gamle Allierede, havde solgt sin slesvigske Ejendom og var blevet erstattet af sin Suppleant, Gaardmand A. Hansen fra Grumby. Denne havde nok i 1854 fulgt dem, der gjorde Oprør mod v. Weber, men omend hans per-

sonlige Forhold til Skau synes at have været godt, kom de dog aldrig til Samarbejde. Han var iøvrigt Tyskernes store Haab. I ham troede de at have fundet et Fænomen à la Laurids Skau: den veltalende Bonde, der, bedre end Professorerne, kunde staa som Folkets Talsmand. Som Suppleant var ogsaa Jernstøber Clausen fra Kappel, en forhenværende Advokat, kommet ind. Skau havde fra gammel Tid stor Respekt for Jurister, han taler derom i sine Erindringer.

Det Materiale, Forsamlingen fik forelagt, var stort, men af ufarlig Natur. En pedantisk Slesvigholstener kunde hænge sig i Ting, som at Jordemødre for Fremtiden skulde uddannes i København i Stedet for i Kiel etc.; men i det hele kunde man vente sig et Slags Amtsraadsforhandlinger. Skaus Forslag om skadeligt Vands Afledning var forelagt som Regeringsudkast, med særligt Henblik paa Geesten, hans Forslag om Bødesessioner for Lejermaal ligeledes. Underligt nok havde Regeringen derimod ikke taget sig af Matrikelsagen.

Ved Besættelsen af Tillidsposterne var der ingen Trang til Opposition mod Danmark, man tog lutter Mænd af velkendt Loyalitet. Otzen blev atter Præsident, Agent Jensen Vicepræsident i Stedet for Slesvigholsteneren Kittel. Cancelliraad Schmidt og Pastor Christiansen, Medelby, blev Sekretærer, Præsterne Møller fra Vonsbæk og Thaden Redaktører af Tiddenden. Saadanne Valg havde man aldrig set, hverken før eller siden. Og ved Valgene til Komitéerne var det, som om de nationale Modsætninger næppe eksisterede. To Sager, om kriminel og civil Proces, der 1853—54 havde været koblet sammen med Sles-

vigholstenismens Kamp for at bevare Kielerretten som Højesteret for Slesvig, blev saaledes sendt i Komité, hvis Flertal var kendt som danskvenligt. Skau blev endogsaa Ordfører angaaende Kriminalproces etc. Hvis der ved Komitévalgene var Tale om en Partideling, har det været den mellem Aristokraterne og de andre. Demokraterne tog Flertallet i de fleste Komitéer, men Aristokraterne fik stadig gode Folk med. — Som Helhed var Valgene gunstige for Nord-slesvigerne. Skau og Krüger sad i de fleste Komitéer, Juhl, Bladt og Hansen, Ravnskobbøl, anvendtes meget, de danske Præster ligeledes.

Samlingen, der varede fra 15. December 1856 til 21. Februar 1857, er tydeligt delt i tre Perioder. Den første gaar til 23. December og markeres af et kraftigt nordslesvigsk Fremstød efter de Linier, der havde vist sig saa lovende. Imedens Regeringsforslagene behandlede i Komiteerne, tog Skau Initiativet til en ny og betydningsfuld Række Reformforslag, der utvivlsomt gjorde stort Indtryk. Med udtrykkelig Fremhævelse af, at han ønskede at fortsætte Bevægelsen fra 1855, forelagde han to store, fuldt udarbejdede Forslag: eet om Ændringer i Næringslovgivningen, der gik i Retning af Lavstvangens Ophævelse, og eet om Ændringer i Landbolovgivningen, der skulde muliggøre Oprettelsen af nye Kaadnersteder, navnlig i Angel. Forholdene i Angel var det ogsaa, Provst Aleth Hansen havde for Øje, da han foreslog Vejen Kappel—Flensborg optaget i Chaussénættet i Stedet for Vejen over Als. I de samme Dage indkom desuden Krüger med Forslag om tidssvarende Reformere i Brandassurancevæsenet, Pastor Møller og Gaardmand Reuter med Forslag om Tavlepengenes Anven-

delse. Det var en stor og velforberedt Aktion, tilrettelagt med Omhu og under Hensyntagen til alle Landets Dele. Maaske den fremførtes lovlig samlet og krigsmæssigt, men til at begynde med modtoges den gunstigt. Samtlige Forslag gik i Komiteer, der blev sammensat efter saglige Hensyn. — For Skaus Vedkommende betød den nye Politik en Art Samarbejde med de kongerigske Bondevenner, der netop paa denne Tid førte deres store Reformkamp.

Men der var uforsonlige Tyske, som vilde gøre alt for at bremse denne Politik. Dem skyldtes det sikkert, at Forsamlingen den 23. December tog Juleferie indtil 5. Januar. De fik derved Tid til at organisere en Modstand. Den anden Periode er dermed indledet: de tyske Forhalingers og Udsættelsers Tid. — Juleferien viste sig for kort til, at man kunde opnaa de ønskede Resultater; man tøvede derfor med at indfinde sig igen. Den 5. Januar var der mødt 12, Dagen efter 26, først den 7de kunde der tages fat igen. De Danske mente at mærke Tegn til, at de andre havde udvekslet Meninger med Venner i Holsten*); men endnu var der intet tysk Parti skabt. Den 7. Januar kunde der saaledes vælges en Petitionskomite, der er mærkværdig ved at være den eneste fra Tiden mellem Krigene, hvor dansktalende var med. Senator Bahnsen valgtes med 23 Stemmer, endskønt alle vidste, at han i 1853—54 havde hørt til de yderligtgaaende Danske i Sprogsagen. Og Pastor Christiansen fra Medelby blev sat ind med 32 Stemmer. (15 var Tallet, naar det danske Parti stod alene). Men — Stormen nærmede sig. Allerede Dagen efter viste det sig, at

---

*) Dagbl. 4/3 57.

Angelboerne stod stejlt. Paa Foranledning af Egnens egne Deputerede blev det afslaaet at forsøge paa at gennemføre Aleth Hansens Forslag om en Chaussé gennem Landet. Man vilde vel ikke tage mod Gaver af Sprogreskripterens Mænd. Næste Dag igen, den 9de, kom den første tyske Sprogproposition, der dog tilbagevistes af formelle Grunde. Thomsen-Oldensworth tog deraf Anledning til bitre Klager over Slesvigs Tilsidesættelse og slog paa, at der tilkom Stænderne Skattebevillingsret. Men endnu var hans Tid ikke kommet. Møderne udsattes igen, for at man kunde komme til Kielerumschlag, der afholdtes den 11te, 12te og 13de Januar. Fridagene var dog den 10de, 11te og 12te.

Omend Aaret 1857 var det store økonomiske Kri-seaar, er dog denne Kielerrejse mærkelig. Kielerumschlag var som Marked og Pengemarked af aftagende Betydning og karakteriseres netop dette Aar som usædvanlig mat.*) Store Snestorme havde spærret Vejene og i Kiel selv mærkedes Markedet næsten blot ved »Unterhaltungsmusik, grosser Gesangproduktion, musikalisch-humoristische Vorträge« etc. Hvem der deltog i Rejsen, ved vi ikke. »Kieler Korrespondenz« averterer med »Fremdenlisten«, men de findes ikke i de københavnske Biblioteker. Det foregaaende Aars Fremmedlister foreligger derimod, men der møder vi ialt kun to af de slesvigske Stænderdeputerede, to Adelige. De andre har altsaa i hvert Fald næppe hørt til Stamgæsterne. Endnu mærkeligere bliver det hele, naar man ser, at Omslagets Hovedbegivenhed fandt Sted den 13de, Dagen efter Feriens Afslutning. Det var Generalforsamlingen i

*) Korrespondance fra Kiel til »Flensb. Zeit.« 15/1 57.

det nystiftede Kreaturforsikringselskab for Monarkiet. Til den kunde mange haft rimeligt Ærinde — men derefter var Ferien i hvert Fald ikke lagt. — Vi kan vide, at der i denne Tid var store Ting i Gære i Holstens politiske Verden. Man forberedte — eller var snarere midt i — den Aktion, der skulde føre til, at Prøjsen og Østrig den 29. Marts gav Danmark sit 3-Ugers Ultimatum*) for en Nyordning af de tyske Hertugdømmers Forfatningsforhold i Overensstemmelse med de holstenske Stænders Krav.

Efter Kielerrejsen varede det til den 20de Januar, før den slesvigske Stænderforsamling atter var fuldtallig. I alle disse Dage er der foregaaet vigtige Forhandlinger udenfor Salen. Problemet var at samle de tyske Bønder, Borgere og Godsejere til Trods for Skaus Reformpolitik. De, der var tilbøjelige til at fremme denne, hellere end at føre en maaske haabløs national Kamp, er blevet holdt hen med et: Vent og se, om ikke Holsten faar Tyskland med, det er ikke haabløst — derfor Udsættelserne og Kielerrejsen. Og Godsejerne, som var bange for Bøndernes voksende Indflydelse, har man foreholdt, at hvis de ikke vilde ødelægge Tyskheden, maatte de formelt give lidt efter. Efterhaanden har man saa nærmet sig hinanden om en Midterskikkelse, der var moderat-demokratisk og oprigtigt danskhadende: Raadmand Thomsen fra Oldensworth. Overfor Skaus urovækkende saglige Politik, stod han som den, der udenfor sit særlige Omraade, det finansielle, ikke interesserede sig for de enkelte Sager. Den Taktik, han traadte i Skranken

---

*) »Aktstk. til Htd. Holstens og Lauenborgs Forfatningsforhold« I.

for, var sikkert denne: det gjaldt om at vække og fastholde det store Tysklands Interesse og Medfølelse. Som Agitationsmiddel skulde man derfor bruge selve Stændertidenden, der læstes af alle Tysklands Redaktører. Uden at gaa nærmere ind paa den danske Argumentation skulde man fylde Stændertidenden med Protester og Klager i en Form, der ikke tillod exakt Gendrivelse, men som var sikker paa sin Virkning i det tyske Publikum. Saa kunde man siden holde socialt Opgør. Om et Program, der har været omtrent saadan, søgte han at samle et Parti. — Som Politiker var han iøvrigt gold og lidet original. Vi har set ham efterligne v. Webers Overrumplingstaktik; hans senere Protester formede sig som Efterligninger af den kongerigske Oppositions Kamp med Ministeriet Ørsted. I de daglige Forhandlinger talte han kort og altid meget bittert — som et Slags Proletarfører. I Kcmiteernes saglige Arbejde tog han kun liden Del. Vi har Vidnesbyrd om Udbrud af stærk Lidenskabelighed og mistænksom Pirrelighed fra hans Side, og Mistænksomhed var den drivende Kraft i hans Finanspolitik. Modstanderne siger*), at han vandt Venner ved sin alvorlige og selvstændige Karakter og store Arbejdsdygtighed; og de kalder ham en hensynsløs og konsekvent Fjende.

Nu kom det til at vise sig, hvor skæbnesvangert det var, at Regensburg havde give Danmarks Modstandere en ideel og retfærdig Sag at kæmpe for. Sprog-sagen blev det nye Partis Fødselshjælper. Det fremgaar af Stændertidenden, og Reskripternes Venner fortæller selv*), at det var Sprogdebatten, der i 1857

*) Dagbl. $\frac{4}{5}$ 57.

*) Dagbl. $\frac{3}{3}$ 57.

spaltede Forsamlingen i dens nationale Bestanddele. Debatten fandt Sted, da Forsamlingen første Gang var fuldtallig efter Kieler-Rejsen, den 20. Januar. Bondefraktionens nye Fører, Hansen, Grumby, motiverede de tyske Krav, idet han hævdede, at »alle Regeringens Forslag er mindre vigtige end dette ene Andragende, da der ved hine kun handles om Befolkningens materielle Vel, ved dette derimod om dens aandelige Vel, og dette maatte man vistnok tilkende Fortrinet« — Dermed havde han taget Afstand, ogsaa fra Skaus Reformpolitik. Fra de overfyldte Tilhørerspladser hørtes et »stærkt og larmende Bifald«. — »Wir sind gezwungen zusammenzuhalten, darin liegt unsere einzigste Macht«, skal een af de ringest begavede Ridderskabsdeputerede 1856—57 have sagt*) i en Dansks Nærværelse. Ytringen har sikkert gjaldt Sprogdebattens samlende Virkning paa de Tyske. Havde ikke Sprogskripterne tvunget dem sammen, var Partidelingen i Forsamlingen og ud over Landet sagtens blevet en helt anden.

Medens Sprogsagen var i Komite, udsendte Raadmand Thomsen det første af sine svære Projektiler. 21. Januar stod han op for at motivere følgende Privatproposition: »dass S. Majestät landesväterliche Huld dem Herzogtum Schleswig unverkürzt zu Teil werde«. Ingen tvivlede om, at Skyggen, der stod mellem Slesvig og Naaden, var den slesvigske Minister, Wolfhagen. Kommissarius, Amtmand Holstein lod ham ikke komme til Orde; han skrev derfor straks en ny demonstrativ Proposition: »dass in den Verwaltungsmassregeln, welche zu dem amtlichen Wir-

---

*) Dagbl. 2/2 1860.

kungskreise des kgl. Ministeriums für Schleswig gehören, solche Veränderungen vorgenommen werden, wie sie zum Wohle des Landes erforderlich sind«. Og Dagen efter rejste han to nye virkningsfulde Krav: Dommeres Uafsættelighed og lige Ret med andre for de Amnesterede. Forslag fra andre supplerede disse, bl. a. eet fra Ahlefeld Lindau, hvor han nævnte Notevekslingen mellem Berlin og Wien 1852. Stemningen blev uhyggelig. Den 26. Januar veed »Danevirke«, at »Vandafledningsloven er den eneste, der har Udsigt til at gaa igennem«, og Dagen efter hedder det, at Thomsens Opposition bliver mere og mere forbitret.

En stor Finansdebat var begyndt. Den 16de Januar var der indgaaet et Regeringsudkast angaaende Fordelingen af et overordentligt Bidrag til Fællesmonarkiets Kasse. Ifølge Forfatningen vedkom Sømmens Størrelse og Udskrivningens Motivering ikke Stænderne. Raadmand Thomsen blev Ordfører for Komiteen, og som saadan begyndte han, allerede længe før Indstillingen var færdig, Debatten i Salen, idet han uafslædigt rettede Spørgsmaal til Kommissarius og diskuterede Svarene. Hans Argumenter var de samme som i 1855, men nu gjorde de Indtryk. — Endnu den 3die Februar viste det sig dog, at det nye Parti næppe var helt færdigbygget. Gaardmand Arp fra Schenkel — en stædig Venstrømand uden større Sans for det nationale — havde da den Dristighed at fremsætte Ønsket om Hoveriets Afskaffelse. Man maatte tage en Debat i Salen derom og nedsætte en Komite. Men siden fik man Sagen dysset hen. Nu begyndte den store Kampperiode, hvor de nationale Lidenskaber tog Herredømmet.

Indledningen var Raadmand Thomsens Motivering af sin Proposition om det slesvigske Ministeriums Forhold. I den Anledning udtalte han sit Program. Det var helt igennem kun af statsretslig og national Karakter. Han ønskede en Helstat i Henhold til Traktaterne, med begge Nationaliteters og samtlige Landsdeles Ligeberettigelse. Det sidste var i Virkeligheden Hovedpunktet, han gav det Eftertryk ved at hævde, at »die gesamte Monarchie keinen Bestand haben werde, wenn dies nicht der Fall sei«. Talen paaviste udførligt, at det ikke var Tilfældet. Slesvigs Stilling var værre, end om Landet havde været indlemmet i Kongeriget, thi det var gjort politisk umyndigt. Kongerigets Interesser og Fordanskingen gik først. Kongeriget havde Sværdet to Gange i Hænde: først i Rigsdagen, hvis Majoritet afgjorde, hvem der skulde være Minister for Slesvig, derefter i Rigsraadet, hvor Danmark i Flg. Valgloven havde Majoriteten. Desuden: Pressen var ufri, Politivangen utaaelig, Kirke og Skole udnyttedes til politisk Politi-Tjeneste. — Det er værd at bemærke, at hele denne bitre og paa mange Punkter rammende Programtale intet indeholdt, der kunde udtydes i slesvigholstensk Retning. Tendensen er rent slesvigs, omend tysk-slesvigs. Raadmanden endte med at gentage sin Advarsel: »Er habe gesagt, dass wenn die Gleichberechtigung beider Nationalitäten nicht herbeigeführt werde, er befürchte, dass die Monarchie sich trennen würde.« — Saaledes maatte Programmet lægges: med det stærkeste Eftertryk paa Modstanden mod Sprogreskripterne; thi kun saaledes kunde det vække Genklang i Befolkningen. Det statsretslige Standpunkt blev endnu engang nøje

præciseret paa Foranledning af Kommissarius. Denne besvarede nemlig Thomsens store Tale med Oplæsningen af en Oprørsadresse fra 1849, der blandt flere Hundrede Underskrifter ogsaa havde Raadmandens. Thomsen mødte denne lave Taktik med en værdig Erklæring: »Die Wünsche, die man gehabt habe, habe man nicht mehr; die Wünsche, die er jetzt habe, habe er früher nicht gehabt, man müsse den Ganzstaat wollen, weil er auf geschlossenen Tractaten ruhe.« Dette var sikkert Alvor og kan staa som Monument over det tysk-slesvigske Standpunkt af 1857.

Programmet var fremsat, Protesten mod Ministeriets Virkemaade vilde komme i Tidendens Tillæg og havde dermed gjort sin Virkning. For et Syns Skyld gik den i Komite og der begravedes den. Det nye Parti begyndte saa sin Bane med Obstruktion. Paatrængende nødvendige Forslag — som det om Vands Afledning o. fl. a. — vovede man ikke overfor Befolkningen at forkaste. Men i Dagene fra den 6. til den 20. Februar afvistes fem af Regeringsudkastene. Forslaget angaaende offentlige Politisager, der, med Skau som Komiteens Ordfører, havde haft saa gode Udsigter, forkastedes saaledes med 27 mod 13. Obstruktionen gik iøvrigt ud over Forslag om svigagtig Fallit, om Jordemødres Uddannelse etc. Og ind i alt dette spandt sig den store Debat om Ekstraskatten, idet Thomsen med større og større Forbitrelse hævdede, at Slesvig forholdsvis ydede for meget til Monarkiets Fællesudgifter. Komiteberetningen blev færdig den 15. Februar. Dens principielle Standpunkt var, at Repartitionen burde nægtes, idet den var forfatnings-

stridig, fordi Monarkiet ikke var i Pengetrang, men kun vilde udsuge Hertugdømmet. Subsidiært bragte den dog et Forslag til Fordelingsmaaden. Dette afveg fra Regeringens — der iøvrigt byggede paa det Skau-Werner'ske Princip fra 55. Ejendommeligt nok ønskede man nu Byrderne gjort progressive — men efter en mærkelig Skala, der maa være fremkommet ved et Kompromis. Byernes højere Mellemstand, samt de større Gaardmænd og Proprietærer skulde have omtrent det hele paa sig, medens Smaafolk gik fri og de store Godsejere ikke bidrog mere end Proprietærene. Partiets Kærne — Thomsen, Oldensworth og hans Folk — har maattet vise deres Villighed til at overtage Bekostningen ved Starten. Heri ligger maaske ogsaa noget af Forklaringen paa, at man endte med at holde saa fast ved det principielle Standpunkt: Forkastelsen. Man vidste, at Regeringen saa vilde repartere efter den gamle Norm, der var billigere for Partiets store Masse. — Købmand Petersen, Haderslev, afgav Særvotum, der protesterede mod Flertallets Forurettelse af Byerne.

I Løbet af fem voldsomt bevægede Dage kom saa Sagens to Behandlinger i Salen. Man havde til det sidste ventet, at Oppositionen ikke vilde vove en Forkastelse, der klart stred mod Forfatningen. — Men — lige forud for den endelige Afstemning gik den store Sprogdebat, der satte Sindene i yderligt Opør. Som sædvanlig udfoldede Skau her sit polemiske Talent og drog — som Raadmand Thomsen en Gang havde sagt — Tyskernes Smerte ned i sin Spots Dynd. Den 19. endte Mødet med Vedtagelsen af det tyske Andragende i Sprogsagen, og da man Dagen efter naaede Slutbehandlingen af Repartitionen, var

det tyske Parti ubønhørligt. Thomsen holdt fast ved Nægtelsen, og efter et kort Replikskifte mellem ham og Kommissarius, gik man over til Afstemningen. Det besluttedes da — med 23 Stemmer mod 15 — at nægte at reparere Ekstraskatten. Næste Møde — Samlingens sidste — var stormende. Kommissarius erklærede det skete for et Forfatningsbrud — hvilket skal have overrasket mange af de Tyske — og Krüger forløb sig i sin Vrede og forlangte Thomsens Fortid retslig undersøgt med Hensyn til Deltagelse i Oprør, saa man kunde se, om det ikke var ulovligt, at han overhovedet udøvede nogen politisk Rettighed. Det var forgæves — og Krüger gjorde senere Thomsen Afbigt ved i Rigsraadet at stemme mod Thomsens Udelukkelse derfra. Endelig gjorde Fabrikant Clausen et ligesaa forgæves Forsøg paa ved Fortolkningskunst at udelukke den danske Minoritetsbetænkning over Sprogsagen fra Stændertidenden. Det var den 21. Februar om Aftenen. Man gik fra hinanden — med et gentaget Hurra for Hs. Majestæt Kongen.

Raadmand Thomsen havde sit Parti fast i sin Haand. Forudsætningerne for hans hele Optræden er 3. 1) Sprogreskripterne, der forekom Folket et værre Tryk end de tyske Godsejeres, end Hoveri og det hele. 2) Den danske Regerings Passivitet m. H. t. de sociale Reformkrav, der endnu kunde have sprængt det nydannede Parti. 3) Den udenrigspolitiske Situation. Den store Afstemning fandt Sted blot en god Maaned, førend de tyske Stormagter udstedte deres første Trusel om at forelægge Holstens og Lauenborgs Forfatningsforhold for Forbundet i Frankfurt.

I Tiden indtil næste Stændersamling — Januar 1860 — skete der intet, som kunde splitte det nye tyske Parti. Tværtimod. Den holstenske Sag gik sin Gang i Frankfurt og mellem Diplomaterne. Den danske Regering indskrænkede sig til at hævde, at der skulde være Ro i de slesvigske Forhold, og al dens Energi syntes at være sat ind paa at opretholde Sprogreskripterne. — De tyske Stænderdeputerede har holdt den indbyrdes Forbindelse godt vedlige. Efter at Fællesforfatningen i November 1858 var erklæret ugyldig for Holsten og Lauenborg, optraadte de i Januar 1859 samlet med en privat Adresse til Kongen. De hævdede her, at naar Fællesforfatningen var ophævet for to af Landene, var den ulovlig i de andre. Udfra denne Opfattelse forlod Thomsen, Oldensworth, og Hansen, Grumby, Rigsraadet. Denne sidste tilskrev efter sin Hjemkomst Præsidenten, Madvig, at han betragtede »die ganze Wirksamkeit des jetzt tagenden Theils des Reichsrats als verfassungsmässig ungültig«.*) Stænderforsamlingens tysk-slesvigske Parti svingede nu over til det slesvigholstenske Standpunkt.

Denne Svingnings Manifestation er Hovedbegivenheden i Sessionen 1860, der iøvrigt ikke er af større Interesse. Kampen var staaende fra den første Dag, da Raadmand Thomsen ved Kommissarii Fest kom i Haandgemæng med en dansk Løjtnant.¹⁾ Raadmandens Taktik i Salen vedbev at være den gamle, endnu voldsommere i sin demonstrative Udfol-

*) Reiche: »Hansen, Grumby, im Reichsrath«, Hamburg 1860.

¹⁾ Se den tyske Version i Altonaer Mercur ²⁵/₁ 60. Skaus Berigtigelse aftrykt i samme Blad ³⁰/₁.

delse, men ikke dristigere i sit reelle Indhold. Han propo-
 nerede retslig Anklage mod de forrige Miniſtre for
 Slesvig, v. Wolfhagen og Hall, fordrede en Art krimi-
 nel Undersøgelse »om og hvorvidt slesvigske Skatter
 indgaar i Kongeriets Kasse« og søgte — som tidligere
 Clausen — at hindre, at Mindretallets Beretning i
 Sprogsagen blev optaget i Tidenden — og derved
 læst i Tyskland. Af alt dette fik han ikke andet Ud-
 bytte, end at Protester og Anklager blev trykt. Der-
 imod var det ved Komitévalgene lykkedes ham at
 gennemføre sit Flertalstyranni. Der var gennem-
 gaaende kun kommet een Dansk i hver Komité, Skau
 kun i en enkelt, Krüger i to; det var endnu skrappere
 Partivalg end i Webers Tid. Desuden førte han en vis
 forsigtig Obstruktionspolitik. Kun fire af de mindst
 vigtige Regeringsudkast vovede man at forkaste, me-
 dens man lavede saa stærkt om paa Vandafled-
 ningsloven, at Udkastets Fader, L. Skau, maatte stem-
 me imod. Af en Obstruktion at være var denne
 saaledes ikke ret tapper. Men — der stod Valg for
 Døren, og man har vel haft en Følelse af, at der var
 ret snævre Grænser for, hvad man kunde byde Folk.

Det, der optog Sindene i hele denne Session, var
 en Række Adresser, hvorom der udspandt sig en
 Strid, der i sin Karakter nærmede sig Maskeraden.
 Et nyt tysk Føreremne, Verbitter v. Rumohr, angelsk
 Godsejer, foreslog at indgive en Loyalitetsadresse til
 Kongen. Skau benægtede Forsamlingens Kompetence
 til at gøre sligt, men der nedsattes en tysk Fører-
 komitee, der i en Haandevending lod en stor slesvig-
 holstensk Programudtalelse, underskrevet af Opposi-
 tionens Medlemmer, trykke og uddele i Byen og over
 Landet. 1. Februar nedsattes Komiteen, den 14de

kunde Altonas Aviser bringe Adressen i fuldstændigt Aftryk; i Slesvig By var den at købe for 8 Skilling. Saa skred Politiet ind mod Trykkerier og Kølportører, og Kommissarius forbød Debat i Salen. De Danske, der havde hævdet Ulovligheden af en Adresse til Kongen, foreslog nu selv een, en historisk Fremstilling af Forholdene i Sønderjylland, der forkastedes, men kom i Tidenden, som Modvægt mod den anden.

Den tyske Adresse var en Videreføring af Raadmand Thomsens Programtale fra 1857, men betegner et nyt Stadium af Partiets Udvikling. Adressens Fremstilling af de slesvigske Forhold svarer til Talens, men i Adressens anden Del, Ønskerne for Nutid og Fremtid hævdes Slesvigholstenismen i gammel Stil. Der udtales en absolut Tilslutning til de fra Rigsraadet udvandrede; den ældgamle Forbindelse mellem Hertugdømmerne kaldes uundværlig for Slesvigs Velfærd, og det siges, at den ikke kan ophæves uden baade Slesvigs og Holstens Samtykke; Slesvigs Repræsentation har aldrig givet Samtykke til Forbindelsens Opløsning »und wird es nie einseitig tun«, d. v. s. uden Holstens Indvilligelse, altsaa »nie«.

Til disse Strømninger af Ophidselse, der fra Forsamlingen lededes ud over Landet, svarede andre, der fra Landet blev ledet ind i Stændersalen. Fra Ejdersted, Thomsens Egn, kom der en »Protest gegen jegliche Beeinträchtigung unserer verbrieften Rechte«¹⁾ og fra Slesvig By en Opfordring til at vise Landsherren »dass nur auf Grundlage der uralten Verbindung beider Herzogtümer, die keine Gewalt aufheben kann, ein staatlicher Verband möglich ist.«²⁾

¹⁾ Aftrykt i Altonaer Mercur ²⁸/₁ 60.

²⁾ Aftrykt i Alt. M. ¹⁹/₂ 60.

Saa voldsom havde Tonen ikke været siden Oprørets Dage. I Salen overdøvedes alle de nordslesvigske Forsøg paa at faa Reformarbejde sat i Gang. Mindretallets Politik var, som vi skal se, fast nok, men den formaaede ikke at trænge igennem. Den 19. Marts 1860 sluttede Sessionen, og den 8. Marts kunde de Tyske triumferende læse i »Hamburger Nachrichten«, at Forbundsforsamlingen i Frankfurt havde antaget den Betænkning, som var afgivet af det holstenske Udvalg. Det store Forsøg paa at lægge Slesvigs Skæbne i Tysklands Haand havde nu de bedste Udsigter til at lykkes.

IV. De nye nationale Partiers Sammensætning.

Efter Februar 1857 dannede det nye tyske Parti en fast Helhed, samlet om Protestpolitiken, i fortsat Bevægelse mod en stadigt mere utilsløret Slesvigholstenisme. Svagheden i dets Sammensætning gav sig sjældent Udtryk, væsentlig paa Grund af den danske Regerings sløve Holdning. Partiet var i sin Farve meget forskelligt fra det gamle Partis Præg af Godsejer-Aristokratisme, det maatte hævde en vis moderat demokratisk Linie. Godsejerne optraadte ikke for sig, og den eneste yderligtgaaende Demokrat, Gaardejer Arp fra Schenkel, blev holdt i Ave, omend med Besvær. Det ny Parti var desuden af en langt skrappere national tysk Farve, end det gamle.

Dette skyldes, at Sprogsagen var det Baand, der holdt de forskelligartede Elementer sammen. Vi saa, hvorledes Hadet til Sprogreskripterne i 1857 kittede

de indbyrdes fjendtlige Fraktioner sammen. I 1860 gled Sprogsagen noget i Baggrunden, men af de tre Mænd, der det Aar regnedes for Partiets Førere, var de to fra Angel, Sprogreskripterne klassiske Land: Godsejeren Rumohr og Bonden Anders Hansen, Grumby. Noget af det første, man gjorde, var da ogsaa at nedsætte en Sprogkomité, bestaaende simpelthen af de 11 Proponenter. De store Sprogdebatter fulgte saa 22. Februar og 15. Marts, det vil sige, at man vævede dette Spil af Følelser og gammel Krænkelser ind i hele Samlingens Forløb, og det har haft sin store Betydning. I Slutningen af Januar 1860 havde man en Tid ventet Ændringer i den danske Sprogpolitik; Blixen Finecke — det nyudnævnte Bondevenne-Ministeriums Minister for Slesvig — kom til Flensborg og gjorde derfra en Studierejse til Angel for at studere Sprogforholdene. Men han var særdeles tilfreds med sine Besøg i Skoler og Kirker, og skrev en meget lystfarvet Rapport til Kongen. Om den sagde Hansen, Grumby, senere i Salen, at den indeholdt Stof til alskens Knaldefekt, mens den ikke i enhver Henseende holdt sig til Sandheden. Reskripterne blev selvfølgelig ikke ændret.

Betinget af Sprogsagen er det Skær af kulturel og liberal Interesse, hvormed Slesvigholstenismen yndede at omgive sig. Man fremhævede ikke blot »Bicennium Kiliense« — den gamle Forpligtelse for de slesvigske Embedsmænd til at have studeret to Aar i Kiel —, Retten til at holde Huslærere og oprette Privatskoler etc., men man var endog i den lykkelige Stilling, at man paa sit Program kunde sætte eet og andet af Idealerne fra 1789, saasom Presse- og Forsamlingsfrihed, Dommeres Uafsættelighed og

lign. Den egentlige liberale Kulturpolitik var Grev Baudissin (i Fortegnelsen over Medlemmerne fra 1856—57 hedder han Roderich, i 1860 Edouard. Manden er maaske ikke den samme, den Baudissin'ske Politik er i hvert Fald den samme). Det hørte med til dette Partis Væsen, at en Greve og Ridderskabsdeputeret skulde være den store Frihedskæmper. Han sekunderedes af Manden »aus dem untersten Stande«, som een af Partiets Skribenter saa smagfuldt benævnte Hansen, Grumby — en slesvigsk Gaardmand! Medens denne angreb Stednavnekommissionens Fordanskninger, Oprettelsen af en dansk Menighed i Slesvig By etc, tog Greven sig af Privatskolerne, Skoleaaret o. s. v., og det var ham, der førte den lysende Strid for Pressens og Forsamlingernes Frihed. Den uforglemmelige Dag i hans Liv som Stænderdeputeret var den 21. Februar 1860, da han skulde motivere sit Ønske om Pressefrihed. Han kom ikke til Orde, men Kommissarius oplæste en lang Skrivelse fra den slesvigske Minister — den var et af Blixen Fineckes sidste Værker som Minister — og heri fik Greven Besked, før han havde spurgt: Betingelserne for Pressefrihed maatte være — foruden Ro i Landet — at ogsaa dets øvrige Forhold ordnedes i Overensstemmelse med Frihedsprincipperne. Saa længe Stænderforsamlingen ikke tog Initiativet til Reformer som: Adelsprivilegiernes, Patrimonialrettens og Hoveriets Afskaffelse, var der ingen Grund til at tage noget som helst Hensyn til Andragender som det foreliggende!

Dette var et Skud lige i Centrum og røber det mest indgaaende Kendskab til det tyske Partis Grundskade. Man tager vist ikke meget fejl i at

angive Krüger som den egentlige Ophavsmand til denne Skrivelse, med dens jydsk Lunhed og Bondehumor: Du kan jo selv begynde, og gør Du det ikke, er det Løgn i Din Hals. — Ministeren har næppe i Ministeriet kunnet faa saa god en Orientering, men han havde netop under sit Ophold i Flensborg været i nær Forbindelse med Krüger. Ved Modtagelsesfesten hos Kommissarius*) havde Krüger talt for Blixen Finecke og derefter havde Konge-Svogeren takket »sin gamle prøvede Ven« Bevtoft-Mølleren. Siden har de mødt hinanden til fornøjeligt Samarbejde.

Oplæsningen af Skrivelsen virkede. Forsamlingen sad som ramt af Lynet, indtil Stilheden blev brudt af Grev Baudissin, der med skrigende Stemme udraabte sit: Ich protestire aufs feierlichste gegen diese der Versammlung gemachte Intimidation! Efter Udsagn*) af Folk, der hørte det, lød det som havde han en Kniv i Halsen. Siden bar han Hædersnavnet »den nye Mirabeau« — hvadenten det nu blev givet ham af beundrende Venner eller af ondsindede Fjender. Det sagdes iøvrigt om ham, at han plejede at forlade Salen ved pinlige Afstemninger, f. Eks. angaaende Hoveriet. Efter Baudissins Protest gik Forsamlingen straks hjem igen, da den, som Otzen sagde, ikke mere var i Stemning til at arbejde. Faren for et Brud som det i 1854 var dog ikke overhængende, thi i København var Bondevennerne allerede gaaet af og havde overladt Magten til de nationalliberale, og disse forsøgte ikke paa at drive den sociale Kile videre ind i det slesvigholstenske Parti. Dagen efter Oplæsningen tog Partiet sig et lægende Bad i Sprog-

---

*) Dagbl. ³⁰/₁ 60.

*) Dagbl. ²⁵/₂ 60.

sagens første Behandling, og derpaa var det igen sig selv.

Hverken før eller efter var man dog helt i Ro for det sociale Problem. Det laa som en latent Trusel mod Partiets Eksistens. Hvor indolent end den danske Regering var, Bøndernes Utilfredshed med Herremændene gav sig dog Udslag. Gaardmand Arp fra Schenkel blev aldrig bragt helt til Ro. Vi har set ham i de for det nye Parti saa kritiske Dage, i Februar 1857, fremsætte sit revolutionære Krav om Hoveriets Afskaffelse. Han havde da brugt Ordet »Frohndienste«, hvilket satte Ridderskabet i Raseri, fordi det hos udenforstaaende kunde fremkalde den Forestilling, at der endnu herskede Livegenskab i Slesvig — og Hovedinteressen ved alt, hvad der blev sagt i Salen, var jo netop hvordan det vilde virke paa udcnforstaaende. Foruden Nordslesvigerne havde ogsaa Clausen fra Kappel støttet Arp, men Sagen var dengang dog heldigt blevet glemt — og deri var Raadmand Thomsen næppe uskyldig. I 1860 havde han det ikke nær saa let med Gaardmand Arp. Denne kom igen med sine Krav, og efter den ministerielle Skrivelse maatte man jo for Skams Skyld vise Sagen sin Velvilje. Den blev anbefalet af en Godsejer og eenstemmigt sendt i Komite. Til denne valgtes, med baade de danske og de tyske Stemmer, Arp selv og den anbefalende Godsejer; Tredjepladsen besatte Tyskerne med Hansen, Grumby. Han fik ikke Nordslesvigerens Stemme, de har villet have een af deres egne med, rimeligvis Bladt, Tandslet, der var meget ivrig for Sagen. Komiteens to Gaardmænd enedes om at ønske en Lov, der bestemte, at Godshoveriet skulde afløses, men som gav Godsejerne meget gun-

stige Betingelser. Den tredje Mand, Godsejeren, vilde derimod ingen Lov have.

Nu var Revnen der. Hansen fra Grumby, Laurids Skau og Bladt gik sammen mod Aristokraterne, og Raadmand Thomsen kom i den yderste Nød. Uden at tage Standpunkt kaldte han det inkonsekvent at afskaffe Godshoveriet, men ikke Statshoveriet paa Domænerne — der var unddraget Stændernes Myndighed. Han fortalte, at Husum Slotsplads blev luget af Amtets Bønder var ikke dette fuldt saa slemt et Tyranni som Godsejernes? Da saa Kommissarius erklærede, at en Lov om Godshoveriet sikkert ogsaa vilde blive efterlevet paa Statens Domæner, vidste Thomsen ingen anden Udvej, end at spørge om, hvem der saa skulde betale Lugningen af Husum Slotsplads? Kongeriget? Helstaten? Hertugdømmet? Og videre, end til denne Antydning af overordentlig farlige Finansproblemer, vovede han sig ikke. Forhandlingerne udartede i den rene Komediestil, da Godsejer Kittel — en Nordmand, der var kommet til Slesvig som Christian VIII's Tjener, men nu var Aristokrat og Slesvigholstener — forsikrede, at Hoveriet ikke var saa slemt endda. Skønt det saaledes ikke stod i hans Folks Kontrakter, at de skulde have Spietid paa Hovdagene, gav han dem ikke blot Madro, men han bød dem skam en Snaps til Maden. »Bravo«, raabte Skau, og under Afbrydelser sluttede Kittel: »Naar jeg stiller alt sammen, saa synes jeg, at vi derved kommer tilbage til Kommunismen, og at man lige saa godt kan sige: Lægger Penge og alt, hvad I have, sammen, og (med Overgang fra Bjærgprædikenens Tone til vulgær daglig Tale) lad det blive delt!« Saa sluttede Præsidenten af, og det lykkedes de deri in-

teresserede at faa Sagen standset. Revnen aabnede sig ikke tiere.

Skau og hans Folk bearbejdede den dog uafledigt. Men da de ingen Støtte fik fra de nationalliberale Ministerier, stod der ingen Realiteter bag deres Politik. Den forblev virkningsløs. Angaaende Hovedpunktet, Sprogreskripterne, var Nordslesvigerne, som Rethavere stejle og doktrinære; men iøvrigt udviklede de et stort Forsonings- og Reformprogram, der tog ligeligt Hensyn til alle Landets Dele. Skaus Forslag om Vandafledning havde særlig Betydning for Geesten, hans Forslag om Kaadnersteders Oprettelse særligt for Angel. Hans Forsøg paa at fremme Næringsfriheden maatte interessere alle driftige Folk i Landet. Skau fik desuden afskaffet urimelige Bøder i Sædelighedssager og støttede med hele sin Veltalenhed ethvert Reformforslag, der fremkom. Han var utvivlsomt den ledende Aand i alle Partiets Forslag. Han, der havde begyndt sin Løbebane med at holde andre Folks politiske Taler paa dramatisk Maade, og som havde fejret saa mange letkøbte Triumfer, men ligget under for v. Weber, han udviklede sig i Aarene efter 1854 til en betydelig Politiker. Skønt Regeringen havde svigtet ham, havde han endnu i 1860 ikke mistet sit Tag, og endnu kunde han, med lidt Støtte, have sejret. Bedre, end han hævdede det dansk-slesvigske Standpunkt, kunde det under de forhaandenværende Omstændigheder næppe være gjort. Desuden maa man beundre den Dygtighed, der giver sig tilkende deri, at hans Forslag ikke blev fremsat som fromme Ønsker, men som fuldt udarbejdede Lovudkast; Modstanderne anerkendte deres Fortrinlighed, og de kunde have sparet Ministeriet for

den Ulejlighed, det synes at have frygtet saa meget. — Een særlig Vanskelighed havde Skau i Forholdet til sine egne, derved, at han efter Treaarskrigen havde ladet sig gøre til Amtsforvalter, altsaa Embedsmand! De andre Bønder saa af den Grund paa ham med en vis Skepsis. Som en Demonstration imod denne har det været, at Skau baade 1857 og 1860 indgav Propositioner om overflødige Embedsmænds Afsettelse og om Beskæring af andres Gager. Hvor meget dette kom til at betyde overfor Partifællerne, lader sig ikke sige.

Skau blev dog godt bistaaet af dem. Vi saa det store Felttog, der kunde aabnes i December 1856, og hvordan det strandede. I 1860 gjorde de danske Præster Mørk-Hansen og Christiansen, Medelby, et stort Arbejde i Fattigvæsenets Sager, og de fik virkelig Held til at gennemføre Forbedringer. Mørk-Hansen angreb desuden de adelige Godsejeres Frihed for Skoleafgiften, men blev slaaet tilbage med de nationale Partital, 26 mod 14. Ligesaa gik det, da han foreslog nye Indskrænkninger i Adelens Jagtret. Gaardmænd som Juhl, Hjerndrup, og Blatt, Tandslæt, kæmpede varmt for Fremskridt. Krüger foreslog en Nyordning af Brandkassens Forhold, idet han ønskede den Forpligtelse ophævet, som tvang alle til at forsikre i den for Hertugdømmerne fælles Anstalt. Han fik saglig Tilslutning fra begge Partier, men da hans Forslag betød en Løsning af Forbindelsen med Holsten, faldt det for de slesvigholstenske Stemmer. — Krüger blev let yderligtgaaende. Vi saa ham i 1855, i Begejstring over den paabegyndte Forsoning, foreslaa Gendarmeriet pure afskaffet; vi saa ham i 1857 kræve Raadmand Thomsens Fortid undersøgt. I 1860 var

han, der i 53—54 var paa Godsejernes Side, blevet en saa ivrig Demokrat, at han, uden Udsigt til Held, foreslog Indførelse af almindelig Valgret. Karakteristisk er dog dette Forslags Virkning paa Modstanderne; Hansen-Grumby erklærede det saaledes for et Forsøg paa at jage efter Popularitet, men da ingen troede, at det havde Muligheder, virkede det heller ikke i Salen. Man nægtede — »med Stemme flerhed« som det hedder — at sende det i Komite. Og dermed var det uddebatteret.

Flertallet afslog saaledes alle Angreb og gik, sejrrigt ved sine demonstrative Protester, ud af Kampen. Men der kan næppe være Tvivl om, at naar der i Aarene 1857—60 kunde danne sig et nyt folkeligt Parti til Afløsning af den gamle Slesvigholstenisme, skyldtes det hovedsageligt, at Regeringen ikke støttede Skau. Det danske Regeringsmaskineris Træghed førte til »grov Uagtsomhed«.

V. Forspil til Krigen.

(Samlingen 1863).

Tyngdepunktet i Slesvigs Udvikling var ved de skæbnesvangre Begivenheder fra 1857 til 60 forlagt udenfor Landet selv. Hvad derefter foregik her, havde kun liden Betydning for dets Skæbne; den blev inden længe lagt i Bismarcks Haand.

17. Juli 1863 mødtes Stænderne igen, men kun for een Dag. Der havde været Nyvalg og Sammensætningen var ændret. I Tønderegnen var Gaardmand Momsen faldet for den dansksindede Raadmand Diemer. Og desuden havde Tyskerne mistet to frisiske Kredse. I Befolkningen havde Thomsen, Oldens-

worths Politik saaledes ikke faaet videre Tilslutning. Hansen, Grumby, protesterede mod Raadmand Die-mers Valg, der skulde skyldes en partisk Affattelse af Valglisterne; men af formelle Grunde nægtede Kom-missarius Protesten Fremme. Derpaa nedlagde de 24 Slesvigholstenere deres Mandater. Først Godsejer Schmidt, der sagdes at komme fra en Forhandling i Hamborg med Hertugen af Augustenborg,*) derefter

*) Hertugen, Christian af Augustenborg har vistnok i Slesvig spillet en meget ubetydelig Rolle indtil 1864. Derom hersker der fuld Overensstemmelse mellem de Indberetninger, der indgik til den danske Regering i Januar—Februar 1864, og de Aktstykker i det prøjsiske Udenrigs-ministerium, hvorpaa Droysen bygger sin Fremstilling i »Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I.« (Se: Volksausgabe. Berlin 1901. 3die Bind. S. 114 og flg.) Droysen vil vide, at de tyske Slesvigere indtil November 1863 sætter deres Lid til den nye Konge, og at de først ef-ter at denne havde undertegnet Novemberforfatningen, istemte Holstenernes »Los von Dänemark« og hyldede Hertugen, hvem man hidtil havde foragtet. Man kunde tænke sig, at Droysen i sin Helts, Bismarcks, Interesse havde behandlet Hertugen tendentiøst. De danske Indberetninger fra Krigsudbrudets Tid (offentliggjorte i »Danske Magazin« 6 R. III af Axel Linvald) lader dog ingen Tvivl tilbage om Hertugens Upopularitet. Se saa-ledes Beretningerne fra Politimesteren i Flensborg, fra Herredsfogden i Husby og Ny Herreder, fra Herredsfogden i Satrup og Maarkjær Herreder etc., og navnlig den fra Herredsfoged H. A. V. Knudsen i Arns og Treia Herre-der af 26. Januar 1864. Det hedder her, i Udtryk, der vistnok karakteriserer de allerflestes Standpunkt i Arve-følgesagen: Ausdrücklich möchte ich jedoch bemerken, dass alle diese Männer nicht Anhänger vom Prinzpräten-denten sind, sondern lediglich ein mit dem Königreich mittelst Personalunion verbundenes Schleswig-Holstein, welches sie mit einigen wenigen Ausnahmen nicht näher zu präcisiren im Stande sein würden, wünschen«. An-gaaende Tidspunktet for Stemningsomslaget til Fordel for Prætendenten, henfører enkelte det til Dagene efter 18. November, de fleste til første Halvdel af Januar 1864.

Hansen, Grumby, og de andre. Sidst af alle Gaardmand Arp fra Schenkel. Han var næppe glad derved, thi Regeringen havde paa Foranledning af hans Proposition forelagt et Forslag om Hoveriets Afskaffelse. Her er vi maaske inde ved een af de virkelige Bevæggrunde for den store Mandatnedlæggelse; man har, ikke uden Grund, frygtet for Partiets Holdbarhed overfor Forslag af denne Art. Man har frygtet for de saglige Forhandlinger og sat alt ind paa en virkningsfuld Demonstration. Iøvrigt kan det Væv af Begivenheder og Stemninger, Særinteresser og Storpolitik, der ligger bagved denne Masseudvandring, ikke udredes paa Grundlag af det foreliggende Materiale.

Til Slutning skal her blot citeres to Udtalelser. Den ene fra en Resolution, der vedtoges 22de Juli paa et slesvigholstensk Møde i Hamborg, hvor de slesvigske Deputerede blev hyldede. Det hedder heri — som en Krigserklæring, at det slesvigholstenske Spørgsmaal kun lader sig løse ved at give Hertugdømmerne den Statsenhed, der udtrykkes i »Statsgrundloven af 18. Sept. 1848.« Modsat udtaltes det nordslesvigske Standpunkt i en Tale*) ved Kommissarii Taffel om Aftenen efter Sprængningen. Gaardmand Juhl fra Hjerndrup — nu Kammerraad Juhl — sagde, at saa fredeligt som baade han og enhver Landmand i og for sig var sindet, saa kunde man dog ikke unddrage sig den Overbevisning, at, naar Slesvigholstenerne satte egen Mening og egen Vilje i Stedet for Kongens Vilje og Lovens Ord, da var det kommet saa vidt, at man maatte bede om en snarlig Afgørelse, om det saa var

---

*) Dnv. 20/7 60.

ved en Krig, skønt denne vilde ramme ham og hans Lige føleligst.

Det var ikke blot Novemberforfatningen, der gjorde Krigen 64 uundgaaelig.

Navnelister til Samlingen 1853—54.

1) De 10 dansktalende var: Laurids Skau, Hans Krüger, Gdmd. Møller (Skovgaard), Gdmd. Petersen (Suurløkke), Synsmand Bladt (Tandslet), Brandt (Ærø), Gdmd. Chr. Juhl (Hjerndrup), Provst (senere Biskop) Boesen, Raadmand Bahnsen (Aabenraa) samt Raadmand Hansen, (Sønderborg). De 9 førstnævnte maa ifølge deres Stilling under Afstemningerne over Sprogsagen regnes for »de danske Ultras«. Til dem sluttede sig gerne flg. tysktalende Medlemmer: Krigsraad Krey (Frederiksstad) (Suppleant for Tillisch) og Provst Aschenfeld (Flensborg). Fra først af regnede man desuden med Gdmd. Kielholz, hvem Skau karakteriserer som en svag Mand, der skønt egentlig dansksindet var i Tyskernes Magt. Han forlod Salen under afgørende Afstemninger.

2) Til de »loyale« maa regnes: de fire ridderskabelige Medlemmer: Ahlefeld (Ludvigsburg), Grev Rewentlow (Rewentlow), v. Qualen (Wulfshagen) og v. Qualen (Damp), endskønt det er dem, Skau taler om som »den illoyale Majoritets Riddere etc.« (Dagbl. 27/1, 54). Endvidere Agent Jensen og Cancelliraad Schmidt (Flensborg), Gdmd. Hinrichsen (Meden), Gæstgiver Iversen (Haderslev) og Gdmd. Kielholz (Wohlde), (se Liste 1).

3) Det slesvigholstenske Partis Medlemmer maa, iflg. Afstemningerne ang. Retsvæsenet, være: Alle fem Godsejere: v. Weber (Rosenkranz), Ahlefeld (Lindau), Radbruch (Warleberg), Thor Straten (Lützenhorn), Schmidt (Friedensthal). Desuden de 9 af 17 Bønder: Momsen (Vraagaard), Lützen (Ny Chr.-Albertskog), Pauls (Ulvesbøl. Boeter (Garding), Wolff (Hamendorf), (Suppleant for Inspektør Beeck); v. Wasmer (Hohland), Werner (Brebholz), Hansen (Grumby). Dertil 6 Købstadsmænd af 10: Funcke (Flensborg), Henningsen (Flensborg), Petersen (Flensborg), Green (Flensborg), Dehn (Eckernförde), Petersen (Garding). Endelig 1 af de 2 Repræsentanter for »de

blandede Distrikter« (Ærø, Fehmern etc.): Dommer Michael (Fehmern); Præsidenten, Universitetets Repræsentant, Prof. Dr. jur. Schmid, stod Slesvigholstenerne nærmest, men hævdede altid, at Januarkundgørelsen var og burde være Statens Grundlov. Angaaende Retsvæsenets Ordning anbefalede han derfor at stemme imod Slesvigholstenismen.

Navnelister til Saml. 1856—57 og 60.

Det tyske Parti vedblev i sin Kærne at være det samme, som Raadmand Thomsen skabte til Reparitionsnægtelsen 1857. Ved den Lejlighed navngav Mindretallet sig for ikke at blive beskyldt for Forfatningsbrud. De, der ikke erklærede at have stemt mod Nægtelsen var: En af de fire Præster: Provst Otzen, der som Præsident ikke har afgivet sin Stemme. Alle 3 tilstedeværende Ridderskabsdeputerede: Ahlefeld (Lindau), Ahlefeld (Saxtorff), Baudissin; for v. Brockdorff, der var dansk Gesandt i Berlin og havde trukket sig tilbage, var ingen Suppleant indtraadt. Alle 3 tilstedeværende Godsejere: Radbruch (Warleberg), v. Hobe (Gelting), Kittel (Skovbølgaard); Schmidt (Friedensthal) var fraværende, men sympatiserede med Nægtelsen. For Jepsen (Tolkskovby), der havde meldt Forfald, var ingen Suppleant indtraadt. 5 af 10 Repræsentanter fra Byerne: Matthiessen (Højer), Jessen (Bredsted), Hansen (Garding), Marquardsen (Slesvig), Clausen (Kappel). — Petersen (Haderslev) navngav sig ikke med Minoriteten, men havde som Komitémedlem afgivet sit Særvotum. 11 af de 17 Repræsentanter for de mindre Landejendomsbesiddere: Dahl (Dambøl), Hinrichsen (Meden), (der 1853—54 var loyal), Martensen (Dreisdorf), Kielholz (Wohlde), Thomsen (Oldensworth), Petersen (Garding), Wolff (Hamendorf), Arp (Schenkel), Hansen (Grumbby), Hansen (Sørup), Momsen (Vraagaard). Endelig den ene af de to Repræsentanter for de »blandede Distrikter«: Thomsen (Burg, Fehmern). Denne Liste tæller 25. For Nægtelsen stemte 23.

De nævnte eller deres Suppleanter er Medunderskriverne paa Majoritetsadressen af 1860. Godsejer Rumohr, Rundtoft var valgt i Jepsens Sted, og Buchwald var Rid-

derskabsdeputeret i Brockdorffs Sted. Hansen, Sørup, var erstattet af Ebsen (Wippendorf), Hansen (Garding), af Hamkens (Tating). Begge disse Suppelanter var Medunderskrivere. Krigsraad Mackeprang, Staberdorf erstattede Thomsen, Burg.

Det danske Parti. Paa Grund af den forandrede Sammensætning, der skyldtes den nye Valglov, stod det danske Parti i Kampaarene 1857—60 ikke saa splittet som i 1853—54. »De loyale's« Parti spillede ingen Rolle efter at Ridderskabet var blevet rent tysk. De danske Præster anerkendte Skau som Fører. Agent Jensen og Cancelliraad Schmidt, der i Sprogsagen var dybt uenige med Skau, blev ved Kampafstemningerne trængt over paa dennes Side og maa regnes til det danske Parti. De, der i 1857 erklærede at have stemt mod Repartitionsnægtelsen, var: Agent Jensen (Flensborg), Cancelliraad Schmidt (Flensborg), Provst Aleth Hansen (Husby), Pastor Møller (Vonsbæk), Pastor Christiansen (Medelby), Pastor Beck (Ostenfeld), Hanssen (Ravnskobbøl), Reuter (Løjt), Bladt (Tandslet), Juhl (Hjerndrup), Krüger, Skau, Møller (Ærø), La Motte (Sønderborg), Bahnsen (Aabenraa). Ialt 15.

De, der 1860 foreslog den danske Loyalitetsadresse, var: Skau, Krüger, Aleth Hansen, Mørk-Hansen, Hanssen (Ravnskobbøl), Hansen (Sønderborg), Kirkeforstander Schmidt (Haderslev), Bladt (Tandslet), Bahnsen (Aabenraa), Reuter (Løjt), Petersen (Flensborg), (Agent Jensens Afløser), Juhl (Hjerndrup), Møller (Ærø). Ialt 13.

Cancelliraad Schmidt (Flensborg), Pastor Beck (Ostenfeld), og Pastor Christiansen (Medelby) var ikke med om nogen af Adresserne; Præsidenten, Provst Otzen, heller ikke.

Sundeveds bebyggelse m. m.

Af P. Andresen. †

Halvøen Sundeveds syd- og østgrænse er Flensborg fjord og Alssund. Vestgrænsen er en linje fra Nybølnor over Adsbøl, vest om Bøgeskov og nordop langs Bovrupbæk til Alssund. Indenfor disse grænser ligger de historiske kendte sogne: Ullerup, Adsbøl,¹⁾ Sottrup, Dybbøl, Nybøl og Broager. På gamle kort (f. eks. fra 1783) ses en skovbræmme fra Nybølnor til Alssund, der nogenlunde følger halvøens vestgrænse. Det er sikkert den sidste rest af de store skove, som engang dækkede alle seks sogne i Sundeved. Landet er bølgeformet og ret jævnt. Kun i Dybbølbjerg, Nybøl mølle, Bøgebjerg i Ullerup samt i Broager sogn, hæver det sig op til virkelige banker. Af søer er der kun Lund sø i Ullerup sogn. Moser er der få af, og jorderne er gennemgående frugtbare hvedejorder. Man skulde synes, at et sådant land måtte have været egnet til opdyrkning og bebyggelse allerede i ældgamle dage. Det har dog ikke været tilfældet. De historiske og sproglige forhold tyder hen på, at Sundeved er bleven bebygget senere end andre tilsvarende egne i Danmark. De store skove har hindret bebyggelsen, og overalt på den forholds-

¹⁾ Adsbøl sogn falder naturligt ind under Sundeved, skønt det hører til Åbenrå amt.

vis jævne jord har der været en mængde vandinger, som har gjort landet uvejsomt.

Senere hen i tiderne groede disse vandinger til som enge, og nu sidst i mands minde er de for en stor del drænedede og gjort til pløjeland. I oldtiden har de indvandrede folk slået sig ned, hvor jorden lå højt, og hvor der var en lysning i skoven. Agerbrug var kendt tidligt i Danmark, men megen dyrket jord har oldfolkene ikke behøvet. Jagt og fiskepladser var en livsbetingelse for dem, og de har derfor, sikkert i lange tider, værnet om skovene og de store og smaa vandinger.

For nærmere at få rede på, hvordan Sundeved har været bebygget i gamle dage, må man henvende sig til folkehistoriens ældste kilder. Her viser halvøen desværre et meget trist forhold. Den skarpe jorddyrkning og ligegyldigheden for de gamle minder har ført med sig, at de allerældste oldtidsminder er ødelagt. Dysser og jættestuer er enten forstyrrede eller helt væk, og kæmpehøjene er sløjfede eller overpløjede. Sundevedboerne har næppe ødelagt dysserne for at få et par granitsten, endnu mindre for at grave efter guld i højene, thi det vilde nok ikke have givet »vi'e nove«, men de sammensunkne dysser og højene, som måske allerede i middelalderen har været gennemgravede, har de anset for værdiløse ruiner, og da de lå i vejen for agerdyrkningen, har de pløjet hen over dem. En levende historisk fortælling har de altid haft, men en ting er fortælling og en anden ting er selve sagerne, og her tages der overalt kun et praktisk hensyn. En Sundevedbo vil omtrent sige således: »Hvad der er ødelagt, i stykker, knækket eller halvråddent, det kan det ikke betale sig at have med

at gøre, det duer ikke »å blyve væk medt«. Meget er der ødelagt på markerne, i kirkerne og på kirkegårdene af gamle sager. Historien har også sine fattigkapitler i min hjemegn. I tyskertiden fik de ingen hjælp. De præjssiske embedsmænd havde andet at tænke på, og de forstod sig næppe videre på de sager.

Engang viste en nu afdød sønderjyde mig et lille gravkammer med nogle få bæresten på højkant. Det var en landråd, der havde ladet kammeret grave ud. Jorden var skovlet væk inde i kamret og uden om og planeret fint ud. Uden om kammeret var der lagt en cirkelrund kreds af smaa kampesten. De lå alle ned og nær hinanden. For at pynte lidt på gravkammerets elendige fattigdom var randstenene kalkede hvide!

Nu er der ikke stort andet tilbage end ruiner af oldtidsmindesmærkerne i Sundeved, men de kan alligevel give en forestilling om oldtidsfolkernes bopladser og bebyggelse af landet.

Der foreligger ingen optegnelser om fund fra rensdyrtiden, køkkenmøddinger, kystfund og bopladser fra den ældre stenalder, det første historiske tidsrum. Indvandringen er først sket i den yngre stenalder, og folket stod allerede dengang på et højt kulturstandpunkt.

I Nationalmuseet i København foreligger der følgende optegnelser fra stenalderen i de sundevedske sogne:

1. Adsbøl sogn. Otte forstyrrede dysser²⁾; alle i Gråsten dyrehave.

---

²⁾ Meddelelser fra Nationalmuseet I afdeling.

2. Broager sogn. Syv forstyrrede dysser; de fire ved kysten i Kobbelskov. Ligeledes en forsvunden jættestue nord for Skelle by og syd for Krumbæk. Fire fund i høje og et votivfund.
3. Nybøl sogn. Fem forsvundne dysser, der lå ca. 600 meter øst for kirken og en forsvunden jættestue tæt syd for kirken.
4. Dybbøl sogn. En forsvunden jættestue, der stod tværs over vejen, som fører ind til det præsiske krigsmonument.
5. Sottrup sogn. En ødelagt gravhøj i Snogbæk i vestskoven, 200 meter fra stranden.
6. Ullerup sogn. Nordvesthjørnet af »Avnbøl Snej«, en forstyrret langdysse. Syddelen af Nørremose skov, en forstyrret langdysse. Hvor Bovrup bæk og Kajbæk mødes en forstyrret langdysse. 400 meter nord for den, tomt af en langdysse med tre kamre (et lerkar, to flintøkser, tre flintflækker findes i Nationalmuseet).

I Blans er der en tomt af en jættestue ved stranden og en sløjfet høj sydvest for byen. 200 meter nordøst for Blansgaard en tomt af en stor langdysse og 400 meter nord nordøst derfor en tomt af en jættestue; i alt otte.

Der har altså været 4 bopladser i Sundeved i stenalderen, nemlig i Ullerup, Adsbøl, Broager og Nybøl. Sottrup og Dybbøl er blevet befolket senere og, som det synes, kun med hver en stamme. Det er folkene ved vestgrænsen, der har anlagt de ny kolonier, og Nybøl sogn har også sine første indvandrere fra samme egn. Broagerland må på dette tidspunkt have været en ø.

Rund- og langdysser er den ældste begravelsesform i dette tidsrum. Jættestuer er noget yngre. I nærheden af disse store og stærke huse, som byggedes for de døde, boede folket. De holdt gravene i ære, og mindet om fædrene blev ikke glemt. De veg kun langsomt fra de gamle bopladser, hvor stammen oprindeligt havde slået sig ned.

I bronzealderen breder befolkningen sig meget stærkt og indtager hele landet.

En sammentrængt, kort oversigt viser følgende forhold:

1. Adsbøl sogn³⁾: Sytten bevarede kæmpehøje — alle ved Gråsten — og otte overpløjede
2. Broager sogn: Seks bevarede, 73 overpløjede, tretten forsvundne, to urnefund på jævn mark og et større enkeltfund.
3. Nybøl sogn: Fire bevarede, 28 overpløjede, otte forsvundne og et urnefund.
4. Dybbøl sogn: 29 overpløjede, seks forsvundne og et urnefund.
5. Sottrup sogn: 34 overpløjede — deraf femten i Snøgbæk. — Et par gennemgravede ses endnu. Tretten i Sottrup nord for Nydam og seks syd for Ø. Sottrup by.
6. Ullerup sogn: 45 kæmpehøje. Deraf tre i Nørremose ved Bovrup bæk og en langhøj kaldet »Brudehøj« i den idylliske egn ved ovennævnte bæk neden for gården Lille-Stabel. Den blev fredet af præjserne kort før krigen. Nu dansk statsejendom. Resten overpløjede. Deraf syd for Blans i en linje fra Brobøl til Blansgård ialt seksten;

---

³⁾ Opgørelsen efter meddelelse fra Nationalmuseets I afdeling.

ved Ullerup nordøstskel seks, og nær derved lå »Moltes høj«, hvis tomt blev udgravet af min fader, der fandt dele af et bronesværd.

Det ser efter dette ud til, at der i de seks sogne har været en stor befolkning, siden der endnu i vore dage kan eftervises pladser for ikke mindre end 271 kæmpehøje fra bronzealderen. De store skove har måttet vige pladsen for bronzealderfolkets raske indhug, og den gode jord er vel efterhånden taget i brug. En stor befolkning var der nu i landet —.

I jernalderen, det tredje store tidsrum i vor historie, viser Sundeved et andet Forhold. Jærnet kom til Danmark i 300 tallet før Kr., og det gav anledning til en rig udvikling og vækst mange steder, men i Sundeved er der kun gjort nogle ganske få fund fra dette tidsrum. Sammenlignet med de efterladenskaber, der har været at se i de to foregående perioder, gør jernalderen et noget fattigt indtryk. I sognene Adsbøl, Nybøl og Sottrup er der ikke noteret noget fund fra jernalderen. I Broager er der gjort et fund og ligeledes et i Dybbøl sogn. Ullerup derimod kan møde med fire fund. Nord for Åbenrå landevej mellem Brobøl og Rehhof fandtes 1853 en guldbarre og 1856 en guldracte med runeindskrift (nu i Nationalmuseet).

Omtrent 1000 meter øst derfor i marken »Brændkær« blev der 1857 funden en stor gravplads med mange urner og en oval slibesten.⁴⁾ Den del af Brændkærmarkerne, hvor fundet blev gjort, hørte ind under min fødegaard. Der blev gravet en drængroft, som skred ned, og i kanten stod der henved tyve ur-

---

⁴⁾ Engelhardt: Nydam Mosefund 1865.

ner, hvoraf mange var helt i stykker. Min fader forsøgte at tage dem ud med spaden, men det gik ikke. Et par urner fik han hele frem ved forsigtigt at grave dem ud med en lommekniv. Urnerne blev sammen med hans mange andre oldsager indsendt til »Frederik den VII.s museum« i Flensborg. Senere fortrød han meget, at hans smukke oldsamling blev sendt til Flensborg. Samlingen blev, som kendt, ført til Kiel efter krigen 1864.

Under den skarpe jordkultivering og mergling i 60—70erne blev der fundet »potteskår«, urner, allevegne i Ullerup og sikkert overalt i Sundeved. Der har stået urner i snesevis på jævn jord. Men da intet er optegnet, kan en oversigt over den sundevedske jernalder ikke gives.

I Avnbøl, 200 meter vest for Kasmusmølle, fandtes 1912 en grav fra vikingetiden. Sværd, stigsøjler, sporer, bidsler m .m. findes i musæet i Sønderborg.

Foruden disse seks fund er der jo endnu det berømte mosefund fra Nydam ved Alssund. Det staar i størrelse og rigdom helt alene og kan kun sammenlignes med andre store enkeltstående fund i moser f. eks. Thorsbjerg i Angel og Store Viemose i Næsbyhovedbroby ved Odense fjord.

Nydam ligger nær Alssund ved Sandbjerg slot og er en eng eller kærmose, der i det 16. århundrede blev skilt fra Alssund ved en dæmning, saa der fremstod en stor mølledam ud imod sundet. I somrene 1859—62 og 63 undersøgte professor Engelhardt mosen arkæologisk og gennemgravede en plads på godt 10,000 □ fod. Kong Frederik d. VII. der var en ivrig oldgransker, aflagde to besøg i mosen, sidste gang d.

27. oktober 1863, kort tid før han døde på Lyksborg slot.

I Nydam blev der fundet:

En egetræs båd⁵⁾, der var klinkbygget, 10^{1/2} fod bred i midten og 75 fod fra stævn til stævn. Den førte 28 årer, 14 på hver Side, havde sideror og plankerne var sømmet sammen med jærnsøm. Øsekar, koste, håndsten (ballast?) fandtes i båden. Den var skarp i begge stævn som en nordlandsbåd.

Engelhardt skriver: »Plankerne halede i land og bragtes senere til oldsamlingens lokale i Flensborg, hvor båden med stor omhu og dygtighed atter blev bygget op af restauratør Stephensen fra København, og henad nytårstide mellem 1863—64 opstod den atter efter århundreders forløb i den gamle skikkelse .... den velbyggede skarpe og fine båd«.

Fyrretræs båden fandtes ved siden af den anden og blev udgravet under Frederik d. VII nærværelse. Den lå tildækket med tørvejord ved mosen under krigen og blev ødelagt. Begge de to smukke skibe havde flettede rismåtter i bunden.

I og omkring de sammenfaldne baade, lå en mængde oldsager: Smykker, toiletsager, hægter, knapper, perler lavede af sølv, glas, rav eller mosaik. Endvidere benkamme, øreskeer, tænger, 4 trææsker o. s. v.

Skjoldene var af tynde brædder beslået med jærn og bronze. 70 Skjoldbuler af jærn, enkelte af bronze, en af jærn med guldindlagt sølvbeklædning. 106 jærnsværd, deraf 93 demaskerede i flere mønstre, håndtagene af jærn, klædt med sølv, ben og bronze.

---

⁵⁾ Engelhardt: Nydam Mosefund 1859—63.

Træskeder, spænder, dupsko, pigge til sporer o. s. v. Flere hundrede spydstager af træ, 552 jærnspejlspidser, en del jærnsyle, 36 træbuer, flere hundrede pileskafter af træ, pilespidser af jern og ben og en stor mængde ovale slibestene. Jernbidsler af hvilke tre blev funden i munden paa hestekranierne, og en del prydelser til ridetøj af jern, bronze og sølv.

Endnu må nævnes: 76 jærknive, 34 jærnøkser, lerkar, en stor træspand, et stort trætrug, flere hestehoveder med dybe øksehug i hovederne, 34 sølvmonter, alle romerske, prægede mellem 69 og 217 efter Kr., et leblad o. s. v. En del af sagerne var mærkede med kors, streger, latinske bogstaver og runer.

Engelhardt, der gjorde sig meget fortjent af at grave fundene i Thorsbjerg og Nydam ud og senere flere andre, var adjunkt i Flensborg efter 48, og samtidig direktør for byens lille oldsamling, der under hans virksomhed fik europæisk berømmelse. Han forvaltede samlingen godt under krigen; men maatte flygte for at undgaa arrestation. Hans smukke bog om Nydamfundet er vemodigt skrevet flere steder. Hans museum gik tabt for landet, og Nydamsagerne lader sig nu ikke samle mere. Hovedfundet og ege-træs-båden blev først indlemmet i oldsamlingen i Flensborg. Efter krigen førte tyskerne fundet til Kiel. Fyrretræs-båden blev ødelagt. 1888 blev der anden steds i mosen funden henved 100 genstande, navnlig sølvbeslag til sværdskafter, opbevarede i Flensborg kunstgewerbemuseum. Allerede før 1859 fandtes sværd i mosen, som egnens smede lavede knive af. Enkelte ting gik tabt ved Frederiksborg slots brand. Den 8. august 1864 gravede den belgiske prins Ahrenberg i østrigsk tjeneste i Nydam og

fandt et jernanker, som Engelhardt mener hørte til en af bådene. Ankerets Skæbne er ukendt. De sager, der findes i vort Nationalmuseum, stammer fra Frederik VII privatsamling.

Nydamfundet er nedlagt som et offer til guderne. Alt tyder derpaa. De mange sager i eller udenfor bådene var lagt tilrette af menneskehænder og siden ikke rørt. Hestene lå med miler i munden og havde dybe øksehug i hovederne. Den ene båd var gennemhugget under vandlinjen.

Smukt vilde det være, om det kunde godtgøres, at de mange sager var nedlagt som et offer til guderne af egnens folk. De var hedninger. Sagerne kan derfor være henlagt som et takkeoffer for en lykkelig begivenhed, eller som et soneoffer for at formilde de vrede guder imod sygdom, hunger, strandhugst, et godt år o. s. v.

Mændene gav lanser, buer, pile, økser, sværd, skjolde, skibe; kvinderne: toiletsager, smykker, husholdningsredskaber; de gamle: mønter; børnene: småting; høvdingerne deres gamle kære forlængst ud-tjente rideheste med bidsler, sporer. Og medens guden svang offerkniven og ridsede Asathorsmærket i luften, og baalene lyste under de dunkle træer, trængte børn, kvinder og mænd sig frem og blotede hver sit i sikker tro på, at de høje guder vilde finde behag i den offervilje, hvormed de gav deres kære og kostbare sager hen.

Stor var dagen og meget kostbart var offeret. Videnskabsmænd hælder dog næppe til den her anførte opfattelse. Nydamfundet stod højst 7 fod nede. Bådene er efterhånden sunken i mudderet, gået fra i sammenføjningerne og groet til. I jernalderen må

kæret dog i lange tider af året have stået under vand. C. Neergaard skriver i Salmonsens leksikon om Nydamsagerne, at de er nedlagt på en gang ca. 400 ef. Kr., og at de repræsenterer et bytte, som efter en i egnen stædfunden kamp af sejrherren er blevet ofret til guderne. Her udtales sikkert den almindelige mening, at disse store mosefund er sejrherreofringer.

Hvis denne opfattelse er rigtig, at Nydamsagerne er fremmed krigsgods, der er ofret til guderne af egnens folk, så står fundet kun som et minde om en sejr, og skibene og de mange smukke sager hører ikke med til den sundevedske kulturhistorie. De indfødtes egne sager, som slagne folk, kan det ikke være; thi genstandene havde da ikke fået lov til at ligge i ro, da de var brugbare og let tilgængelige. Krigsgods var selvfølgelig et lettere offer at give end ting af personlig værdi: arvede sværd, gaver, våben, der havde fulgt dem længe, kostbare ting o. s. v. Men så løs en tankegang og følelser kan ikke tillægges de gamle, at de skulde have sagt som så: »Vi vil ikke have det forhadte krigsgods; lad os ofre det til guderne«. Det har snarere lydt: »Sejren er vor, krigsbyttet gudernes«. Set således falder der en egen højhed over dette store fund — hvis sagerne da er krigsgods.

I jernalderen må der være sket en stor forandring med halvøens befolkning. De er bleven få i tal, maaske har de deltaget i så stor stil i folkevandringen fra 3. årh. til 5. årh. ef. Kr.⁶⁾, at det ikke har været nødvendigt at bygge større byer. Efter den sproglige undersøgelse er de byer, der ender på »ing«, »lev« og

) Sophus Müller: Vor oldtid 1897.

»løse« de ældste. Saadanne findes ikke i Sundeved. Landet var ikke øde; men først i vikingetiden, 8.—10 årh. ef. Kr., er der bygget virkelige byer.

Lige vestfor den før omtalte skovbræmme lå der en by, som 1543 hed Kydingh. Den var på 10—12 gårde. 1716 blev den brækket ned, og herregården Kiding blev bygget som ladegaard til Søgård. Dr. Mackeprang, direktør f. Nationalmusæet, der er født på Kiding, har meddelt mig følgende: »Landsbyen lå i marken lige vest for gården, »Østertoft«, man kunde endnu i mine drengedage tydelig se, hvor smedien havde stået, idet Jorden var ganske sort. Betegnende nok er den pågældende mark også stadig gårdens bedste.« Kiding er den ældste by i hele egnen.

I Sundeved er der kun med få undtagelser tre slags navne på byer, marker og gårde.

»Bøl«-byerne må være de ældste. »Bøl« betyder bolig, et sted, hvor bonden slog sig ned med sin familie. Af disse er der 7 eller 8. Skodsbøl i Broager-sogn også måske Smøl (Småbøl); Brobøl, Avnbøl i Ullerup sogn; Ragebøl i Dybbøl Sogn og Nybøl og Adsbøl. De tre sidste er kirkebyer.

»Torp«-byerne er der få af. »Torp« betyder et sted, hvor man samles, en udmark, en plads, hvor bønder boer. I Sundeved: Stenderup, Sottrup, Ullerup (1352 Ugeltorp, 1439 Uldrop). De to sidste er kirkebyer. Ifølge prof. Joh. Stenstrup er der mellem Sønderjyllands 300 torpbyer kun et Sørup og et Skovrup — forleddet er ellers sædvanlig et mandnavn. Angående tydning af navne har jeg fået meddelser fra Dr. Marius Kristensen, Askov, og August Schmidt, Folkemindesamlingen, men tydningen af de sønder-

jydske navne synes meget vanskelig og usikker og her meddeles derfor kun nogle enkelte:

Mandsnavn som forled: Asser = Adsbøl, Agni = Avnbøl, Ugli = Ullerup (Ulv eller Ugle). Af andre nævnes: Skelle kommer måske af oldnordisk skaljar = muslingskaller; Stabel = gammeldansk stapæl = skelstøtte; Brobøl måske bro stenlagt vadested; Arnbjerg = Ørnbjerg.

De aller fleste navne er hentede fra naturen f. eks. på byer: Broager, Snogbæk, Blans (1315 Blånæs. 1648 Blånse), Bøgeskov, Gråsten; spredte bebyggelser: Ullerupmark, Blansøstermark, Sandbjergkobbøl, Surløkke; marker; Snitbjerg, Brændkær, Skrakær, Sivkrogen, Rørbæk, Vigager, Holtager, Storsten, Svinhøj, Bjørnshøj, Brunbjerg, Humleløkke, Landmai og hundrede andre.

De mange Naturnavne frembyder psykologisk interesse.

Sundevedboen har stærk natursans, der særlig går i Retning af sted- og lokalsans. I fortælling kan de gå så stærkt i enkeltheder i naturbeskrivelser, at det på fremmede kan virke trættende. De ser godt og er gode iagttagere, og har givet stederne navne efter naturen.

Kun få tyske navne findes som et minde om junker- eller hertugtiden; men alle navne har allerede før 48, da det officelle sprog nærmest var tysk, været stavet på et latterligt tysk, lavet efter ordlyden f. eks.: Schnabeck, Rackebüll, Lundsgardt, Gravenstein (Snogbæk, Ragebøl, Lundsgaard, Gråsten).

De første indvandrede folk i Sundeved har sikkert slået sig ned ved vestgrænsen langs Bovrup bæk og ned efter Flensborg fjord. Det var en ideel egn:

bakkede landskaber, skov, eng og rindende vand, der var en helligdom i gamle dage. Vestfolkene, med et fællesnavn »Brobølfolkene«, har sikkert befolket halvøen imod øst helt ud til Alssund. Det er i det egentlige gamle Ullerup sogn, at bebyggelsen er begyndt, og her har de tømret den første kulturplads og fortsat dermed ned gennem tiden. I vikingetiden fik Ullerup sogn, hvis vestgrænse er Bovrupbæk ikke mindre end tre »bøl«-byer: Brobøl, Avnbøl og Adsbøl. Da disse byer må anses for at være de ældste, har egnen hævdet sig fremad i tiden. I gamle dage var Ullerup sogn overmåde stort. Det indtog en stor del af halvøens nordre del, fulgte Bovrup bæk fra Alssund uden om det nuværende Adsbøl sogn med Gråsten lige til Alnor ved Flensborg fjord. Senere da byerne Adsbøl og Fiskbæk byggedes, opførtes et lille kapel i førstnævnte by; men det store sogn opløstes ikke. Der har derfor altid været to præster og diakonat i Ullerup. Da sognene senere skiltes, fik Adsbøl ikke alene en sognekirke, men også slotskirken i Gråsten.

Et gammelt sagn siger, at de første folk i Sundeved, der afsagde hedenskabet, lod sig »kristne« — døbe — i Bovrup bæk. Sagnet melder, at det skete på et meget tidligt tidspunkt. De var kommen til at tvivle om ægtheden af den gamle nationale tro.

Et andet sagn fortæller, at Ullerup kirke oprindeligt skulde have været bygget i Brobøl »å e Striffel« (ved sognets vestgrænse); men der skete sære jærtegn: lys blev set, underlige lyde hørt, og om natten blev stenene slæbt længere ind i sognet og fandtes »å e Pold«, hvor kirken blev opført og endnu ligger.

Katolicismen må have slået godt igennem i det vidtstrakte sogn; thi så højt op i tiden som 1506 indstiftede præsten Tomas Jebsen (Jacobi) barnefødt i Blans, et Sct. Annagilde i Ullerup⁷⁾ til ære for den højt ansete helgeninde jomfru Marias moder. Meningen med »gildet« var at stifte et broderskabsforbund til gensidig hjælp ved bøn, forbøn, retshjælp og støtte i forskellig retning, og medlemmer var mænd og kvinder af adel og bondestand. Sct. Annagilde holdt sig kun en snes år, så kom den ny kirkelære, og Ullerup sogn tog den straks.

Dette ses af et pergamentbrev fra Kong Frederik I. Sct. Valentinsdag den 14. februar 1527⁸⁾, hvori han stadfæster beboernes ønsker om at få deres hidtilværende vikar, Peter Mattisen til kirkeherre i Ullerup med tilliggende kapel i Adsbøl, og som det fremhæves: Peter Mattisen præker Guds ord rent og efter ret evangelisk skik. Kirkens forrige herre, Everhart Estermann, kongens tolder, var faren udenlands, og en anden kirkeherre var nødvendig. Da bønskriftet blev indsendt til kongen var den lutherske reformation allerede gennemført. 1526 er der prædikedet luthersk i Ullerup kirke og Adsbøl kapel — kun 5 år efter rigsdagen i Vorms.

Ved vestgrænsen i Ullerup sogn lige ovenfor Bovrupbæk byggedes i middelalderen en stærk befæstet gård, der hed Brådborg. Voldstedet ses endnu. Der var en dyb grav om gården, og uden om denne en bred vanding, der sammen med den dybtliggende bæk indkredsede et stort areal omkring denne stærke sunde-

⁷⁾ A. D. Jørgensen: Ullerup, sogns ældre historie (Sønderj. Årbøger 1891).

⁸⁾ A. D. Jørgensen: Ullerup sogns æ. historie.

vedske herredsfæstning. Den nævnes første gang under Valdemar Atterdag; men den er sikkert meget ældre. I Adsbøl sogn findes også et »Bråde« ved herredsskellet imod vest.

Tiderne forandrede sig senere meget. Bønderne blev ikke ved at være frie mænd, som de havde været i gamle dage. Først kom junkertiden, og denne afløstes af hertugtiden, da hertug Hans d. y. af Sønderborg købte junkerne ud undtagen to i Ullerup sogn. I Ullerup sogn var der ikke mindre end otte sådanne gårde nemlig: Brådborg, Avnbøllund, Avnbølgård, Lundsgård, Blansgård, Ballegård, Philipsborg og Lakær. Denne sidste holdt sig kun kort tid. 1543 ejede den 11 bol (helgård) i Sundeved og Als.

I junker- og hertugtiden tabte bønderne en del af deres jord og blev hovbønder i lange tider; men hjulet drejede sig igen. De store gårde blev udstykkede saaledes, at der blev en mindre stamgård tilbage undtagen for Brådborg og Avnbøllund, der forsvandt.

Philipsborgs jord deltes til otte gårde i maj 1787;⁹⁾ Lundsgård udskiftedes 1. maj 1792; Blansgård deltes 1797 i 36 lodder fra 1¹/₂—5 td land uden byggepligt; Ballegård blev udstykket 1797. Avnbølgård hørte til hertugen på Avgustenburg og gik 1852 ind under kronen. 1855 blev gården købt af 7 bønder i Avnbøl.

I junker- og hertugtiden boede der mange tyskere på alle disse mange større gårde i amtet; men ejendommene var ikke særlig store, og familierne holdt sig til deres »naboer«, de andre adelige. Bønderne stod udenfor. De fleste af disse herrer vilde gerne bestemme og regere over bønderne, men ikke leve

⁹⁾ A. D. Jørgensen :Ullerup sogns æ. h.

sammen med dem, og da de var lidet efterfølgelsesværdige som mennesker og godsherrer, blev deres indflydelse meget ubetydelig. De hørte nærmest til »lavadelen«. Håndværkere, husmænd og bønder dannede en kreds for sig selv. De holdt sig til deres egen forfatning, saaledes som den var nedskrevet i grandeloven og levede efter nedarvet skik i fædrenes sindelag. De bevarede deres medfødte selvstændighed og var ikke nær saa fattige som hovbønder på øerne.

Slottene Avgustenburg og Sønderborg på Als, Lyksborg i Angel og Gråsten og Sandbjærg slotte i Sundeved har også deres historie for den sundevedske befolkning. Der knytter sig selvfølgelig mange danske minder til de fire førstnævnte slotte; men hovedkapitlerne er høveri og tyskeri. For det femte slots vedkommende er forholdet et andet. Sandbjærg kom tidlig på danske hænder, og her blev af en forening paa Als og Sundeved oprettet en højskole med Adolf Knudsen som forstander og grev Reventlow overlod slot og have uden vederlag til dansk skolebrug. Dette skoleliv varede kun kort; thi tyskerne lukkede skolen 1874, og den daværende forstander Langkær blev udvist af landet.

Men trods slotte og herregårde — junkere og her-tuger, slesvig-holstenske præster, prøjsiske embedsmænd og regeringspræsidenter har befolkningen i Sundeved lige fra det første Minde, de få runer på guldracteaten, der blev funden på Ullerup mark, håndhævet den hjemlige kultur og bevaret det danske sprog. Mange smukke og gamle ord findes endnu i sproget. I trofasthed har det danske sindelag stået sin prøve gennem alle vanskelige store og små omskiftelser.

Sønderjylland 1924.

Af **Thade Petersen.**

---

1. Grænsen.

Forst i Begyndelsen af 1924 kunde Arbejdet med Fastsættelsen af Grænsen siges at være endelig fuldført, idet Grænsedokumenterne blev underskrevne og udleverede (Hmd. 15. 1.) *)

Færdselen over Grænsen nærmer sig i dette Aar saa stærkt det normale, at den saa godt som ikke giver Anledning til Omtale. Da Tyskland imidlertid efter Indførelsen af Guldmark og Rentemark for at hindre Kapitalflugt forlangte en Afgift af 500 Guldmark for en Udrejse, blev denne Bestemmelse ogsaa anvendt paa de 188 unge Mennesker, der skulde herover paa Højskole og Efterskole, hvorved dette hindredes (Fl. Av. 6. 5., 8. 5., Hmd. 5. 5.) Derimod slap Elever til den tyske Højskole i Tinglev for Afgiften (Hmd. 6. 5., Fl. Av. 6. 5.) Først efter at Rigskabinetet 17. 6. havde besluttet Ophævelsen af denne Afgift, som Dagen derefter bortfaldt, var Vejen fri for de danske Elever men for sent for dette Aar.

Forpagtere af Arealer i Gudskog Syd for Grænsen havde Ret til afgiftsfrit at udføre det der paa avlede Hø og Rør. Det tyske Toldvæsen krævede alligevel Afgift af dem. I Januar fik de dog deres Ret anerkendt (Fl. Av. 25. 1.) men først i Maj kom Sagen helt i Orden (Fl. Av. 8. 5.).

---

*) Ved Udarbejdelsen af Aarsoversigten er i Aar foruden »Hejmdal«, »Flensborg Avis« benyttet. For at det dermed stærkt forøgede Arbejde ikke skulde blive af alt for urimeligt Omfang, har jeg imidlertid nøjedes med at anføre den sidstnævnte, hvor de paagældende Begivenheder alene eller væsentligt udførligere fandtes omtalt i den. Dog er i en Del Tilfælde begge Blade anført. Th. P.

Drøftelsen af Grænsespørgsmaalet er vel mindre livlig men dog langt fra forstummet. I Januar stillede de tysknationale i den preussiske Landdag det Krav, at Regeringen skulde misbillige den socialdemokratiske Overenskomst af 25. 11. 23. Spørgsmaalet behandledes først færdig 1. 2. Ministerpræsident Braun erklærede ved den Lejlighed, at Regeringen ud fra et statsretligt Synspunkt maa anerkende den lovligt fastsatte Grænse. (Hmd. 28. 1., 2. 2., 11. 2., 15. 2., Fl. Av. 29. 1., 3. 2., 10. 2.).

Om den socialdemokratiske Overenskomst erklærede Partisekretær Verdich 8. 1. i Slesvig, at han var bemyndiget til at sige, at alle socialdemokratiske Organisationer i Slesv.-Holst. stillede sig bag ved den og anerkendte den. (Hmd. 10. 1., 11. 1., Fl. Av. 11. 1.).

Privat lyder dog stadig tyske Krav om Grænseflytning. Paa et Møde i Tinglev en af de sidste Dage i 1923 krævede den tyske Vælgerforening, »nu som før Revision af Grænsen«. Kort efter bragte det svenske »Dagens Nyheter« en Protest mod disse Revisionskrav. »Fredsbestemmelsen er fra ethvert Synspunkt uangribelig«. (Hmd. 11. 2.) Ogsaa i Tyskland krævede fremtrædende Mænd nu Ro om det. Dr. Fuchs i Breslau paaviste, at Forespørgslen kun var konservativ Valgtaktik (Hmd. 15. 2.) og H. v. Gerlach hævdede, at Tyskland bør anerkende Grænsen som varig. Han anser det ikke for en Ulykke, at der kom flere Tyskere til Danmark end Danskere til Tyskland. (Hmd. 28. 3.). Og paa Verdensfredskonferencen i Berlin sagde Professor Quidde den 5. 10. at Forholdet mellem Danmark og Tyskland var ordnet paa bedste Maade ved den nye Grænse. (Hmd. 6. 10.). I »Die christliche Welt« skrev Højskoleforstander Fr. Seefeldt: »Man maa næsten hver Dag skamme sig over for sine danske Venner«. (Hmd. 11. 6.)

Fra svensk Side fremkom der hen paa Aaret i »Det nye Nord« en lang Række vægtige Udtalelser af fremtrædende Mænd om Grænsespørgsmaalet. Mest Opsigt vakte det dog nok, da Borgmester Lindhagen i det svenske Førstekammer stillede en Forespørgsel til Udenrigsministeren om de tyske Udtalelser om Tilbageerobring af Sønderjylland, og om Sverrig kunde ventes at ville mægle i den Sag. (Hmd. 30. 4.) Forespørgslen nægtedes ganske vist Fremme, men fremkaldte en interessant Drøftelse (Hmd. 3. 5.), der vakte Opsigt i den tyske Presse (Hmd. 7. 5.). Tinglev Højskole nægtede imidlertid Svar, da Forstander

Appel i Rødding spurgte, om den vilde være med til at arbejde for den samme Frihed for Danske sønden Grænsen, som den selv har i sit Arbejde her oppe. (Hmd. 14. 5. og 22. 5.).

Folketingsmand Pastor Schmidt talte i Hamborg om en »ny Deling med Danmark, hvis de vil, eller uden Danmark, hvis de ikke vil.« (Hmd. 26. 8.).

En tysk Forening af Nordslesvigere i Rendsborg, der ejer Bismarckstatuen fra Knivsbjerg, har besluttet, at den skal rejses i et Taarn paa Askebjerg, »indtil det vil være muligt igen at rejse Statuen paa Knivsbjerg i Aabenraa Kreds«. (Hmd. 1. 5.).

Amtsskolekonsulent Svendsen giver en Fremstilling af det dansk-tyske Mindretalsspørgsmaals Behandling paa Folkeforbundsforeningens Kommissionsmøde i Haag (Hmd. 2 6, 3 6, 4. 6).

2. Nationalt Liv ved Grænsen.

Det danske Mindretal Syd for Grænsen havde i 1924 to Valg til Rigsdag og Kommune. Ved Rigsdagsvalget afgaves i Flensborg By 4253 Stemmer paa den slesvigske Forenings Liste mod 2669 i 1921, i Flensborg Landkreds 917 mod 633 og i Sydtønder Kreds 458 mod 362, i Slesvig Amt 547 og ikke saa faa i andre Amter helt ned til Altona og Helgoland. I Flensborg sattes der 7 Danske ind i Byraadet. (Fl. Av. 6. 5., Hmd. 5. 5.). Den 7. December var der nyt Valg til Rigs- og Landdag. Ved det afgaves i Flensborg 3305 danske Stemmer, i Landkredsen 666. (Fl. Av. 9. 12, Hmd. 8. 12.). Til Rigsdagsvalget har de nationale Mindretal i Tyskland sluttet sig sammen. (Hmd. 28. 3., 4. 4.).

Det 4. danske Aarssmøde holdtes i Flensborg den 4. 9. og var besøgt af 3—4000. Den slesvigske Forening havde da 5797 Medlemmer mod 5633 i Fjor. I den danske Menighed i Flensborg var der konfirmeret 146 mod 118 i Fjor. Medlemsantallet vokser. (Fl. Av. 16. 9., Hmd. 15. 9.).

Danskerne Syd for Grænsen har ellers ogsaa i 1924 haft en Del at klage over. Ved Optagelsesprøven paa den danske Realskole i Flensborg fandtes 96 af 154 Børn modnet til Optagelse, men ved en senere Prøve vragede Skoleraad Lorenz dem paa 23 nær. (Fl. Av. 8. 4.). Paa en Klage til

Regeringen i Slesvig gav denne Afslag i Henhold til en preussisk Forordning fra 1839, der slet ikke vedkom denne Sag. (Fl. Av. 30. 4.).

I Klapholdt i Angel drev Tyskerne det endog til at udelukke Medlemmer af den slesvigske Forening af en Sparekasse (Fl. Av. 29. 2.), og i Slesvig By nægtedes der dem Arbejdsløshedsunderstøttelse (Hmd. 19. 2., Fl. Av. 19. 2., 23. 2.), og da Byraadet i Flensborg besluttede at tilstille »Flensborg Avis« sine officielle Kundgørelser, var det paa det sælsomme Vilkaar, at den skulde afholde sig fra Angreb paa Tyskheden, som Byraadet ikke syntes om, og at Bladet ikke maatte overlade dem til »Neue Flensburger Zeitung«. (Fl. Av. 28. 9., Hmd. 29. 9.).

Det i 1923 udstedte tyske Forbud mod de paa Tysk skrevne dansksindede Blade i Sydslesvig opretholdtes stadig indtil 28. 1. (Fl. Av. 1. 1., 7. 1., 13. 1., 29. 1., Hmd. 2. 1., 14. 1., 21. 1., 28. 1., 29. 1.).

I Maj blev Helligaandskirken (den danske Kirke) i Flensborg nægtet den danske Menighed til Brug. Den skulde være Reservetkirke for de 5 store Sognekirker. (Fl. Av. 28. 5.).

Dansk Kirke- og Skoleliv udfolder sig alligevel Syd for Grænsen. Den 29. 6. indviedes den store nye Skole paa Duborg. (Fl. Av. 1. 7.). I Februar holdt Indre Mission under stor Deltagelse 8 Dages Vækkelsesmøder i Flensborg (Fl. Av. 10.—19. 2.) og ved den danske Menigheds 3. Aarsmøde 11. 5. meddeltes der, at den samlede stadig mere Ungdom, der havde været 1524 Nadvergæster, var bleven døbt 50, konfirmeret 146, 27 Par viet og 69 begravet. (Fl. Av. 13. 5.). Tæt før Jul købte Menigheden Byggegrund til en Kirke lidt uden for Nørreport. (Fl. Av. 24. 12.). I Skolen paa Harreslev Mark blev der i Oktober begyndt med 1 Times Undervisning i Dansk ugentlig (Fl. Av. 20. 10., Hmd. 29. 10.).

I 1923—24 var 328 unge Sydslesvigere paa danske Høj- og Efterskoler, 680 Elever (deriblandt 371 Voksne) tog Del i Danskundervisningen i Landdistrikterne langs Grænsen. Duborgskolen havde i Sommeren 1924 401 Elever, Kommuneskolen 244. (Fl. Av. 27. 5., Hmd. 28. 5.).

Det kulturelle Arbejde Syd for Grænsen er af den danske Stat bleven støttet med 200,000 Kroner. (Hmd. 5. 3., 12. 3.).

Enkelte Tyskere bedømmer nu Livet ved Grænsen mere fordomsfrit end før. I »Deutsch-nordisches Jahrbuch« skrev Chr. Tränckner om den dansk-tyske Grænsekamp, at Formaalet med den burde være kulturelt Kappestræb. (Hmd. 11. 7., 12. 7.). Og Pastor Muus i Tating vil helt overlade til Danskerne selv, hvem der vil regne sig til dem. (Hmd. 15. 9.).

Langt større Frihed end det danske Syd for Grænsen har det tyske Mindretal Nord for denne, og det gør ivrigt Brug af Friheden, men søger saa vidt muligt at arbejde i det skjulte. Da dets Organisationer i Nordslesvig saaledes 24. 5. holdt Generalforsamling i Sønderborg, bragte de tyske Blade ikke noget Referat fra det. (Hmd. 29. 5.).

7. 9. holdt de Møde paa Knivsbjerg, hvor der efter tyske Opgivelser var 5000 Mennesker til Stede, deraf dog over 1000 fra Syd for Grænsen. (Hmd. 9. 9.).

Vel for at give Tyskerne Indtryk af, at den danske Folkekirke føler sig ansvarlig ogsaa overfor dem, holdt Biskop Ammundsen Foredrag paa Tysk den 28. 1. i Kirken i Aabenraa om Luther, 4. 3. i Domkirken i Haderslev om Paul Gerhard. (Hmd. 29. 1., 6. 3.).

I August blev der Tale om at bygge en tysk Frimenighedskirke i Løgumkloster. (Hmd. 22. 8.). I Tinglev, Uge, Løgumkloster, Østerhøjst og Rabsted har de søgt at faa tyske Andenpræster ansat. I Tinglev dannede 71 Personer sammen med en Del fra Uge, Kliplev, Holebøl, Graasten, Ringenæs og Rabsted en tysk Frimenighed, som 29. 4. fik Pastor Gottfriedsen til Præst. I Løgumkloster og Bedsted holdt Pastor Boyens tyske Gudstjenester. Fra 1. 4. har han været ansat i Løgumkloster. (Hmd. 27. 12.). Menigheden i Tinglev opkræver Bidrag hos Folk, der ikke har indmeldt sig i den. (Hmd. 19. 4., 28. 4., 1. 5.). I September besøgte fhv. Generalsuperintendent Kaftan Nordslesvig og talte i Kirkerne i Haderslev og Aabenraa. (Hmd. 28. 10., 1. 11.).

Der findes nu 26 tyske Ungdomsforeninger i Nordslesvig. (Hmd. 29. 12.).

I Egersund ønskedes en tysk Skole oprettet. Af de 17 Underskrivere paa Andragendet var de 15 født Syd for Grænsen, deriblandt 6 Polakker. (Hmd. 21. 1.). I Oktober indrettedes der en tysk Skoleafdeling for 30 Børn. (Hmd. 27. 10.).

I Nørborg oprettedes der i Oktober en tysk Privatskole. Som Følge deraf maatte den tysksprogede Afdeling i Borgerskolen lukke. (Hmd. 31. 10.).

Ved en Afstemning 20. 12. om tysk Skole i Bylderup stemte kun Tyskerne, 16 Stemmer, netop den Procentdel af Vælgerne, Loven kræver. (Fl. Av. 23. 12.).

I Haderslev sluttede 1. 7. den (afviklende) tyske Afdeling af Kathedralskolen. 3 Elever tog Studentereksamen, og flere gik ind i Sekunda i den danske Afdeling. (Fl. Av. 3. 7.). Tyskerne stiler imidlertid mod ogsaa at faa eget højere Skolevæsen. I Sønderborg har de indrettet en højere Privatskole, i Aabenraa har de udvidet den bestaaende tyske Privatskole til Mellemskole, og i Tinglev er der aabnet en privat højere Skole, i Løgumkloster er en saadan paatænkt. (Hmd. 24. 12.).

Ogsaa i Folkeskolen har Tyskerne arbejdet ivrigt paa at faa tyske Afdelinger. Navnlig i Tønder Amt har de mange, nemlig i ikke færre end 19 Skoledistrikter, og i 13 af disse har de Flertal i Skolekommissionen. Af Børnene undervistes der i Amtet

	1921	1922	1923
paa Dansk	5384	4837	4593
» Tysk	1167	1215	1145 (Fl. Av. 5. 7.)

Da Undervisningsminister Fru Bang i September besøgte nordslesvigske Skoler, havde Tyskerne da heller ingen Klager at fremføre, (Hmd. 20. 9.), og hun kunde erklære, at det forlangte tyske Selvstyre i Skolen var uødvendigt. (Hmd. 23. 9., 29. 12.).

I et Memorandum, der afgaves til Folkeforbundets Møde i Lyon, var ogsaa optaget de Krav, det danske Mindretal Syd for Grænsen stiller. De vil være tilfreds med at faa de Vilkaar, som dansk Lovgivning sikrer Tyskerne Nord for Grænsen. (Hmd. 27. 8). Derimod kalder Pastor Schmidt den danske Mindretalsordning »et Kvælningsforsøg«. (Hmd. 18. 9.). Han og mange andre Tyskere, samt tyske Skoler og Frimenigheder faar store Understøttelser fra Tyskland. (Hmd. 23. 9., 24. 9.). I en Tale i Neumünster giver han at forstaa, at man i Danmark værdsætter Livet efter, hvor meget man har at spise.

I Oktober fandt dansk-tyske Forhandlinger om Mindretalsordningen Sted i København. (Hmd. 10. 10.,

14. 10.). Danskerne var tilfreds, Tyskerne utilfreds med dem. (Hmd. 24. 10.).

I Januar syntes der at begynde et stort tysk Opkøb af Landejendomme. (Hmd. 29. 1., 30. 1., 31. 1., 4. 2., 7. 2., 8. 2., 11. 2., 13. 2., 16. 2., 18. 2., 27. 2., 29. 2.). Det fortsattes dog ikke.

Paa dansk Side gav det nationale Liv sig et stærkt Udtryk ved den lange Række Afstemningsfester, der holdtes 10. 2. (Hmd. 11. 2. o. flg.). I Dagene lige forud for dem holdt Grænseforeningen en »national Uge« med mange velbesøgte Møder. Et af de første var i Tønder 5. 2. (Fl. Av. 7. 2.). Sit Aarsmøde holdt den sønderjydske Afdeling af den 2. 3. i Haderslev. Dens Regnskab balancerede med omtrent 12,000 Kroner. Hele Landet over har den 35—36,000 Medlemmer. (Hmd. 3. 3., Fl. Av. 4. 3.). Den har 102 Foreninger men har mistet 1000 Medlemmer. (Hmd. 2. 6.).

1. 6. holdt Sprogforeningen Generalforsamling i Aabenraa. Dens Regnskab balancerede med rigelig 25,400 Kr. Medlemsantallet er fra 1439 vokset til 1732 og yderligere med 1000 siden Nytaar. Forsamlingshuse er færdige i Højst, Rabsted og Abild. Af den blaa Sangbog er et nyt Oplag udkommet. Almanakken er udkommet i 9000 Eksp. Bibliotekerne ved Grænsen har faaet 1600 Bøger. Landsbiblioteket har nu over 14,000 Bind. (Hmd. 2. 6.).

15. 10. holdt »Harmonien« i Haderslev 75 Aars Jubilæum, (Hmd. 15. 10.), og 7. 12. Nustrup Foredragsforening 40 Aars. (Hmd. 5. 12.).

12. og 13. 7. holdt Skoleforeningen Generalforsamling i Askov. Den havde ved Nytaar 12,979 Medlemmer. Der var vundet 3492, deraf 1319 i Nordslesvig. Den havde understøttet 279 fra Nordslesvig og 264 fra Sydslesvig til Skoleophold. Regnskabet balancerede med 264 947 Kr. (Hmd. 14. 7.).

Forsamlingshuset i Rabsted indviedes 28. 6., i Ensted 20. 7. I Tinglev købtes Jernbanehotellet (Hmd. 5. 10., 17. 10.) og i Højer »Stadt Tondern« omtrent samtidig.

»Historisk Samfund for Sønderjylland« holdt 29. 6. Aarsmøde i Løgumkloster. Det havde 425 Medlemmer. 1. 7. begyndte »Sønderjydsk Maanedsskrift« at udkomme.

Efteraarsmøder afholdtes bl. a. i Rens 19. 10., Renshoved 14. 9., 15. 9. og Rødding 21. 9. — 23. 9. Den 13. 7. holdtes nationalt Møde paa Krusaagaard (Fl. Av. 15.

7.) og 20. 7. det aarlige Møde i Frøslev Polde (Fl. Av. 22. 7.), 3. 8. holdt over 100 Civilfanger Møde i Aabenraa. (Hmd. 4. 8.)

Nationalparken paa Dybbølbanke overgik 18. 4. til Staten. Statsminister Stauning overtog den paa Statens Vegne 11. 6., samtidig med at en Genforeningssten afsløredes.

Kongen besøgte Sønderborg, Tønder, Aabenraa, Frøslev, Løgumkloster og Gram (Hmd. 16. 5., 17. 5.), 5. 9. Dybbøl, Mommark, Avgustenburg og Sønderborg. (Hmd. 6. 9.)

3. Politik.

Indtil 31. December 1922 havde kun 22 i Sydslesvig opereret for Danmark, og af dem har kun 6 gjort Optionen gyldig ved at flytte til Danmark inden 1. 1. 24. (Hmd. 8. 1.)

Den 11. 5. holdtes der Valg til Folketinget. Mest Opsigt ved det vakte det, at Amtsforvalter C. O. Pedersen, der var cpstillet som Venstres Kandidat i Sønderborgkredsen, tillige af en Del Ventsremænd blev opstillet i Tønderkredsen, skønt Venstreorganisationen der havde opstillet N. J. Gotthardsen (Hmd. 14. 1., 11. 2., 13. 3., 3. 4.) Det viste sig senere, at Tilskyndelsen til at opstille ham var udgaaet fra den konservative P. Grau (Hmd. 7. 4., 8. 4., 9. 4.), men at de konservative blev betænkelige ved det (Hmd. 18. 1., 10. 4.) Valgt blev H. P. Hanssen (V.), C. O. Pedersen (V.), Nis Nissen, (R.), J. P. Nielsen (S) P. Mortensen (S.), Holger Andersen, (K.), Pastor Schmidt (T.) (Hmd. 23. 4.)

I Folketinget ankede Pastor Schmidt 21. 3. over uretfærdig Forvaltning i Skole og Kirke og over en Del Smaaating, men blev vist tilbage af Ministrene (Hmd. 22. 3.) og senere modbevist af Amtsskolekonsulent N. Svendsen. (Hmd. 26. 3., 29. 3.)

27. 11. talte H. P. Hanssen mod Afrustningsforslaget, Nis Nissen for det. (Hmd. 28. 11.)

4. Sociale Forhold.

Ved Nytaar ophørte Overenskomsten mellem Lægerne og Sygekasserne i Jylland. (Hmd. 4. 3., 18. 6.) Den kom først i Stand igen ved Nytaar 25. (Hmd. 31. 12.)

28. 3. vedtoges en ny Lov om Forsørgelse af militære Invalider i Sønderjylland og deres efterladte. Den traadte i Kraft 1. 7.

I Hvidding er den tidligere Stationsbygning bleven indrettet til Sindssygeanstalt. (Hmd. 12. 7.) Ved Vilstrup Strand rejstes 2. 7. et Welanderhjem. Helsehjemmet samme Steds har ved Sønderjydske Fonds Hjælp faaet en ny toetages Bygning. (Hmd. 18. 8.) I frivillige Bidrag har det modtaget 8508 Kr. (Hmd. 15. 9.) Den nordslesvigske Kvindeforening har nu 3 Børnehjem med ialt 120 Børn og Hvilehjemmet paa Rømø. (Hmd. 2. 10.)

Menighedsraad, Sogneraad, Sognefogder o. fl. a. i Sønderborg Amt beder Politimesteren om Indskrænkning af offentlige Forlystelser og faar imødekommede Svar. (Hmd. 2. 6.)

Efter et Aars Virksomhed er der nu i Haderslev 3 Kolonihaveforeninger med 235 Haver paa 500—1000 m². 20 ha er udlagt til det. (Mdm. 21. 10.)

Der er bleven udstykket flere Domæner: Pamhule, Søst, Hørlyk, Aarup, (Hmd. 1. 3., 3. 3., 15. 3.), Avgustenburg (Hmd. 6. 3., 14. 10.), Ellehus, Fiskbæk, Rønhave og Buskmose (Hmd. 27. 5., 2. 10., 14. 10.), ogsaa en Del privat Jord er udstykket, saaledes en Del af Olufskær (Hmd. 21. 9.) og 105 ha fra to Gaarde i Hejsel. (Hmd. 4. 4.)

Alligevel har Husmandsforeningerne holdt stejlt paa, at Præstegaardsjorderne skal udstykkes (Hmd. 2. 6.), mens Menighedsraadene har sat sig imod det. 100 Menighedsraad dannede i det Øjemed en Forening 15. 7. og ønskede (Hmd. 17. 11.) en Kommission til Opklaring af, hvor langt deres Ret gaar. En Meddelelse om opnaaet Enighed (Hmd. 9. 11.) maa ikke have været rigtig, da der endnu den 28. 11. paa et Møde i Tinglev med Rigsdagsmændene nedsattes et Udvalg til at udarbejde et Forslag til at forhandle med Ministeren om. (Fl. Av. 30. 12.)

Et Forsøg paa at tilvejebringe en Sammenlutning mellem den sønderjydske Udstykningsforening og de samvirkende sønderjydske Husmandsforeninger glippede (Hmd. 4. 6.)

Iøvrigt synes Trangen til Jord ikke at være stor i Sønderjylland. Blandt de 1455 Ansøgere om Husmandsjord er kun 87 her fra mod 153 i 1923 (Hmd. 5. 9.)

5. Erhverv og Økonomi.

a) Landbruget.

Kvægbruget har gjort gode Fremskridt. Fælledelsen for Avl af rødt dansk Malkekvæg (i Nordslesvig

og Vejle Amt) har haft et godt Aar. 30 pCt. af Køerne paa Als er nu under Kontrol, (Hmd. 6. 2.), og Korthornskvæg er flere Steder oparbejdet til godt Malkekvæg. P. Franks Besætning i Østerlindet har f. Eks. gennemsnitlig 5,103 kg Mælk med 3,84 pCt. Fedt, 217 kg Smør ved Forbrug af ialt 3290 Foderenheder. (Hmd. 2. 10.). Sammenslutningens 3 bedste Køer giver nu 341, 347 og 348 kg Smør. (Hmd. 6. 11.). Der sorterer nu 61 Kontrolforeninger med ca. 22,000 Køer under Ledelsen. (Hmd. 15. 12.). Den højest ydende Besætning i Sønderjylland har Niels Christensen, Tinggaard ved Skodborg med gennemsnitlig 5918 kg Mælk, 3,69 pCt. Fedt, 244 kg Smør. (Hmd. 23. 10.). Fra Svineavlscentrene solgtes 1923—24 310 Orner og 394 Søer mod 116 og 107 i 1921—22. (Hmd. 8. 11.). Mod Slutningen af Aaret hærgede Mund- og Klovesyge slæmt. Ved Fælleslandboforeningens Generalforsamling kunde der meddeles, at Smørpriserne havde været gode, Kreaturpriserne var steget, der var ca. 25,000 Kreaturer flere end i 1920, og de var af en bedre Slags, og der var 2—3 Millioner Svin flere. (Hmd. 29. 2., 1. 3.) Baade Mælkemængde og Flæskeproduktionen er nu oppe over Højdepunktet før Krigen men endnu under Gennemsnittet i Kongeriget. (Hmd. 27. 2.).

Ikke mindst Mejeridriften har gjort gode Fremskridt. Mælkemængden er ca. 36 pCt. større end i 1920, enkelte Steder 40 pCt., gennemsnitlig 2500 kg pr. Ko. Det var en Fordel, at Tyskland mod Aarets Slutning begyndte at købe Smør igen. (Hmd. 7. 3.) Ogsaa Mælk finder Af sætning derned. Fra Sønderborg Amt udføres daglig 10,000 Liter. (Hmd. 26. 9.).

Smøreksporforeningen i Sønderborg, der omfatter 28 Mejerier i Sønderborg og Aabenraa Amter, havde en Om sætning af ca. 10 Millioner Kr. Mælkeudførslen var ved Juletid 1924 steget til 15 Millioner Liter. (Hmd. 22. 12.)

Siden Genforeningen er der ombygget 9 Mejerier, og 2 er nybygget. Lige før Krigen blev 7 nybygget. (Hmd. 2. 11.). Under Krigen var Mejeribruget gaaet stærkt tilbage. Nu vindes der ind paa det. Fra 1916—19 sank Koantallet 13,8 pCt., 1919—23 steg det 14,3 pCt. 1919 var der 26 Kontrolforeninger, nu 64. 73 pCt. af Mejerierne har Mælkebedømmelse. (Hmd. 16. 10.). Ogsaa Kvaliteten gaar godt frem. Ved en Udstilling paa Ladelund fik Haderslev Amt 10,50 Points, Ribe Amt 10,48 og Kolding Kredsen 10,36.

(Hmd. 20. 9.). Det ældste Mejeri (Mejlby) holdt 40 Aars Jubilæum 24. 6.

Andelsslagterier er bleven bygget i Sønderborg (Hmd. 24. 11.), Rødding (Hmd. 25. 6.), Vojens (Hmd. 28. 6.) og Tønder (Fl. Av. 26. 10.). Til det i Graasten leveres der omtrent 50,000 Svin. (Fl. Av. 1. 4.).

17.—20. 7. holdtes det jyske Ungskue i Haderslev. I Korthornsudstillingen indtog Sønderjylland Førstepladsen, og Planteavlsudstillingen var den bedste, der hidtil havde været. Besøget var 40—50,000, (Hmd. 21. 7.), men det gav Haderslev By et Underskud paa 31,000 Kroner. (Hmd. 20. 8.).

Vedrørende Jordbruget meddeles, at der paa Als er dyrket 350 Tdr. Land med Sukkerroer mod 50 i 1923. (Hmd. 7. 10.).

For Grundforbedring gøres der stadig meget. Reguleringen af Grønaa, Terkelsbøl Aa og Uge Bæk er gjort færdig. (Fl. Av. 15. 10.). Fra Mergellejet ved Københoved er der siden Genforeningen udbragt over 25,000 kbm. (Hmd. 10. 11.), fra det ved Urnehoved er der fra Maj til 15. 8. udkørt 10,000 kbm. (Hmd. 15. 8.). Til Ophjælp af Landbruget paa Rømø, navnlig til Kalkning foreslog Finansudvalget bevilget 50,000 Kr. gennem 10 Aar. (Hmd. 6. 3.).

Afvandingen er vel nok det største Foretagende. Ingeniør Braa hævder, at over Halvdelen af Tønder Amt endnu trænger til Grundforbedring. (Fl. Av. 16. 5.). Ved Tønder forberedes Afvandingen af 9000 ha. Den vil koste 3,850,000 Kr. (Hmd. 15. 1., 25. 1., 12. 3., 3. 10., 10. 11., Fl. Av. 16. 1., 14. 10., 16. 10.). Og ved Sejersbækken 1050 ha. (Fl. Av. 13. 3., 16. 10.).

Diget ved Rejsby er fuldført, (Hmd. 5. 8., Fl. Av. 23. 7., 12. 8.), ligeledes det ene paa Rømø, to andre forberedes. (Hmd. 16. 1., 2. 2., 28. 2., 18. 3.). Stormflodsskaden i Tønder Amt 30. 8. 23 sættes til 229,869 Kr. (Hmd. 19. 2.).

En Lov om Sammenlægning af Landbrugsejendomme i Sønderjylland vedtoges (Hmd. 17. 3.) for at forbedre Fordelingen. (Hmd. 5. 7., 9. 7., 23. 7.) Den traadte hurtigt i Virksomhed. (Hmd. 7. 8.).

b) Industri og Haandværk.

11. 5. fejrede Haderslev Skomagerlaug som det ældste af de bestaaende Laug i Danmark sit 500 Aars Jubilæum. (Hmd. 10. 1., 14. 4., 12. 5.).

Gunnar Gregersen finder de sønderjydske Haandværkere videbegærlige og dog samtidig kritiske. Der er her stor Interesse for Haandværkkonsultation. (Hmd. 28. 2.). 1.—18. Maj holdtes i Sønderborg en stor og vellykket Haandværker- og Industriudstilling for Amtet. (Hmd. 1. 5. o. f. »Haandværk og Industri i Sønderborg Amt«. Ved A. Søvting og K. E. Larsen, 1924.)

I Tønder dannedes der i April et Aktieselskab til Oprettelse af en Margarinefabrik. Der tegnedes 59,000 Kroner. (Fl. Av. 25. 4.). Fabrikken indviedes 3. 10. (Fl. Av. 7. 10.).

c) Handel og Skibsfart.

Rederiet Ahrenkiel & Clausen kunde udbetale 18 pCt. Dividende. (Hmd. 17. 1.).

18. 1. holdt Haderslev Handelsforening 80 Aars Jubilæum. (Hmd. 17. 1.).

Sønderjydske Kompagni kunde give 4 pCt. Udbytte, mens det i 1923 havde Underskud. (Hmd. 27. 3.).

20. 5. løb det første Skib ind i Aabenraa nye Havn, der dog endnu ikke var færdig. (Hmd. 21. 5.). Der udlægges 2½ ha ved den til Kajer og Gader. (Hmd. 1. 8.).

28. 6. sank »Thor« i Drogden, og 11 Personer druknede. (Hmd. 30. 6. o. f.).

I Højer virkes der for Uddybning af Havnen og Sejlløbet. (Fl. Av. 26. 1.). Ogsaa i Tønder er en Plan om et Sejlløb i Forbindelse med Afvandingen dukket op.

Indførslen over Aabenraa Havn er steget stærkt i de sidste 3 Aar, navnlig af Foderstoffer, Kul og Trælast. (Hmd. 19. 8.). Kulindførslen er siden Genforeningen steget fra 25,000 til 45,000 Tons om Aaret. (Hmd. 14. 8.). Matth. Niensens Silo- og Pakhus, der vil kunne rumme 3000 Tons Korn, blev rejst i September (Hmd. 22. 9.). Havne- og Bropengene i April Kvartal blev rigelig 32,000 Kr. mod 22,000 i 1923 (Hmd. 2. 7.). Havnens Indtægt ventes at blive 200,000 Kr. om Aaret. (Hmd. 4. 12.).

11. 2. foresloges Konkurs i de samvirkende sønderj. Brugsforeninger (Hmd. 11. 2.). Ved Generalforsamlingen 24. 2. kunde der dog ikke blive Enighed, og Bestyrelsen traadte tilbage. Senere valgtes et nyt Likvidationsudvalg (Hmd. 18. 3.). Da imidlertid enkelte Kreditorer søgte at dække sig, blev der indgivet Konkursbegæring (Hmd. 28. 3.).

d) Pengeforhold.

I de sønderjydske Sparekasser indestaar kun 30 Millioner, mens der efter Folketallet skulde være 90 (Hmd. 20. 12.). Og i Banker og Sparekasser tilsammen indestaar kun $1\frac{2}{3}$ % af hele Landets Indlaan, mens Befolkningen udgør 5 %. Valutacentralen foreslaar derfor 10 Millioner Dollars anvendt til sønderjydske Formaal (Hmd. 13. 6.), og Nationalbanken vil yde udstrakt Kredit til Græsserne i Marsken (Hmd. 7. 5.). Paa et Møde i Tinglev 29. 11. vedtoges enstemmigt med Tilslutning af alle Partiers Rigsdagsmænd at henvende sig til Regering og Rigsdag om at foretage Skridt til Afhjælp af Kreditmangelen i Sønderjylland (Hmd. 1. 12., Fl. Av. 30. 11.). Finansministeren erklærede imidlertid ikke at kunne gaa ind paa Forslag om Ydelse af stor Kredit, men var villig til at forhandle om Foranstaltninger af mindre Omfang (Hmd. 4. 12.). Ved Siden af den almindelige Kapitalmangel gør Markproblemet sig ogsaa gældende endnu. Marksparene dannede 25. 1. en Forening til Varetagelse af deres Interesser (Hmd. 25. 1.).

For Pengeinstitutterne synes det alligevel ikke at have været noget daarligt Aar. Nordslesvigs Bank gav 7 % Dividende (Hmd. 25. 1.), Nordsl. Folkebank 8 % (Hmd. 31. 1.), Haderslev Bank 8 %. Omsætningen var gaaet rigelig 20 % frem (Hmd. 27. 2.). Folkebanken for Als og Sundeved 8 %. Overskuddet ca. 38,000 Kr. større end 1923 (Hmd. 29. 3.) Indskuddet i Nørborg Sparekasse er steget med 10,000 Kr. (Hmd. 11. 8.) Sønderjydske Kreditforening har berigtiget 637 Laan til 11,463,900 Kr. (Hmd. 16. 10.) Den har samme Laanehøjde som andre Foreninger. (Hmd. 27. 10., 2. 12.) Haderslev Amts Folkebank maatte likvidere. (Hmd. 21. 3.), og Handelsbanken i Haderslev overtog dens Aktiver og Passiver. (Hmd. 10. 4., 19. 4.)

e) Samkvem.

Den haarde Vinter 1923—24 lagde store Hindringer i Vejen for Samfærdslen til Søs. Rømø fik 1. 1. Posten bragt over Isen efter 6 Dages Afbrydelse. (Hmd. 2. 1.) Sønderborg Havn blev islagt og Pontonbroen sprængtes. Havnen blev dog snart isfri igen (Hmd. 28. 1., 29. 1., 30. 1., Fl. Av. 22. 1., 23. 1.) Mommark Færge sejlede dog ved

den Tid endnu (Hmd. 18. 1., 25. 1.) Først midt i Marts fik den Vanskeligheder med Isen (Hmd. 14. 3.) Paa Haderslev Fjord standsedes Isbrydningen i Begyndelsen af Januar (Hmd. 11. 1.) I Januar havde Rømø udelukkende Forbindelse over Isen (Hmd. 14. 2.), men ved Tøvejr blev den afbrudt, og Posten maatte flere Gange bringes over af Flyvere. (Hmd. 5. 3.)

Amtsbanerne har stadig Vanskeligheder. I Aabenraa Amt stiger Underskuddet fra 40,000 til over 86,000 Kr. (Hmd. 11. 3.) Paa Als har de 70,000 Kr. Indtægt af Mommark Færges (Hmd. 5. 7.) I Haderslev Amt tager Personbefordringen af med ca. 5.9 %, men Mængden af befordret Gods er steget med 25 %. Underskuddet er 306,700 Kr. (Hmd. 11. 8.) Kun Røddinglinjen giver Overskud: 47.818. (Hmd. 10. 12.)

Statsbanerne gennemfører siden 1. 4. Sovevogn til Padborg.

Forslagene om Bygning af nye Baner blev færdig behandlet 27. 3. (Hmd. 5. 1., 9. 1., 9. 2., 28. 2., 6. 3., 13. 3., 28. 3.) Til Flytning af Aabenraa Banegaard gaves der 22. 5. Bemyndigelse til Ekspropriation af Arealer. (Hmd. 22. 5., 23. 5., 31. 5., 22. 6.)

Vejnettet forbedres stadig. I Tønder Amt er i 1922—23 22 klm Provinsvej gjort i Stand og 37 klm Kommunalvej udbygget som Landevej og i 1923—24 henholdsvis 29,1 og 9,9 klm. I det hele er der siden Genforeningen bygget 85 klm ny Landevej i dette Amt og belagt 102 klm gammel Vej. Der er endnu 104 klm ny Landevej tilbage at udbygge (Fl. Av. 31. 7., 2. 8., 14. 12.) 26. 11. kom en vigtig Forbindelse over Kongeaaen (ved Frihed) i Stand (Hmd. 27. 11.)

Telefon- og Telegrafforbindelsen er bleven stærkt udvidet. I Sønderborg og Aabenraa er ny Centraler taget i Brug. Der er nu 90 Telefoncentraler med 8500 Abonnenter. Samtaletrafikken er ca. 1670 aarlig pr. Abonnent, betydeligt mere end i det øvrige Land (Hmd. 4. 6., 11. 8.). I 1923 kom der 1500 ny Abonnenter til. I 1920 var der kun 20 pr. 1000 Indbyggere, nu 48, mens der i Nørrejylland er 55 (Hmd. 4. 2.). Fra 1. 4.—31. 8. er der skabt 500 ny Forbindelser, og der ventes skabt 1200 endnu indtil April 25. Bevillingen til Nettet har derfor maattet forhøjes med 600,000 Kr. (Hmd. 22. 10.). Statstelefonen i Sønderjylland giver imidlertid ogsaa et godt Overskud. Den

havde 1923—24 et Driftsoverskud af 489,835 Kr. (Hmd. 21. 11.)

f) Kommunale Forhold.

Baade i Byerne og i mange Landkommuner har Befolkningen været i Vækst siden Genforeningen. Saaledes havde 5. 11. Sønderborg 9933 Indbyggere mod 8477 i 1921 (Hmd. 19. 11.), Tønder 5789 eller 228 flere end i 1923, (Hmd. 23. 11.), Aabenraa 8546 mod 7835 1. 2. 21. (Hmd. 2. 12.) Haderslev 14333 mod 13961 i 1923 (Hmd. 12. 12.), Tinglev har 1299 mod 974 i 1920 (Hmd. 21. 11.). Selv Rømø, hvis Befolkning er gaaet tilbage i over 100 Aar, viste en Opgang paa 12 siden sidste Folketælling. (Hmd. 24. 11.)

Saadan Vækst kræver Byggevirksomhed. I Aabenraa f. Eks. blev der fra 1. 10. 23.—1. 10. 24. bygget 35 Huse med 81 Lejligheder. 8 var 5. 11. endnu under Opførelse (Hmd. 5. 11.). Ved den ny Havnegade er udlagt 18,000 m² til Byggegrunde (Hmd. 29. 1.).

Skatteindtægterne er i Aabenraa steget med 900,000 Kr. (Hmd. 31. 3.), i Sønderborg med 700,000 Kr. (Hmd. 28. 3) I Haderslev er de nu 12,241,000 Kr. (Hmd. 18. 3.)

Adskillelsen mellem By og Amt er nu vist omtrent gennemført. 2. 6. tog Haderslev Bys Repræsentanter for sidste Gang Del i Amtsraadets Møde. (Hmd. 3. 6.) I Sønderborg traadte Adskillelsen i Kraft 1. 4. (Hmd. 8. 1.) Nørborg bliver ved Amtet (Hmd. 18. 2.) Avgustenburg udskilles (Hmd. 31. 12.). I Aabenraa skete Adskillelsen efter Voldgiftskendelse. (Hmd. 4. 7., 22. 9.)

Flere kommunale Værker udvidedes. Der kom endelig Samarbejde i Stand mellem Højspændingsværket og Haderslev Elektricitetsværk (Hmd. 2. 8.) Højspændingsværket nærmer sig Fuldførelsen (Hmd. 3. 9., 22. 10.) Elektricitetsværkerne er bleven udvidet i Sønderborg, hvor det nu leverer 1,665,558 Kw mod 280,607 i 1920—21. (Hmd. 8. 8.) og i Haderslev (Hmd. 9. 9., 31. 12.) I Sønderborg maa ogsaa Vandværket udvides (Fl. Av. 23. 8., Hmd. 27. 8.) I Tyrstrup Herreds Elektricitetsselskab opstod der Uenighed, der endog førte til Sagsanlæg (Hmd. 10. 9., 12. 9., 3. 10. 31. 10.)

Mens der i Sønderborg Amt protesteredes stærkt mod Tanken om at nedlægge Søndre Landsret (Hmd. 24. 1., 31. 1.) og mod evt. Sammenlægning af Amterne (Hmd.

24. 12.), nøjedes Haderslev Byraad med en spagfærdig Henvendelse til Ministeren om at beholde Overpostinspektoratet, samtidig med at Borgmesteren stillede sig ligegyldig overfor Sagen (Hmd. 11. 1.). Byen beholdt det da heller ikke.

De uerholdelige Skatter, der i Haderslev havde udgjort 103,000 Kr. i 1921—22, sank til 44,000 i 22—23 og 14,000 i 23—24 (Hmd. 17. 9.).

7. Menighedslivet.

Til Istandsættelse af de sønderjydske Kirker tilbød Finansudvalget 40,000 Kr. i 10 Aar. (Hmd. 18. 1.). Der tilstræbes Ophævelse af Haderslev Provstis fælles Kirkekasse (Hmd. 4. 4.). 10. 4. udlagdes Grunden til en ny Kirke i Vojens (Hmd. 11. 4.). og 10. 8. lagdes Grundstenen til den (Hmd. 11. 8.). 3. 10. rejstes den. Fra 5. 3. kaldes Frue Kirke i Haderslev Domkirke. 1. 7. holdtes det første Landemode i Haderslev. 27. og 28. 7. holdt Rødding Frimenighed 50 Aars Jubilæum. 7. 8. indviedes et Missionshus i Graasten. Der skal udgives et fyldigt Tillæg til Salmebogen (Hmd. 8. 9.).

8. Oplysning.

Nye Skoler indviedes i Hovslund, Frøslev og Holm (Hmd. 25. 1., 29. 1., 30. 1., 22. 4.). Der oprettedes en Realskole i Tinglev (Hmd. 9. 5., 20. 6., 14. 8., 21. 8.). 2. 11. indviedes Landbrugsskolen ved Graasten (Hmd. 28. 4., 3. 11.). I Haderslev nedlægges Betalingsskolen (Hmd. 2. 12.).

19. 3. begyndte en Forhandling om Udlevering af sønderjydske Arkivsager fra Tyskland (Hmd. 21. 3., 24. 3.). 24. 3.).

30. 6. blev Borgmester Christensen i Haderslev valgt til Medlem af Haderslev Amts Skoleraad i Stedet for Købmand Thielst, og 10. 10. sattes Joh. Nissen, Strandelhjørn ved konservative Stemmer ind i Skoledirektionen i Stedet for J. H. Schmidt, Vojensgaard (Hmd. 1. 7., 10. 10., 13. 10.).

9. Retsvæsen.

Kriminaliteten, der under og efter Krigen naaede forholdsvis højt i Sønderjylland, er nu i stadig Aftagen (Hmd. 10. 9.).

Af Retssager, der havde almen Interesse, skal kun nævnes den som forhenværende Amtsforsander Jacobsen paa Rumohrsgaard rejste mod Andreas Grau, fordi han havde skrevet, at J. »fittig lod Folk arrestere og hindrede dem i at faa Orlov under Krigen« (Hmd. 6. 9., 18. 10., 10. 12.).

Nogen Interesse har det vel ogsaa, at Gaardejer Cornelius Petersen i Vesteranflod ved Landsretten blev idømt en Erstatning paa 130,000 Kr. til Fabrikant Jørgen Petersen i København. Det drejede sig om en større Støvlespekulation i Overgangstiden (Hmd. 1. 3., 27. 3.).

10. Pressen.

Paa »Modersmaalet«s Generalforsamling gjorde C. O. Pedersen og hans Parti Spørgsmaalet om Lebecks Afskedigelse til et politisk og afviste al Imødekommenhed (Hmd. 31. 3.).

Det Konsortium, der udgav »Fædrelandet«, blev 15. 2. ved Højesteret dømt til at betale Faktor Schmidt 2858 Kr. som resterende Løn, men frifandtes for Resten af hans Krav (14,455 Kr.) (Hmd. 16. 12.).

11. Personlige Forhold.

Af Fødselsdage skal nævnes: 1. 1. Pastor Tonnensen i Hoptrup 70 Aar, 5. 9. Kaptajn Fischer i Aabenraa 80 Aar (Hmd. 5. 9., 6. 9.). 21. 9. Henrik Lassen i Strukstrup 85 Aar (Hmd. 19. 9.). 28. 9. Grev Brockenhus-Schack i Gram 70 Aar.

Dødsfald: Præsident Wilson 3. 2. Frimenighedspræst Lycke 13. 3. Fru Nielsen, Damager 26. 5. V. Muusmann, Haderslev 20. 9. Pastor Zerlang, Gram 23. 10. Hans Andresen, Skelle 3. 11.

4. 6. fejrede Pastor Jørgensen i Skærbæk 25 Aars Jubilæum som Præst (Hmd. 3. 6.).

Thv. Amtsforsander P. Kier i Sønderborg har faaet tilkendt dansk Indfødsret (Hmd. 31. 7.).

Andre Sager.

Der tænkes rejst et Mindesmærke i Bedsted for Maleren Lundby (Hmd. 18. 1.).

Sønderjydske Fond har anvendt 386,934 Kr. (Hmd. 21. 3.).

I Løgumkloster indviedes 4. 5. en Mindelund for de faldne.

15. 6. indviedes den sønderjydske Soldaterkirkegaard i Braisne. 50 her fra var til Stede. (Hmd. 17. 6.). Navne paa 35, der er overført til den (Hmd. 19. 6.).

Sønderjylland er en af de danske Egne, der er stærkest angrebet af Tuberkulose, værst er Sønderborg Amt (Hmd. 29. 8.).

Ved Christiansfeld findes en Grav fra omkring ved Kristi Fødsel (Hmd. 5. 9.).

Sprængningen af de tyske Stillinger er nu omtrent til Ende ved Vedsted (Hmd. 25. 9.).

Grevskabet Schackenborg er overgaaet til fri Ejendom (Hmd. 5. 12.).

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« II. Række,
og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. Folketingsmand H. P. Hansen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg, Amtslæge Dr. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskolelærer, Dr. Marius Kristensen, Askov, Redaktør P. Eliassen, Kolding og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Formanden, Sekretæren og Dr. Lausten Thomsen Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Aarbøger«.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Dr. Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kroner én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. Indmeldelser modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker ifølge Beslutning af sidste Generalforsamling fremtidig i **April**.

Indhold af II. Halvbind 1925.

Erik Skram: D. G. Monrad og Tilbage- toget fra Dannevirke	Side 161—195
A. P. Tuxen: Minder fra Tandslet Præ- stegaard paa Als 1850—1857.	» 196—224
Johan Plesner: Partidannelsen i de slesvigske Provinsialstænder i Ti- den mellem de to dansk-tyske Krige	» 225—281
P. Andresen: Sundeveds bebyggelse	